Дурданә Рәһимова

МҮАСИР ФАРС ДИЛИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН- ТҮРК СӨЗЛӘРИ

D
M 49

Бакы - 1998

ДҮРДАНӘ МИРЗӘ гызы РӘҺИМОВА

МҮАСИР ФАРС ДИЛИНДӘ АЗӘРБАЈҸАН-ТҮРК СӨЗЛӘРИ

"Чәнлибел" нәшријјаты

БАКЫ-1998

Аз - 2
Р - 48

Елми редактор: филолокија елмләри доктору, профессор Тофиг Һачыјев

Рә'јчиләр: филолокија елмләри доктору Р. Һ. Ејвазова

филолокија елмләри доктору С.Һ. Меһдијева

Бу китабда илк дәфә олараг фарс дилиндә ишләнән Азәрбајчан-түрк дили сөзләри топланыб араштырылмышдыр. Илк дәфә олараг 200-э гәдәр белә сөзүн лингвистик-етимоложи вә семантик тәһлили верилмиш, бу сөзләрин фарс дилинә кечмә тарихи араштырылмыш вә мүәјјән едилмишдир ки, бунларын чох һиссәси фарс дилинә гәдим дөврләрдә кечмишдир.

$P\frac{4702060206-98}{065}$ Грифли нәшр

© «Чәнлибел» нәшријјаты - 1998

ЧОХДАН КӨЗЛӘДИЈИМ ИШ

Совет дөврүндә дилчилијимиз бөјүк инкишаф јолу кечмишсә дә, көрүнүр, һаким идеолокијанын диктәси илә түркчәмизин башга дилләрлә әлагәси өјрәниләркән, үмумән вә әксәрән башга дилләрин бизә тә'сириндән данышылмышдыр. Д.Рәһимованын бу күн чап олунан тәдгигаты Азәрбајчан-түрк дилинин башга дилләрә тә'сири мөвзусунда ики, ја үч тәдгигатдан биридир. Әлбәттә, тәдгигатын дәјәри мөвзунун индијәчән аз ишләнмәсиндә дејил (анчаг шәксиз, бу да бир үстүнлүкдүр). Илк бахышда формал иддиа кими көрүнсә дә, мәнчә, бу чәһәтин хүсуси бир әһәмијјәти одур ки, Азәрбајчан-түрк дилинин фарс дили илә мин илдән чох гаршылыглы әлагәдә олдуғу ашкар едилир. Бу бахымдан түркчә-фарсча әлагәләрин тәдгиги, мәсәлән, инкилисчә-түркчә, русча-түркчә вә с. сәпкидә араштырмаларла мугајисәдә олдугча актуалдыр. Икинчи истигамәтдә тәдгиләр јалныз әдәби дилләр сәвијјәсиндә олдуғундан садәчә муасир мәдәни факт кими диггәтә чарпыр. Анчаг түркчә илә фарсчанын әлагәләри ики халгын тарихи-мәдәни-игтисади-сијаси, һәм дә васитәсиз олараг чанлы шәкилдә үнсијјәти илә бағлыдыр. Бу дил тәдгигаты бизим тарихимизин үзәринә ишыг салыр, әдәбијјатларымызын өјрәнилмәсинә јардымчы олараг, кениш филоложи әһәмијјәт кәсб едир. Бу тәдгигат һәм иранşүнаслыг, һәм дә түркολокија үчүн тарихи-нәзәри дәјәрә маликдир. Азәрбајчан-түрк дилләри илә фарс дилинин (үмумијјәтлә, түрк дилләри илә Иран дилләринин) әлагәсини, бир тәрәфдән, үздән-сәтһи, дикәр тәрәфдән, бирчиһәтли - анчаг иранşүнаслығын хејринә өјрәнмиш тәдгигатчылары кәнч тәдгигатчымыз инкаредилмәз фактлары илә, дәринлиә чәсарәтли јүрүшү илә утандырыр. Бу тәдгигат бу истигамәтдә иши башлајан вә нечә илләрдир, әсәри столүстү китабымыз олан Һ.Зәринәзадәнин тәдгигаты гәдәр гијмәтлидир. Д.Рәһимова һәмин истигамәтдә јени сәвијјә јаратмышдыр. Әкәр түркчә вә фарсча I ш. әвәзлији (мән), һәмин шәхсин хәбәрлик вә шәхс шәкилчиләри (-м) ејнидирсә, муштәрәк олан һәр кәс, һамы/һәмә бу сөз (Орхон-Јенисеј китабәләриндә камуғ шәклиндә ишләнир) әвәзликләри, ки/ке бағлајычысы һансы дилә мәнсуб олмасы бахымындан гызғын мүбаһисәләрин предметидирсә, демәли, бу дилләрин тарихи әлагәси бизим гаврадығымыз заман анлајышындан чох-чох гәдимдир. Дүздүр, тәдгигатчы өз араштырмасыны муасир дил сәвијјсиндә, синхрон планда апарыр, анчаг вахт-вахт чох угурла тарихи екскурслар едир, дедијимиз гәдим вә гаранлыг мәгамлара мүәјјән ишарәләр салыр. Иранşүнаслығын түр-

кизм адына јахын бурахмадығы хејли сөзү Д.Рәһимова түрк мәншәјиндә ајдынлашдырыр, онларын һәлә орта фарсчада (пәһләвидә) мөвчудлуғуну көстәрмәклә фарс дилиндә гәдим түркизм гатыны мүәјјәнләшдирмиш олур. Бунунла да тәдгигатчынын әсәри Әнвәри, Сузани кими фарс шаирләринин дилиндәки түркизм боллуғунун сиррини ачыр. Ашкар олур ки, бу түркизмләр фарсдилли мүһит үчүн доғмалашыб, лексик-семантик вә морфоложи бахымлардан фарсчалашыб вә фарс охучусу үчүн там анлашылыдыр. Беләликлә, кәнч тәдгигатчы о фикри алт-үст етмиш олур ки, гуја фарс әдәби-јазылы дилиндә түркизмләрин ишләнмәси Хагани, Низами вә онларын фарсча јазан башга мүасири азәрбајчанлыларла бағлыдыр.

Д.Рәһимова һеч бир сијаси-идеоложи тәәссүбүн әсири олмадан түрк вә фарс дилләрини ејни сәвијјәли, гәдим вә зәнкин дилләр кими гијмәтләндирир. Тәдгигатчынын мөвгеји һәтта иранпәрәст илк орта әсрләр фарсларынын өз сөзләри илә дә доғрулур. Јадымыза салаг ки, XI әср абидәси «Кутадғу билиг»и заманында фарслар «Шаһнамеји-түрки» адландырмышлар. Әлбәттә, бу мүгајисә мөвзу илә бағлы дејил - «Шаһнамә» гәһрәманлыг, «Кутадғу билиг» дидактик- әхлаги дастандыр. Демәли, ујғунлуг бу ики јазы абидәсинин дил-ифадә камиллијиндә көрүнмүшдүр (мән һесаб едирәм ки, кәнч тәдгигатчы бу тарихи сәпкидә тәдгигаты давам етдирәчәкдир).

Бу әсәрдә фарсчаја һәм јазылы әдәби дилдә, һәм дә бирбаша данышыг, шифаһи үнсијјәт јолу илә дахил олан түркизмләр әһатә олунмушдур. Бугүнкү Иран торпағы тарихән Иран вә Азәрбајчан дөвләтләринин нөвбәләшдији јер олуб. Она көрә дә бу әразидә јашајан халглар бир-биринин дилини, аз гала, икидиллилик сәвијјәсиндә билибләр. Д.Рәһимованын данышыг јолу илә мәнимсәнән, јахуд бу күн анчаг чанлы даныһыгда ишләнән түркизмләри тәһлили һәмин тарихи кәлишин мәнтиги реаллығыны бир даһа тәсдигләјир. Алынан дил материалы, тәбии ки, алан дилин фонетик-тәләффүз нормасына ујғунлашмалыдыр. Мүәллиф марағлы бир факт мүшаһидә етмишдир: мүәјјән мәгамларда түрк сөзләри өз илкин аһәнкини сахламагла бәрабәр, һәтта түркчәнин тә'сири илә бир сыра фарс сөзләри дә данышыгда аһәнк гануну нормасына кәлир. Бу, ики халгын тарихән сых тәмасда олмасы, гыз алыб-вермәклә фарс аиләләриндә түркчәнин, түрк аиләләриндә фарсчанын ишләнмәси тәчрүбәсинин нәтичәсидир.

Д.Рәһимова түркизмләрин фарс дилиндә кениш ишләнмә панорамыны әкс етдирир. Белә ки, түркизмләр фарсча сөз јарадычылығында фәал көрүнүр, фарсчанын синоним чәркәләриндә мөһкәм јер тутур, һәтта фарсчаја мунислик факты кими онун фразеоложи јарадычылығында иштирак едир; фразеолжи системә дүшмәк бир дилин о бири дилин илијинә ишләмәси демәкдир.

Д.Рәһимованын статистикасында фарс дилиндәки түркизмләр ән мүхтәлиф семантик катеторијалары әһатә едир: гуш вә һејван адлары, бәдән үзвләрини билдирән сөзләр, јејинти мәһсулларынын, мәишәт васитәләринин вә аләтләринин адларыны көстәрән лүғәт ваһидләри, мәкан, рәнк вә башга әламәт-кејфијјәт билдирән, һал-вәзијјәт, истигамәт вә с. анлајышлары ифадә едән лексемләр, бир сөзлә, бүтөв үнсијјәт актынын тә'минатчысы сөзләр. Дилдән дилә фе'л кечмәз. Анчаг марағлыдыр ки, Д.Рәһимова фарсчада түрк фе'лләри дә ашкар едир. Бу нүмунәләр фарс дилиндәки ән гәдим түркизм гатыдыр. Бунлар о вахт алыныб ки, диссертантын дедији кими о заман түркчәдә исим-фе'л диференсиаллығы һәлә баша чатмајыбмыш. Һәмин фактлар вә онларла бағлы мулаһизәләр Азәрбајчан дилчилији вә бүтөвлүкдә түркологија үчүн гијмәтлидир, конкрет-тәчрүби вә нәзәри әһәмијјәтә маликдир. Бу да диггәти чәкир ки, түркизмләрин фарс дилинә кечмәсинин бу күн дә давам етмәси көстәрилир. Бу, һазырда Иранда түрк дилинин фәал мөвгејини, түркләр вә фарслар арасындакы доғма мүнасибәтин варлығыны тәсдигләјир. Беләликлә, тәдгигачынын тәһлили сојуганлы дилчи мүлаһизәләри сәвијјәсиндә галмыр: әлбәттә, биринчи нөвбәдә, дилчилијимизә гијмәтли тәдгигат кими дахил олмагла јанашы, бу әсәр етник-тарихи вә мәдәни-әдәби, һәтта сијаси-тарихи чоғрафија бахымларындан өзүнәмәхсус главузчу ишини јеринә јетирәчәкдир.

Проф. **ТОФИГ ҺАЧЫЈЕВ**

КИРИШ

Јалныз Сәфәвиләрин һакимијјәти дөврүндә (1499-1736) фарс дилиндә ишләнән Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөзләри топлајыб илк дәфә монографик планда тәдгиг етмиш көркәмли Азәрбајҹан алими Һ.Зәринәзадә беләбир нәтиҹәјә кәлмишди ки, онун топладығы вә әсәриндә ачыгладығы сөзләр анҹаг Сәфәвиләр дөврүндә фарс дилиндә ишләнәнләрдир, мүасир фарс дилиндә даһа чох мигдарда Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмалара раст кәлмәк олар. О јазыр: "Биз Сәфәвиләр дөврүндә фарс дилиндә ишләнән Азәрбајҹанча сөзләри... көздән кечирмишик. Мүасир фарс дилиндә исә белә сөзләрин сајы Сәфәвиләр дөврүнә нисбәтән даһа артыгдыр"[1]. Е"тираф едәк ки, алимин бу нәтиҹәси һәмин истигамәтдә ахтарыш апармаға, јә"ни мүасир фарс дилиндә мөвҹуд олан Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмалары тәкҹә әдәби дил үзрә дејил, хүсусән фарс дили диалектләри вә фарс данышыг дили әсасында топлајыб тәдгиг етмәјә биздә олан инамы даһа да мөһкәмләтди. Белә бир ҹәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, тәдгигатчыларын көстәрдији кими, башлыҹа олараг Теһран диалекти әсасында, лакин дикәр диалектләрин дә мүәјјән иштиракы илә јараныб формалашмыш вә бу күн Иранда үмумхалг шифаһи үнсијјәт васитәси статусу газанмыш фарс данышыг дили ("моһавере") фарс әдәби дилиндән әсаслы шәкилдә фәргләнир[2]. Бу да Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмалары фарс дили диалектләриндә вә фарс данышыг дилиндә дә ахтармағын дилимизин фарс дилинә тә"сирини әсаслы өјрәнмәк үчүн дүзкүн тәдгигат истигамәти олдуғуну шәртләндирән башлыҹа амилләрдән биридир. Өзү дә бу башдан гејд едәк ки, буну һәм лингвистик факторлар, һәм дә ики дилин дашыјыҹылары арасындакы әлагәләрин тарихи сәҹијјәси тәсдигләјир. Азәрбајҹан-түрк дили илә фарс дили арасындакы әлагәләрин тарихи көкләри чох гәдим дөврләрә кедиб чыхыр. Ҹоғрафи вә тарихи шәраит кенетик гоһумлуғу олмајан, лакин әразиҹә гоншу олан бу ики мүхтәлиф дилин дашыјыҹыларыны-Азәрбајҹан вә

---

[1]. Һ. Зәринәзадә. Фарс дилиндә Азәрбајҹан сөзләри (Сәфәвиләр дөврү), Бакы; 1962, с.35

[2]. Бах, Н.З.һатеми- Фарс данышыг дили. Бакы, 1965; Л.С.Пейсиков.Тегеранский диалект. М. 1960; سید محمد علی جمالزاده، فرهنگ لغات عامیانه، تهران ۱۳۴۱ вә с.

фарс халгларыны сијаси, игтисади, һәрби, мәдәни, әдәби, дини вә с. һадисәләрин ортаглы јарадыҹылары вә иштиракчылары етмишдир. Һ.Зәринәзадәнин јаздығына көрә ерамыздан әввәл V әсрдә Дара заманында азәрбајҹанлыларын 300 мин баш ата малик илхылары олмуш вә онларын өлкәнин иҹтимаи-сијаси һәјатында хүсуси ролу олмушдур[1]. Ерамызын әввәлләриндә Бөјүк түрк хаганлығы илә сасаниләр арасында мүхтәлиф зәминдә (сијаси, игтисади, мәдәни вә с.) сых әлагәләр олмуш, һәтта дөвләт башчылары сәвијјәсиндә гоһумлуг әлагәләри јаранмышдыр. Инајәтуллаһ Реза өзүнүн "Сасаниләр дөврүндә Иран вә түркләр" әсәриндә јазыр ки, миллади 550-ҹи илдә Иранла түрк хаганлығы арасында бағланмыш сазиш I Хосров Әнуширәванын түрк хага-нынын гызына евләнмәси акты илә мөһкәмләндирилди[2]. I Хосров Әнуширәванын өлүмүндән сонра онун јерини тутмуш IV Һөрмүзд бу шаһын һәмин түрк хаганынын гызындан доғулмуш оғлу иди. Диггәтә лајиг ҹәһәт будур ки, сасаниләр дөвләтинә башчылыг едән Иран шаһы IV Һөрмүзд тарихчиләрин јаздығына көрә, түрк хасијјәти, түрк давранышы, үмумијјәтлә түрклүјү илә хүсуси фәргләнирди. Р.Инајәтуллаһын һәмин әсәрдә көстәрдијинә көрә IV Һөрмүзд һаггында Тәбәри белә јазмышдыр:

هرمز پیوسته فیروز بود هرچه می‌خواست بدان دست می‌یافت، مردی خردمند و مکار... از خالگان ترک خویش خوی گرفته بود.

"Һормоз һәмишә галиб кәлирди вә һәр истәдијинә наил олурду, ағыллы вә мәкрли бир адам иди, өз түрк халаларындан тәрбијә алмышды (өз түрк халаларынын хасијјәтини котүрмүшдү)[3]". Мә"лум олдуғу үзрә бу күн Иран әразисинин елә бир нөгтәси јохдур ки, орада Азәрбајҹан-түрк дилли халг јашамамыш олсун. Бунун тарихи көкләри вардыр. Маһмуд Кашгаринин "Дивану лүғат-ит түрк" әсәриндә вердији хәритәјә әсасланан

---

1. Бах, Һ.Зәринәзадә. Фарс дилиндә Азәрбајҹан сөзләри (Сәфәвиләр дөврү), Бакы, 1962, с.13.

2. Бах, عنایت الله رضا، ایران و ترکان در روزگار ساسانیان، تهران ۱۳۶۵ с.92

3. Бах, с.107. Елә орада

Һ.Зәринәзадә јазыр ки, "Азәрбајҹанлыларын јашадығы әразинин һүдуду гәрбдә "гәдим Сурија сәрһәддинә гәдәр узанырмыш", "Әбу-Рејһан Бируни... һал-һазырда Ираг республикасында јерләшмиш олан Мосул шәһәрини Азәрбајҹан сәрһәдди дахилиндә јерләшән бир шәһәр кими гејд етмишдир"[1].

XX әсрин әввәлләринә гәдәр (пәһләвиләр һакимијјәтә кәләнә гәдәр), јә"ни мин ил мүддәтиндә Иран дөвләтинә түркләр - әсасән Азәрбајҹан түркләри башчылыг етмишдир. Бүтүн бунлара Иранда азәрбајҹанлыларын сајынын 30 милјона чатмасы фактыны да әлавә етсәк, мә"лум олар ки, Азәрбајҹан-түрк дили илә фарс дили арасындакы әлагәләрин тарихи, јухарыда көстәрдијимиз кими чох гәдимдир. Көркәмли Азәрбајҹан түркологалими Т.Һачыјев ерадан әввәлки сон јүзилликләрдә, ерамызын илк әсрләриндә, еләҹә дә XI-XIII әсрләрдә Азәрбајҹана түркдилли тајфа вә гәбиләләрин кәлмәси фактларыны дүзкүн гијмәтләндирәрәк көстәрир ки, һәр әсрдә кәләнтүркдилли гәбиләләр, халглар Азәрбајҹандакы түркләрин үстүнә кәлмишдир[2]. Бүтүн бунлар Азәрбајҹан әразисиндә түрк дили факторунун тарихән илкинлијини тәсдиг етмәклә бәрабәр гоншу дилләрлә әлагәдә онун лингвистик тә"сир күчүнү, фәал мөвгејини шәртләндирән, әсасландыран амилләрдир.

Демәлијик ки, фарс дилиндән топладығымыз Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмаларын тәдгиги дә дилимизин фарс дили илә гаршылыглы әлагәләринин гәдим тарихә малик олдуғуну, хүсусән фарс дилинә тә"сиринин чох узаг кечмишдән башлајараг бу күн дә фәал давам етдијини лингвистик фактларла тәсдигләјир. Бәлә фактларын бир нечәсини көстәрәк. Мә"лум олдуғу үзрә сөздүзәлдичи шәкилчиләр бир дилдән башга дилә алынма сөзләрлә бирликдә, онларын тәркиб һиссәси кими кәлир вә бир гајда олараг кәлдикләри дилдә мүстәгил сөзјарадычы морфем кими ишләнмирләр. Лакин түрк мәншәли олмасы фарс дилинин тәдгигатчылары тәрәфиндән тәсдиг едилмиш -чи (-чы, -чу, -чү) шәкилчиси[3] фарс дилиндә

[1]. Бах, Һ.Зәринәзадә. Фарс дилиндә Азәрбајҹан сөзләри (Сәфәвиләр дөврү), Бакы, 1962, с.8

2. Бах, Т.И.Һачыјев, К.Н.Вәлијев. Азәрбајҹан дили тарихи. Бакы, 1983, с.15.

3. Бах, Л.С.Пейсиков. Лексикология современного персидского языка. М.1975, с.50-51; Т.И. Джахангиров словообразующие синоморфемы в персидском языке. Автореферат к.д., Тбилиси. 1984.

Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмаларын тәркибиндә олмагла јанашы, мүстәгил сөздүзәлдичи шәкилчи кими һәм фарс дилинин өз сөзләринә, һәм дә бу дилин әрәб, рус вә Авропа дилләриндән алмыш олдуғу сөзләрә гошулур, јени лексик ваһидләр јарадылмасында фәал иштирак едир; мүгајисә ет, фарс дили сөзләриндән: خرکچی (хәрәкчи) "ешшәји сүрән адам, ешшәк саһиби", کارخانه‌چی (карханечи) "завод вә ја фабрик саһиби, фабрикант", بندوبستچی (бәндобәстчи) "зирәк, ишашыран, дирибаш" вә с.; әрәб мәншәли сөзләрдән: توطئه‌چی (то"теечи) "суи гәсдчи", خبرچی (хәбәрчи) "хәбәрчи, чуғулчу, сөз кәздирән, деди годучу" вә с.; рус дили сөзләриндән: پودراتچی (подратчи)"подратчы", کالخوزچی (колхозчи) "колхозчу" вә с.; Авропа дилләри сөзләриндән: تلفونچی (телефончи) "телефончу", (телеграфчи) "телеграфчы" вә с[1].

Л.С.Пејсиков көстәрир ки, фарс дили түрк мәншәли сөзләрлә јанашы бир нечә түрк мәншәли сөздүзәлдичи шәкилчиләр дә алмышдыр вә бу шәкилчиләр һәм фарс дилинин өз сөзләриндән, һәм дә әрәб дили вә дикәр дилләрдән олан алынмалара бирләшиб јени сөзләр јарадырлар. О, бу гәбил шәкилчиләр сырасына -чи, -таш, -улу, -лу морфемләрини, һәмчинин -баши лексемини аид едир. Мүәллиф вурғулајыр ки, бунлардан -чи морфеми фарс дилиндә инди дә өз сөз јаратма фәалијјәтини чох актив шәкилдә сахламышдыр[2]. Л.С.Пејсиков түрк мәншәли алынмалара Фирдовсинин "Шаһнамә" әсәриндә вә ондан әввәлки фарс мәнбәләриндә тәсадүф едилдијини көстәрәрәк беләбир доғру нәтиҹәјә кәлир ки, түрк мәншәли сөзләр фарс дилиндә еһтимал едилдијиндән гат-гат чох ола биләр[3].

Мә"лумдур ки, бәдән үзвләринин адларыны билдирән сөзләр дилин лүғәт тәркибинин ән гәдим лајларындан бирини тәшкил едир вә бунлар бир гајда олараг башга дилдән алынмыр. Бунунла белә, әкәр бир дилдә бу гәбил сөзләрдән ибарәт алынмалара раст кәлинирсә, бу, сөз вермиш вә сөз алмыш дилләр арасындакы әлагәләрин, еләҹә дә сөз верән дилин сөз

1. Даһа кениш мә"лумат үчүн бах; Д.М.Рәһимова. Азәрбајҹан-түрк мәншәли шәкилчиләрин фарс дилинин сөз јарадычылығында иштиракы. "Дил вә әдәбијјат. Нәзәри, елми, методик журнал", 1(16), Бакы, 1997, с.46- 51

[2]. Бах, Л.С.Пейсиков, Лексикология современного персидского языка. М.1975, с.51.

[3]. Л.С.Пейсиков. , һәмин әсәр, с. 51.

алан дилә тә"сиринин гәдимлијиндән хәбәр верән лингвистик факт кими гијмәтләндирилмәлидир. Топладығымыз фактлар көстәрир ки, фарс данышыг дилиндә, хүсусән бир сыра диалектләрдә **гаш, бәбәк, бәғур (<бағыр), әнк, буд** кими Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөзләр вардыр (бунлар мүвафиг фәсилләрдә шәрһ едилмиш вә мәнбәји көстәрилмишдир). Бундан әлавә фарс данышыг дилиндә خاله‌قزی (халегези) "хала гызы" [Амијане-106], خانم باجی (хамбачи) "ханым бачы" [Амијане-107], ینگه (јенке) "јенкә" вә с. бу кими гоһумлуг әлагәләрини ифадә едән Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмалар вардыр. Бу сөзләр дә, мә"лум олдуғу кими лүғәт тәркибинин гәдим лајына аиддир.

Беләликлә, һәм тарихи, һәм дә лингвистик амилләр тәсдиг едир ки, Азәрбајҹан-түрк дили илә фарс дили арасындакы әлагәләрин тарихи чох гәдимдир вә бу әлагәләр аспектиндә дилимизин мөвгеји тарихән даһа күчлү факторлара сөјкәнмишдир. Бу ики дилин гаршылыглы мүнасибәтләриндә мәһз һәмин характерли амилләр Азәрбајҹан-түрк дилинин тарихән даһа фәал олмасыны вә тарих боју дилимиздән фарс дилинә чохлу мигдарда мүхтәлиф мәзмунлу сөзләр кечмәсини шәртләндирмишдир. Ајдындыр ки, бу сөзләри, јә"ни фарс дилиндә мөвҹуд олан Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмалары ахтарыб үзә чыхармаг, онлары топлајыб системли шәкилдә өјрәнмәк, лингвистик сәҹијјәсини мүәјјәнләшдирмәк, онларын јаранма јолларыны, семантик тутумуну мүәјјәнләшдирмәк, етимолокијасыны ачыгламаг вә с. түркологија елминин, хүсусилә дә Азәрбајҹан дилчилијинин әсас вә актуал вәзифәләриндән биридир.

Азәрбајҹан-түрк дили илә фарс дилинин гаршылыглы әлагәләрини шәртләндирән тарихи-ҹоғрафи вә лингвистик амилләр бу ики дилин мүнасибәтләриндә белә бир спесифик ҹәһәти өн плана чәкир ки, Азәрбајҹан дили фарс дилинә данышыг дили хәтти илә дә күчлү тә"сир етмишдир вә едир. Буну тәсдиг едән фактлардан бир нечәсини көстәрәк. Мә"лум олдуғу үзрә фарс дилиндә аһәнк гануну јохдур, лакин фарс данышыг дилиндә артыг бунун әламәтләринә раст кәлмәк олур. Белә ки, фарс әдәби дилиндә "әкәр сөзүн биринҹи һеҹасында ә вә икинҹи һеҹасында а сәслиси варса, данышыг дилиндә (фарс данышыг дилиндә Д.Р.) биринҹи сәсли ә дә икинҹи сәсли а кими тәләффүз олунур: ҹәһаз-ҹаһаз, бәһар-

баһар, нәһар-наһар, ҹәһар-чаһар, ләһаф-лаһаф, мәһал-маһал, тәароф-таароф".[1] Бу факты Азәрбајҹан-түрк дили аһәнк ганунунун фарс данышыг дилинә тә"сириндән башга бир һадисә кими гијмәтләндирмәк олмаз. Мә"лумдур ки, диалект вә шивәләр дилин даһа гәдим сөзләрини (үмумијјәтлә, лексик вә грамматик хүсусијјәтләрини) горујуб сахлајыр. Буна көрә дә бә"зән мүхтәлиф сәбәбләрә көрә (башга сөзлә әвәз едилмә, архаикләшмә вә с.) әдәби дилдән чыхмыш сөзләр, о ҹүмләдән дә алынмалара мәһз диалект вә шивәләрдә раст кәлмәк олур.

Бу күн фарс дилиндә "рапира (мәшг гылынчы, низә, чида)" мә"насында ишләнән سخمه (сохме) сөзү вә "рапира илә зәрбә ендирмәк, низә илә вурмаг" мә"насында ишләнән سخمه زدن (сохме зәдән) фе"ли хүсусән идман истилаһы кими артыг әдәби дил нормасына чеврилмиш лексик ваһидләрдир [бах, ПРСII-24]. Лакин 38 ил бундан әввәл С.М.Ҹамалзадә јазмышдыр ки, бу сөз анҹаг Исфаһан диалектиндә "бирисинә ағаҹ вә ја силаһла һүҹум етмәк" мә"насыны билдирән سخمه رفتن (сохме рәфтән) мүрәккәб фе"линин тәркибиндә ишләнир [бах, Амијане-199]. Хатырладаг ки, һәмин **сохме** сөзүнүн јаранма өзүлүнү тәшкил едән сог- ~ сох- фе"ли гәдим түрк јазылы абидәләриндә "вурмаг, зәрбә ендирмәк; хырда-хырда доғрамаг; овуб төкмәк; димдикләмәк; сохмаг" мә"наларында ишләнмишдир [бах, ДТС-508].

Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөзләрин фарс дилинә данышыг дили васитәсилә кечиб јајылмасы вә мөһкәмләнмәси просесини ајдын көстәрән фактлардан бири дә дилимизин бүтөв синтактик ваһидинин фарс дилиндә бир лексик ваһид кими ишләнмәсидир. Мүасир фарс дилиндә "кобуд сөз демәк; сөјмәк, сөјүшмәк; тәһдид етмәк, һәдәләмәк" мә"наларыны билдирән الدرم بلدرم کردن (олдорәмболдорәм кәрдән) мүрәккәб фе"ли ишләнир ки, бунун биринҹи компоненти Азәрбајҹан-түрк дилинә мәхсус бир ҹүмләнин һәмҹинс фе"ли хәбәрләридир вә бу хәбәрләр дилимиздәки **өлдүрмәк** вә **билдирмәк** фе"линин гејри-мүәјјән кәләҹәк заманын I шәхс тәки илә ифадә олунмушдур: өлдүрәрәм билдирәрәм> өлдүррәм

[1] Н.З.Һатәми. Фарс данышыг дили. Бакы, 1965; с.11.

билдиррәм>олдәрәмболдорәм. Бүтөвлүкдә бу ҹүмлә Азәрбајҹан әдәби дилиндә "мән сәни өлдүрәрәм вә сәнә һәддими (күҹүмү) билдирәрәм", данышыгда "мән сәни өлдүррәм, күҹүмү сәнә билдиррәм" шәклиндә олмуш, "өлдүррәм билдиррәм" шәклини алмышдыр. Бу ики хәбәр мәтни семантикасы әсасында фарс дилиндә "һәдә, горху" мә"налы бир лексик ваһид кими гавранылмыш, бу дилдә ө вә ү саитләри олмадығы үчүн "олдорәмболдорәм" шәклинә дүшмүшдүр. Көрүндүјү кими, Азәрбајҹан дилиндә ики мүхтәлиф фе"ллә ифадә олунмуш ики хәбәр фарс дилиндә бир сөз кими ишләнир. Фарс данышыг дилиндә вә диалектләриндә Азәрбајҹан-түрк мәншәли елә сөзләр вардыр ки, фарс әдәби дилиндә онлара тәсадүф олунмур. Өзү дә алынмалар ичәрисиндә белә сөзләрин мигдары аз дејилдир. Мәсәлән, фарс данышыг дилиндә "парчанын сапларыны сөкмәк јолу илә әл иши һазырлама, бу үсулла һазырланмыш көјнәк вә ја дон" мә"насында (сокме)سکمه"гәнди чаја салыб ичмә" ("дишләмә"нин антоними) мә"насында سالمه (салме), Беһдинан диалектиндә "тәпик" мә"насында (тепә), "фитнә, һијлә, фәсад" мә"насында النج(әленч) вә с. бу кими Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөзләр вардыр ки, бунлара фарс әдәби дилиндә раст кәлинмир. Һалбуки, һәмин сөзләрин јаранма әсасыны тәшкил едән лексемләр мәһз алынмаларын тәркибиндә чох гәдим мә"насыны сахламыш фе"л көкләридир; мүг.ет: سالمه салме (салмаг), сокме< сөкме (сөкмәк), تپه тепә (тәпмәк) вә с. (Бу сөзләрин мә"насы, етимолокијасы мүвафиг фәсилләрдә кениш ачыгланмыш, мәнбәји көстәрилмишдир). Әлбәттә, бурада белә фактларын сајыны артырмаг да оларды, лакин данышыг дилиндә вә диалектләрдә ишләнән бир чох лексик ваһидләрин фарс әдәби дилиндә олмадығыны тәсдигләјән С.М.Ҹамалзадәнин ашағыдакы сөзләрини гејд етмәклә кифајәтләнирик: بسیاری از این کلمات دارای معانی ثابت وصریح مخصوص است که برای آن مفهوم در زبان فارسی ادبی نمی توان مترادفی پیدا کرد.

"Бу сөзләрдән чохунун өзүнә-мәхсус елә сабит вә ајдын мә"насы вардыр ки. фарс әдәби дилиндә онун һәр һансы бир синонимини тапмаг олмур" [Амијане-53].

Фарс дилиндәки Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмаларын мүәјјән һиссәси ја мә"нача, ја да формача мүасир

дөврдәкиндән фәргләнир. Тәдгигат көстәрир ки, бу фәргли ҹәһәтләр һәмин сөзләрин фарс дилиндә уғрадығы дәјишиклик дејил, әслиндә түрк дилләриндә малик олдуглары гәдим форма вә мә"налары горујуб сахламасыдыр. Мәсәлән, фарс дилиндә "гәдимдә мүһарибәләрдә галаларын диварларыны дағытмагдан өтрү даш, јанар маје илә долу чәлләк вә с. атмаг үчүн аләт; манҹанаг" мә"насында ишләнмиш یلکن (јелкән) сөзү, "астма, тәнкнәфәслик" мә"насында یلپیک (јелпик) сөзләри вардыр. Бунларын бу күн дилимиздә ишләнән **јелкән** (кәми јелкәни) вә "сәринлик үчүн истифадә олунан аләт" мә"налы **јелпик** сөзләринин фарс дилиндә семантик дәјишиклијә уғрамасы факты һесаб етмәк олмаз, бунларын һәр икиси түрк мәншәли сөзүн фарс дилиндә өзүнүн гәдимлијини, гәдим түрк мә"насыны горујуб сахламасы фактыдыр. Хатырладаг ки, мүасир фарс дилиндә һәмин "јелкән" сөзү архаикләшмиш, өз јерини منجنیق (мәнҹәниг) сөзүнә вермишдир[1].

Фарс дилинин Кәринган диалектиндә "ағылсыз, диванә, дәли" мә"насында دلو (дәлу) сөзү ишләнир. Бунун дилимиздәки "дәли" сөзү илә ејни олдуғу һеч бир шүбһә доғура билмәз. Елә күман етмәк олар ки, дилимиздәки "и" сәси фарс дилиндә "у"ја чеврилмишдир. Фарс дилиндә "и" саити олдуғу һалда белә әвәзләнмә баш вермәмәлидир. Гәдим түрк јазылы абидәләринә мүраҹиәт етдикдә мә"лум олур ки, гәдимдә түрк дилләриндә бу сөз **телү** шәклиндә ("кич, кичбәсәр, ағылсыз, сәфеһ; дәли" мә"насында) ишләнмишдир [ДТС-551]. Демәли, Кәринган диалектиндә һәмин түрк мәншәли сөзүн чох гәдим, бәлкә дә илкин формасы горунуб галмышдыр.

Вә јахуд, дилимиздәки **әл** лексик ваһидинин гәдим түрк јазылы мәнбәләриндә семантик гаршылығы кими ишләнмиш **елик** сөзү [бах, ДТС-170] Кәринган диалектиндә "әл" мә"насыны билдирән النگا (әләнга) вә Беһдинан диалектиндә "биләрзик" мә"насыны дашыјан النگو (әләнгу) кими түрк мәншәли алынмаларда галмышдыр. Әлбәттә, бунларын сајыны артырмаг да олар, лакин, бизә белә кәлир ки, садаладығымыз фактлар Азәрбајҹан-түрк

---

[1]. М.А.Гафаров. "мәнҹәниг" сөзүнү әрәб мәншәли һесаб едир. [Гаф. II - 824], "Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти"ндә исә манҹанаг сөзү мәншәҹә јунан дилинә аид едилир [ИЛ III- 261]

мәншәли алынмаларын фарс дили диалектләриндә вә јухарыда гејд олундуғу кими, диалектләр әсасында јараныб формалашмыш фарс данышыг дилиндә ахтарылмасынын нә дәрәҹәдә зәрури вә мәгсәдәујғун олмасы һагында там тәсәввүр јарадыр. Демәлијик ки, фарс дилиндәки түрк мәншәли алынмалары фарс диалектләри вә фарс данышыг дили әсасында топлајыб тәдгиг етмәк бу саһәдә илк тәшәббүс, илк арашдырмадыр.

I ФӘСИЛ

САДӘ СӨЗЛӘР

Фарс дилинә кечмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли лексик ваһидләрин бир һиссәсини гурулушҹа садә сөзләр тәшкил едир. Азәрбајҹан дили бахымындан һеч бир сөздүзәлдичи шәкилчи гәбул етмәјән һәмин лексик ваһидләр фарс дилиндә дә садә сөзләр кими гавранылыр вә фәалијјәт көстәрир. Бу гәбил сөзләри лексик-семантик мәзмунуна, грамматик ҹәһәтдән синкретиклијинә, тарихи инкишаф сәвијјәсинә вә бир сыра дикәр хүсусијјәтләринә көрә ашағыдакы групларa бөлмәк олар.

1. ТҮРК ДИЛЛӘРИНДӘ ИСИМЛӘ ФЕ"ЛИН МӘ"НАҸА АЈРЫЛМАДЫҒЫ (диференсиаллашмадығы) ДӨВРӘ АИД ОЛАНЛАР

Мә"лум олдуғу үзрә түркологија елминдә фактларла сүбут вә тәсдиг едилмиш белә бир фикир вардыр ки, мүасир дөврдә фе"л кими танынмыш вә фе"л кими фәалијјәт көстәрән сөзләр, фе"л көкләри түрк дилләри инкишафы тарихинин ән гәдим мәрһәләсиндә ејни дәрәҹәдә һәм исим, һәм дә фе"л мә"насыны ифадә етмишдир, јә"ни бу күн мүхтәлиф нитг һиссәси кими һәм лексик, һәм дә грамматик мәзмунҹа фәргләнән бу ики нитг һиссәси - исим вә фе"л ејни сөздә бирләшмишдир.

Мараглыдыр ки, фарс дилинә кечмиш бу гәбил сөзләр бу дилдә анҹаг исим кими фәалијјәт көстәрир, фарс дилинә мәхсус көмәкчи фе"лләрин јардымы илә дүзәлмиш мүрәккәб фе"лләрин тәркибиндә дә ад-исим компоненти кими чыхыш едир.

Башга шәкилдә десәк, гәдим дөврдә фарс дилинә кечмиш бу гәбил синкретик сөзләр исим кими дә һәмин дилдә горунуб галмышдыр. Һалбуки, онларын әксәријјәти мүасир Азәрбајҹан дилиндә фе"л кими галмыш вә анҹаг фе"л кими дә ишләнир.

آنک (әнк) "тәхмин, фәрз, күман" [Ашт. 6]. Түрк дилләриндә, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилиндә а~ә сәс дәјишмәсинин варлығыны нәзәрә алсаг, бу сөзүн түрк

мәншәли гәдим **аң** (**анг**) олдуғу шүбһә доғурмур. Бу сөз **ан**[1] шәклиндә дилимиздә "јада салмаг, хатырламаг, јад етмәк, јада кәтирмәк" мә"насыны ифадә едән **анмаг** [ИЛ I-109], "баша дүшмәк, ганмаг, дүшүнмәк, дәрк етмәк" мә"насыны билдирән **анламаг** [ИЛ I-109] фе"лләринин, һабелә онларын мүхтәлиф фе"ли төрәмләринин (анлатмаг, анлашылмаг, анлашдырмаг вә с.) көкүндә фәалијјәт көстәрир. Бу сөзүн Азәрбајҹан-түрк дилинин гәдим дөврләриндә исим мә"насында ишләндијини сырф түрколожи зәминдә-дилимиздә тарих боју фәалијјәт көстәрән сөзјарадыҹылығы ганунларына әсасланан ашағыдакы фактла да сүбут етмәк олар. Мә"лум олдуғу үзрә Азәрбајҹан дилиндә лап гәдимдән кениш фәалијјәт көстәрән сөзјарадыҹылығы гајдаларындан бири будур ки, -ла, -лә шәкилчиси ад нитг һиссәләриндән фе"л дүзәлдир. Демәли, "анламаг" фе"ли дә һәмин үсулла јаранмышдыр вә бунун тәркибиндәки **аң** лексеминин гәдимдә мүстәгил сөз - исим олдуғу шүбһә доғурмамалыдыр. Чох күман ки, тарихән бу сөзүн тәркбиндәки самит сәс гәдим түрк дили абидәләриндә ишләнмиш, үмумијјәтлә гәдим түрк дилләринин әсаслы фонемләриндән бири һесаб едилән **ң** (**нг**) самити олмушдур ки, бу күн дилимизин гәрб групу диалект вә шивәләриндә кениш јајылмышдыр [Дәс-76]. Тәсадүфи дејил ки, фарс дилинин Аштијан диалектиндә **әнк** шәклиндә ишләнир.

Беләликлә, бу нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, ән гәдим дөврләрдә Азәрбајҹан дилиндә "анлам, анлајыш, анма; фәрз, тәхмин" мә"насында ишләнән анг-әнк исми олмуш вә бу сөз мәһз гәдим дөврдә - түрк дилләриндә исимлә фе"л арасында семантик сәрһәддин олмадығы заманда фарс дилинә кечмишдир[2].

Гәдим **аң (анг)** сөзүнүн фарс дилиндә **әнк** шәклиндә ишләнмәсини һәмин сөзүн фарс дилинә кечдикдән сонра фонетик дәјишиклијә уғрамасы нәтиҹәси һесаб етмәк олмаз, һәр шејдән әввәл она көрә ки, гәдим түрк дили абидәләриндә ејни мә"наны ифадә етмәк үчүн һәм аң (анг), һәм дә ең (енк) сөзүнүн ишләнмәсинә даир

---

[1] Бу сөз, еләчә дә сын- , сах(ла)- , тәп-, сүр-, соj- сөзләри һагтында мә'лумат үчүн бах, Һ.Мирзәјев, Азәрбајҹан дилиндә фе'л. Б, 1986, с.48-54.

[2] Мүасир дилимиздә "ән ҹүз"и бир заман, ләһзә, дәм, бир көз гырпымлыг мүддәт " мә"насында ишләнән вә әрәб алынмасы һесаб едилән **ан** сөзү [ИЛ I-104] анламаг фе"линдәки **ан** (<анг) илә ејниләшдирилмәмәлидир.

кифајәт гәдәр факт вардыр, мәсәлән "тәәҹҹүбләнмәк, чашыб галмаг" мә"насында һәм **ан** -, һәм дә **ен** - фе"ли, тәәҹҹүбләндирмәк мә"насында **аңыт,** һәм дә **ең ит-** фе"ли "үз, јанаг" мә"насында һәм **аң**, һәм дә **ен** исми ишләнир [ДТС-46, 47; 174, 175]. Буну да хатырлатмаг јеринә дүшәр ки, гәдим түрк дили абидәләриндә "анламаг, баша дүшмәк, дәрк етмәк" мә"насында һәмин **аң** - фе"линин төрәмәси олан аңа-фе"линә кениш раст кәлинир [ДТС-46].

چک (чәк) "силлә/шиллә" [Амијане-87] - бу күн дилимиздә кениш мә"на тутуму олан вә фәал ишләнән "чәкмәк" фе"линин көкү кими танынмыш бу сөз фарс дилинә түрк дилләриндә исимлә фе"л арасында мә"на ајрылығы олмадығы гәдим дөврдә кечмиш вә јад дил мүһитинә дүшдүјү үчүн өзүнүн илкин мә"насыны горујуб сахламышдыр. Фактларын гаршылыглы тәһлили белә бир еһтимал сөјләмәјә әсас верир ки, гәдим Азәрбајҹан дилиндә "чәкмәк" фе"линин "вурмаг" мә"насы олмушдур. Чох күман ки, һазырда дилимиздә ишләнән **чәкич** сөзү мәһз һәмин илкин мә"на әсасында јаранмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, бу аләтин бүтүн нөвләри "вурмаг" һәрәкәти илә бағлыдыр вә мәһз бу һәрәкәтин иҹрасы үчүн истифадә едилир. Мүгајисә ет: **"дүлкәр чәкичи** - мых вурмаг үчүн аләт, **дәмирчи чәкичи** - дәмир дөјмәк (вурмаг) үчүн аләт; **бухар чәкичи, пневматик чәкич** - металы тәзјиглә ишләмәк үчүн зәрбәвуран машын" [ИЛ IV-427]. Бундан әлавә, **чәкмәк** фе"линин дилимиздә "үјүтмәк (ун), јармаг (арпа, буғда)" мә"наларында ишләнмәси дә фикирмизи тәсдиг едир. Ән нәһајәт, мүасир дилимиздә ишләнән "шиллә вурмаг" мүрәккәб фе"линин тәркибиндә **вурмаг** фе"линин **чәкмәк** фе"линин синоними кими ишләнмәси дә бу бахымдан тәсдигедиҹи дәлил һесаб олуна биләр. Ашағыдакы мисалларда **чәкмәк** фе"линин **вурмаг** мә"насында ишләнмәси даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир: "Нәби нәчәннијә бир нечә *чәкди*. Ушаг... сөјүд чубуғу илә Әкбәрин чылпаг балдырына *чәкди*" [ИЛ IV-428].

Азәрбајҹан дилинин шәрг групу диалект вә шивәләриндә (хүсусән Астара, Ләнкәран шивәләриндә) ишләнән "тәпик чәкмәк, јумруг чәкмәк" кими мүрәккәб фе"лләрин тәркибиндә дә "чәкмәк" фе"ли "вурмаг" мә"насыны билдирир. Хатырладаг ки, **чәкмәк** фе"линин

вурмаг мә"насы гәдим түрк дили абидәләриндә **чекүк** "чәкич" сөзүндә дә өз әксини тапмышдыр [ДТС 143]. Бизә белә кәлир ки, бу абидәләрдә "санчмаг, батырмаг, сохмаг" мә"насында ишләнмиш **чекнә-** фе"ли дә [ДТС 143] һәмин көкүн төрәмәсидир.

Бүтүн бу фактлар белә бир фикрә шүбһә јаратмыр ки, "шилләсиллә" мә"насыны билдирән **чәк** сөзү Азәрбајчан-түрк мәншәли сөздүр вә гәдим дөврдә фарс дилинә кечмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, **чәк** сөзү фарс әдәби дилиндә мөһкәмләнмишдир вә өзү дә бурада "шиллә" мә"насыны билдирмәклә јанашы "памбыг дидмәк үчүн тохмаг" мә"насыны да билдирир. Бундан әлавә һәмин сөз фарс дили көмәкчи фе"лләри илә бирләшәрәк چک خوردن (чәк хордән) "шиллә јемәк, шилләләнмәк", چک زدن (чәк зәдән) "шиллә вурмаг" мүрәккәб фе"лләрини әмәлә кәтирмишдир [ПРС I-472].

قورت (гурт) сон, тамам олма, гуртарма [АШТ. 129].

Азәрбајчан дилиндә "битмәк, сона чатмаг, тамам олмаг" мә"насында кениш јајылмыш "гуртармаг" фе"линин тәркибиндәки -ар морфеминин тарихән сөздүзәлдичи шәкилчи олдуғуну нәзәрә алдыгда ајдын олур ки, фарс дилинин Аштијан диалектиндә ишләнән һәмин "гурт" сөзү дилимиздә исим кими мүстәгил ишләндији дөврдә, јә"ни лап гәдимдә фарс дилинә кечмиш вә исим кими дә бу күнә гәдәр горунуб галмышдыр. Һәмин диалектдә бу сөзүн ишләнмәсинә даир **вази гурт** чүмләси верилмишдир ки, бунун да һәрфән "ојун тамам", јә"ни "ојун битди" мә"насында олдуғу көстәрилмишдир.

Јери кәлмишкән хатырладаг ки, "гуртармаг" фе"линин Азәрбајчан дилиндә "хилас етмәк" мә"насында да фәал ишләндији вә һәр ики мә"нада һәм тә"сирли (битирмәк; хилас етмәк), һәм дә тә"сирсиз (битмәк; хилас олмаг) фе"л кими чыхыш етмәси [ИЛ I-581] факты да онун гәдимлијиндән, тә"сирлик-тә"сирсизлик семантикасынын фе"лләрдә ајрылмадығы дөврдән хәбәр верир. Гәдим түрк дили абидәләриндә **гурт** исми әсасында јаранмыш **гуртгар-** (хилас етмәк, гуртармаг) вә **гуртул-** (хилас олмаг) фе"лләри өз әксини тапмышдыр [ДТС-469].

کس (кәс) "гыса; кичик" [Беһд.-124]. Мүасир Азәрбајчан дилиндә "кәсмәк" көкү кими таныдығымыз **кәс**

лексемидир ки, Иранын әсасән Кирман вә Јәзд шивәләриндә вә бу шәһәрләрдә јашајан гәдим зәрдүштиләрин диалектиндә исим кими галмышдыр.

Лап гәдимдә фарс дилинә кечмиш бу исмин һәмин мә"насы дилимиздә "ән јахын, ән гыса (јол); гыса (данышыг)" мә"наларында ишләнән **кәсә** сөзүндә [ИЛ III-55], еләчә дә "гыса, көдәк" мә"насында ишләнән **кәсик** сөзүндә (мәс."кәсик сач, гыса сач, көдәк сач" мә"насында) [ИЛ III-56] өзүнү сахламышдыр.

Гәдим түрк дили абидәләриндә **кес** сөзүнүн исим кими "тикә, парча, һиссә" мә"насында, кесә сөзүнүн "гыса" мә"насында ишләнмәсинә [ДТС-302] раст кәлинир ки, бу да һәмин сөзүн түрк мәншәли олдуғуну вә гејд етдијимиз кими узаг кечмишдә фарс дилинә кечдијини бир даһа тәсдиг едир.

سک (сок) биз (улаг вә с. һејванлары сүрмәк үчүн истифадә олунан аләт). Азәрбајчан дилиндә "батырмаг" фе"линин семантик гаршылығы олан **сохмаг** фе"линин көкү кими таныдығымыз бу сөз гәдимдә, исим кими ишләндији дөврдә фарс дилинә кечмишдир. Фарс дилинин Ларестан [Лар-135], Шираз вә Казерун диалектләриндә [ВШК-349] вә үмумхалг дилиндә [Амијане-349] ишләнән бу сөз фарс әдәби дилиндә дә лексик ваһидләр сырасында өзүнә сабит јер тутмушдур: белә ки, мүасир фарс әдәби дилиндә سک (сок) сөзү исим кими "биз, учу итиләнмиш ағач парчасы (улағы сүрмәк, говмаг үчүн) мә"насында ишләнмәклә бәрабәр زدن "вурмаг" јардымчы фе"ли илә бирләшәрәк "бизләмәк (јејин кетмәјә мәчбур етмәк үчүн узунгулағын бөјрүнә биз батырмаг)" мә"насыны билдирән سک زدن (сок зәдән) мүрәккәб фе"лини дә [ПРС II-49] әмәлә кәтирмиш; башга сөзлә десәк, һәмин мүрәккәб фе"лин исимлә ифадә олунмуш компонентини тәшкил етмишдир.

Гејд едәк ки, бу сөз гәдим түрк дили абидәләриндә "вурмаг; батырмаг; санчмаг" мә"наларында ишләнән фе"л кими өз әксини тапмышдыр [ДТС-508]. М.Кашгаринин "Диван"ында бу көкдән јаранмыш "охун уч тәрәфи олан учу" мә"насында олан **согим** исми ишләнмишдир [ДТС-509] ки, бу да фарс дилинә кечмиш сог исминә мә"нача чох јахындыр.

Мараглыдыр ки, фарс данышыг дилиндә кениш ишләнән ејни көклү **соғолме**[1] "думсук, дүртмәк" сөзүнүн синоними кими Исфаһан диалектиндә һәмин **сок** сөзү, јә"ни илкин форма (сырф исим) ишләнир [Амијане-215].

سون (сун/сон) "чылпаг, јалын" [Лар-138]. Мүасир Азәрбајҹан дилиндәки **гојун** сөзүнүн гәдим түрк дили абидәләриндә **гон** формасында да ишләндијини [ДТС-455] аналокија кими нәзәрә алсаг, дејә биләрик ки, фарс дилинин Ларестан диалектиндә галмыш **сун/сон** сөзү дилимиздә бу күн актив ишләнән **сојунмаг** фе"линин тәркибиндәки **сојун** лексеминин синонимидир, лакин бундан фәргли олараг диалектдә исим кими галмышдыр. Түрк дилләриндә тарихән ј~н сәс дәјишмәсинин вә ја бу ики самитин тарихән ејни мәншәли олдуғуну (нә~н-ј-в вә с.) белә бир еһтимал сөјләмәјә әсас верир ки, **сун/сон** дилимиздә ишләнән **сојмаг** фе"линин тәркибиндәки **сој-** илә ејни мәншәлидир.

Буну тәсдиг едән бир факт да будур ки, Ларестан диалектиндә бу сөз "чылпаг олмаг" мә"насыны билдирән سون بُده (фарс әдәби дилиндә гаршылығы عاری ، برهنه شدن) мүрәккәб фе"линин тәркибиндә исим кими ишләнир [Лар-138].

تخت (тохт) "сакит, арам, асудә" [Амијане-51]. Фарс данышыг дилиндә фәал ишләнән бу сөз Азәрбајҹан дилиндә "сакит олмаг, сакитләшмәк, раһат олмаг" мә"насында кениш јајылмыш "тохтамаг" [ИЛ IV-202] фе"линин тәркибиндәки "тохт"дан башга бир шеј дејилдир. Түрк дилләриндәки -"а" шәкилчисинин фе"л дүзәлдән морфем олдуғу исә мә"лум мәсәләдир. Гәдим Азәрбајҹан-түрк дилиндәки ад нитг һиссәси (сифәт) олмуш бу сөзүн -"а" шәкилчиси илә бирләшмәсиндән **тохта-** фе"ли јаранмыш, бу фе"лдән исә атрибутив мәзмунлу "тохтаг" сөзү (фе"лдән дүзәлмиш сифәт) әмәлә кәлмишдир ки, бу да һазырда "сакит, раһат, арам" мә"насында [ИЛ IV-202] ишләнир; башга сөзлә десәк, гәдим фарс дилинә кечмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли **тохт** илә мүасир дилимиздәки **тохтаг** сөзләри тарихән еквивалент кими өзүнү көстәрир. Мараглыдыр ки, ејни көкүн илкин вә дүзәлтмә формалары олан бу ики сөзүн

[1] Фе"лдән дүзәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли бу сөз һаггында II фәсилдә кениш шәрһ верилмишдир.

мәтндә - биринҹинин фарс дилиндә, икинҹинин Азәрбајҹан дилиндә ишләнмә тәрзи дә фәргли дејилдир, јә"ни һәр ики дилдә ејни лексик-семантик јүклә чыхыш едир, мүгајисә един: фарс данышыг дилиндә او تخت خوابید (у тохт хабид) "о, сакит, раһат јатды" [Амијане-51]. Азәрбајҹан дилиндә "Јусиф јенә дә тохтаг данышыр" (Б.Бајрамов); (о) ... тохтаг сәслә сорушду (И.Әфәндијев) [бах, ИЛ IV-202].

سیق (сиғ) "гәм, гүссә, кәдәр" (Бирч.97). Гәдим түрк дили абидәләриндә "ағламаг, һөнкүр-һөнкүр ағламаг" мә"насында **сығта-** дүзәлтмә фе"ли, "һөнкүртү, һычгырты, ағлама" мә"насында **сығыт** фе"ли-исми ишләнмишдир [ДТС-502] ки, бунларын һәр икисинин төрәмә өзүлүнү тәшкил едән һәмин түрк мәншәли гәдим **сығ** сөзүнүн олдуғу шүбһә доғурмамалыдыр, чүнки бунлар арасында сых мә"на бағлылығы, лексик төрәмәләрин әмәлә кәлмәсини шәртләндирән илкин семантик јахынлыг вардыр. Фарс дилиндә "ы" сәси олмадығындан Азәрбајҹан-түрк дилиндән алынмыш гәдим **сығ** исминдәки "ы" саити "и" саити илә әвәз едилмиш вә һәмин сөз **сиғ** шәклиндә тәләффүз едилмишдир. Демәлијик ки, Азәрбајҹан дилинин бир сыра шивәләриндә "ағламаг" фе"линин синоними кими ишләнән сытгамаг (<сыгтамаг) дүзәлтмә фе"линин тәркибиндә дә һәмин сөз - исим төрәмә өзүлү кими галмышдыр.

چک (чок), چوک (чок) - "ситајиш, пәрәстиш, тапынма" [Лар-84]. Дилимиздә фәал ишләнән **чөкмәк** (јерә чөкмәк, диз үстә чөкмәк), **чөкәлмәк**, **чөкәк**, **чөкмә**, **чөкүк**, **чөкүклүк**, **чөкүнтү** лексик ваһидләринин [ИЛ IV-450] төрәмә өзүлүнү тәшкил едән Азәрбајҹан-түрк мәншәли **чөк** сөзүдүр ки, гәдим дөврләрдә фарс дилинә кечмишдир. Буну тәсдиг едән бир ҹәһәт дә будур ки, һәмин сөз фарс дилинин Ларестан диалектиндә "ситајиш, тапынма" мә"насында "диз" сөзү олмадан ишләнир. Мә"лум мәсәләдир ки, "ситајиш" мәрасиминин иҹрасы даһа чох "диз чөкмәк" һәрәкәти илә бағлы олмушдур. Белә күман етмәк олар ки, "ситајиш етмәк, тапынмаг" мәзмунлу һәрәкәт дә гәдимдә - илкин дөврдә садә "чөкмәк" фе"ли илә, јә"ни "диз" исми олмадан ифадә едилмишдир. Бу мүлаһизәнин керчәклијини әсасландыран факт кими буну көстәрмәк олар ки, гәдим түрк дили абидәләриндә "диз чөкмәк"

мә"насында садә **чөк-** (чөкмәк) фе"ли (диз сөзү олмадан) ишләнир, мәс. М.Кашгаринин "Диван"ында: ол беккә чөкди (о, бәјин гаршысында диз чөкдү, о, бәјә ситајиш етди) [ДТС-154]. Мараглыдыр ки, гәдим түркләрин дилиндә һәмин көкдән олан **чөкә** исми "сәҹдә, тә"зим, ситајиш; сәҹдә етмә, диз чөкмә" мә"насыны билдирән **дини** термин кими ишләнмишдир [ДТС-154].

М.Ҹамалзадә көстәрир ки, Моуләви Руминин ше"риндә "ситајиш етмәк" мә"насында چوک زدن (чок зәдән) фе"ли ишләнмишдир [Амијане-59]. Көрүндүјү кими, бурада һәмин сөз исим кими ајрыҹа, мүстәгил шәкилдә дејил, мүрәккәб фе"лин тәркибиндә ишләнмишдир. Лакин, Ларестан диалектиндә бу сөз һәм мүстәгил исим кими ајрыҹа, һәм дә фарс әдәби дилиндәки زدن "вурмаг" јардымчы фе"линин диалектдәки гаршылығы олан زته (зәтә) илә бирликдә چک زته (чок зәтә) - "диз чөкмәк" вә "гәм јүкү алтында әјилмәк" мүрәккәб фе"линин тәркибиндә ишләнир [Лар-84]. Бизә белә кәлир ки, Азәрбајҹан-түрк мәншәли бу сөз фарс дилинин Ларестан диалектинә Моуләви Руминин јашадығы дөврдән чох-чох әввәл кечмишдир. Ән нәһајәт, буну да хатырладаг ки, фарс дилиндә "е" саити олмадығы үчүн һәмин сәс "о" саити илә əвəз едилмишдир.

قال (гал). Фарс үмумхалг данышыг дилиндә, хүсусән дә Шираз вә Казерун диалектләриндә "(бир шејин кејфијјәтини јохламаг үчүн ону) узун мүддәтә сахламаг, бир кәси сынагдан чыхармаг үчүн јохламаг" [ВШК-417]; данышыг дилиндә исә "(әввәлдән вә"дәләшиб көрүш јеринә кәлмәмәк нәтиҹәсиндә бир кәси) көзләјә-көзләјә гојмаг"; "(бир кәси хәбәр вермәдән јары јолда, ја бир ишин ортасында гојуб кетмәк нәтиҹәсиндә) интизарда сахламаг" мә"наларында [Амијане-295] ишләнән قال گذاشتن (гал гозаштән) мүрәккәб фе"линин (һәрфи тәрҹүмәси: гал гојмаг) тәркибиндә биринҹи компонент, јә"ни исим һиссәси кими чыхыш едән бу сөз Азәрбајҹан дилиндә "олдуғу јердә вә һалда дурмаг", "јерини дәјишмәмәк", "јериндән кетмәмәк", "вар олмаг", "мөвҹуд олмаг", "һәјатда олмаг", "јашамаг" мә"наларында фәалијјәт көстәрән "галмаг" фе"линин [ИЛ I-407] көкү кими таныдығымыз **гал** сөзүдүр ки, лап гәдимдә - исимлә фе"л арасында мә"на сәрһәдди мөвҹуд олмајан дөврдә фарс дилинә кечмишдир. Гәдим түрк дили абидәләриндә **гал** сөзү исим кими "гоҹа дүнја көрмүш (адам)" мә"насында

ишләнмишдир; мәсәлән, М.Кашгари "Диван"ында; гал сави галмаз "гоҹа сөзү (диггәтсиз) галмаз" [ДТС-410]. **Галмаг** фе"линин Азәрбајҹан дилиндәки јухарыда көстәрдијимиз мә"наларыны нәзәрә алсаг "гал"ын гоҹа" мә"насы илә һәмин фе"лин "јашамаг, һәјатда олмаг" мә"наларынын сәсләшдији, јә"ни бунларын ејни көкдән олдуғу шүбһә доғурмаз. Башга сөзлә десәк, гәдим түрк дили абидәләриндә "гоҹа" мә"насында ишләнән **гал** исми әслиндә "узун мүддәт јашамыш, мөвҹуд олмуш, һәјатда галмыш" мәзмуну дашыјыр. Фарс дилинә чох гәдимләрдә кечмәси шүбһә доғурмајан һәмин **гал** сөзү мүасир фарс әдәби дилиндә "сынаг, имтаһан, јохлама" мә"насында галмыш вә از قال بیرون آمدن вә ја از قال درآمدن "чәтин сынагдан чыхмаг" идеоматик ифадәсиндә лексик әсас кими ишләнир [ПРС II-253].

جر (чер) "пара, парча; чырыг" [ВШК-178]. Фарс дилинин Шираз вә Казерун диалектләриндә исим кими ишләнән бу сөз Азәрбајҹан дилиндәки **чырмаг** фе"линин көкү кими таныдығымыз чыр- илә тарихән һәм формача, һәм дә мә"нача ејни олан түрк мәншәли лексик ваһиддән башга бир шеј дејилдир. Ајдын мәсәләдир ки, фарс дилиндә "ы" сәси олмадығы үчүн һәмин чыр сөзүнүн тәркибиндәки "ы" саити бу дилдә "е" саитинә чеврилмишдир. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә бу сөз исим кими "чыр-чындыр", "чыр-чында" гоша сөзләринин [ИЛ IV-488] тәркибиндә инди дә галмышдыр. Һәмин сөзүн мә"насына кәлдикдә исә буну јада салаг ки, Азәрбајҹан дилиндә ејни төрәмә әсасында јаранмыш "чырылмаг" фе"ли "парчаланмаг" мә"насында да ишләнир [ИЛ IV-487].

Фарс дилинин һәмин диалектләриндә бу исимдән "идән" морфеми васитәсилә дүзәлмиш جریدن (чеpидән) "чырылмаг, параланмаг, парчаланмаг" фе"ли[1], دادن (дадән) "вермәк" јардымчы фе"линин көмәјилә әмәлә кәлмиш جر دادن (чер дадән) мүрәккәб фе"ли дә ишләнир. Бунлардан башга һәмин диалектләрдә "чер" исминин тәкрары васитәсилә جرجر (чер-чер) гоша сөзү дүзәлмишдир ки, бу да "пара-пара, парча-парча, чырыг-чырыг" мә"насында ишләнир [ВШК-178]. Һазырда һәм фарс әдәби дилиндә, һәм дә фарс данышыг дилиндә "чер"

---

[1] Фарс дилиндә "идән" морфеми васитәсилә һәм бу дилин өзүнә мәхсус олан, һәм дә бу дил үчүн алынма олан исимләрдән фе"л дүзәлдилмәси сөз јарадыҹылығынын фәал үсулларындан биридир [бах, Һатәми I, II; вә с.].

дүзәлмиш جر خوردن (чер хордән) (<чыр) сөзү васитәсилә "чырылмаг", جر دادن (чер дадән) "чырмаг" мүрәккәб фе"лләри ишләнир [ПРС I-432].

Фарс дилинин һәмин диалектләриндә, еләҹә дә классик фарс ше"риндә "сөзүндән гачмаг, дәббәләмәк, вердији сөзә әмәл етмәмәк" мә"насында, جر زدن (чер зәдән) "әсәбиләшмәк, өзүндән чыхмаг" мә"насында, جر آمدن (чер амәдән) мүрәккәб фе"лләри әкс олунмушдур [ВШК-178]. Бунларын да Азәрбајҹан-түрк мәншәли һәмин чер (<чыр) исми әсасында јарандығыны дүшүнмәјә әсас верән бир факт да будур ки, дилимиздә кәмчыр сөзү "тез һирсләнән, тез өзүндән чыхан, кәмһөвсәлә" мә"насында ишләнир [Ил IV-487].

Азәрбајҹан дилиндә "гызышмаг, һирсләнмәк, өзүндән чыхмаг" мә"насында јајылмыш **чырнамаг** фе"ли дә [ИЛ IV-488] һәмин көкдәндир.

بغر (бәғор) "бағырты, бәрк гышгырма, чығырты" [Беһд.30]. Дилимиздә "бәрк гышгырмаг, чығырмаг" мә"насында ишләнән бағырмаг фе"линин [ИЛ I-174] көкүнү тәшкил едән **бағыр-** сөзүнүн гәдим исми гаршылығыдыр, башга сөзлә десәк, тарихән һәм исим, һәм дә фе"л мә"насы дашымыш Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөздүр. Фарс дилинин фонетик тәбиәтинә ујғун олараг "ы" саити "о" саити илә әвәз едилмишдир. Ејни көкдән (бағыр) олан һәмин фе"л "чығырмаг, бөјүрмәк" мә"насында гәдим түрк дили абидәләриндә дә өз әксини тапмышдыр [ДТС-82].

Мүасир фарс әдәби дилинә аид лүғәтләрдә бу сөз гејд олунмамышдыр. Фарс дилинин Ларестан диалектиндә "бөјүртү" (әсасән вәһши һејванлара аиддир) мә"насында پئور (пәур) исми ишләнир [Лар-53] ки, бу да Азәрбајҹан дилиндәки "бөјүрмәк (өкүз, инәк, ҹамыш, дана һаггында)" [ИЛ I-314] фе"линин көкү илә тарихән ејни сөздән башга бир шеј дејилдир. Азәрбајҹан-түрк мәншәли гәдим "бөјүр" исминин тәркибиндәки ики саитин - "ө" вә "ү" сәсинин һеч бириси фарс дилиндә јохдур, буна көрә дә һәмин сөз бу дилдә **пәур** шәклинә ("ө" саити "ә" саитинә, "ү" саити "у" саитинә) дүшмүшдүр. Ҝөрүндүјү кими, бурада һәмин сөз бу ики дилдә семантик бахымдан да үст-үстә дүшүр; мүгајисә ет, Азәрбајҹан дилиндә **бөјүртү** "өкүз, дана кими һејванларын чыхардығы сәс" [ИЛ I-314].

اوق، آوک (уг) "өјүмә һалы, үрәји галхма" [Лар-6].

Азәрбајҹан дилиндә "үрәји галхмаг, үрәји буланмаг, гусмаг истәмәк" мә"насында ишләнән "өјүмәк" фе"линин [ИЛ III-463] тәркибиндәки "өј (~өк)"дүр ки, гәдимдә түрк дилләриндә һәм исим, һәм дә фе"л мә"насына малик олмушдур. Буну тәсдиг едән бир факт да будур ки, **өјү-** фе"линин өзү тарихән дүзәлтмәдир, јә"ни "өј" илә "ү" фе"л дүзәлдән шәкилчисинин бирләшмәсидир. Фарс дилинин Ларестан диалектиндә һәмин Азәрбајҹан-түрк мәншәли гәдим исим васитәсилә "өјүмәк" мә"насыны билдирән **уг чедә** (һәрфән: уг етмәк) вә ук кердә (ук етмәк) мүрәккәб фе"лләри ишләнир ки, бунларын тәркибиндә һәмин "уг" сөзү мүрәккәб фе"лин исим компонентини тәшкил едир [Лар-6]

کوچ (куч) - фарс дилиндә исим кими "көч, көчмә; көч јери, дүшәркә" мә"наларында ишләнән бу сөзүн [Амијане-336; Әмид-991; ПРС II-365] Азәрбајҹан-түрк мәншәли олдуғу һеч бир шүбһә доғурмур. Истәр гәдим түрк дили абидәләриндә, истәрсә дә Азәрбајҹан дилиндә бу сөзүн һәм исим кими, һәм дә фе"л кими ифадә етдији мә"налары бу сөзүн фарс дилиндә билдирдији мә"наларла тутушдурдугда мәсәләнин мәһз бу шәкилдә олмасы бир даһа тәсдигләнир. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "көч" сөзү исим кими "көч, көчмә, көч јери, дүшәркә" мә"наларында ҝениш јајылмышдыр [ДТС-311]. Гәдим түрк дили абидәләриндә һәмин фе"л көкү әсасында јаранмыш "көчүр (мәк)" тә"сирли фе"ли, "көчәринин аты" мә"насында **көчүт**, "көчүрән, бир јердән башга јерә көчүрән" мә"насында **көчүтчи** исимләри фәал сурәтдә ишләнир [ДТС-311].

Гәдим түрк дилләриндә олдуғу кими Азәрбајҹан дилиндә дә **көч** көкүнүн чохлу дериватлары вардыр, мүгајисә ет: көчәкөч; көчдүш; көчәри, көчәрилик, көчәрҝи, көчмә, көчмәк, көчүрмәк вә с. [ИЛ III 116, 117].

Белә дүшүнмәк олар ки, **көч** сөзү лап гәдимләрдә - һәм исим, һәм дә фе"л олан дөврдә фарс дилинә кечмишдир. Буну ашағыдакы фактлар да тәсдиг едир: а) **көч** исминин Азәрбајҹан дилиндәки мә"наларынын, демәк олар ки, һамысы фарс дилиндә дә өзүнү фәал сахламышдыр; фарс дилиндә дә бу сөз һәм исим кими, һәм дә фе"л кими фәалијјәт ҝөстәрир; в) фарс дилиндә бу лексем әсаслы фе"лләрин һамысы төрәмәдир - ја дүзәлтмәдир, ја мүрәккәб: کوچاندن (кучандән) "көчүртмәк",

کوچیدن (кучидән) "көчмәк", کوچ دادن (куч дадән) "көчүрмәк", کوچ کردن (куч кәрдән) "көчмәк" (орду-нун бир јердән башга јерә кетмәси) [бах, ПРС II-365; Әмид-991].

Мә"лум олдуғу үзрә Азәрбајҹан дилиндә "көч" сөзүнүн "аилә, бүтөвлүкдә аилә үзвләри (ата-ана, ушаглар) бирликдә" мә"насы да вардыр вә бу мә"на өзүнү **көч-күлфәт, көч-күлфәтли, көчлү-күлфәтли** гоша сөзләринин [ИЛ III-117] тәркибиндә сахламышдыр. Мараглыдыр ки, фарс дилиндә **куч** сөзүнүн бу мә"насы да вардыр [Әмид-991; ПРС II-365]. Ән нәһајәт, Азәрбајҹан-түрк мәншәли бу сөзүн фарс дилинә чох гәдим дөврдә кечдијинә дәлаләт едән бир ҹәһәт дә будур ки, һәмин сөз һәм фарс әдәби дилиндә, һәм дә фарс данышыг дилиндә ишләнир.

Јери кәлмишкән, белә күман етмәк олар ки, рус дилиндә кочевать "көчмәк, көчәри һәјат сүрмәк", кочевка "дүшәркә, көч јери; көч", кочевник "көчәри" сөзәләри дә гәдим түрк дилләриндән алынмыш **көч** сөзүнүн дериватларыдыр.

(ләғ) "мөһкәм олмајан, тәрпәнән, бош, лах," [АШТ-157]. Дилимиздә "јериндән ојнамаг, јериндә мөһкәм дурмамаг, тәрпәнмәк, бошалмаг" мә"насында јајылмыш "лахламаг" фе"линин [ИЛ III-227] төрәмә өзүлүнү тәшкил едән Азәрбајҹан-түрк мәншәли **лах** исминин фонетик дәјишиклијә уғрамыш формасыдыр ки, гәдимдә фарс дилинә кечмишдир. Азәрбајҹан дилинин шәрг групу диалект вә шивәләриндә **лахламаг** фе"линин **ләхләмәғ** формасынын варлығы бурада а~ә фонетик ујғунлуғу фактыны бир даһа тәсдиг едир. Хатырладаг ки, а~ә, а~е сәс ујғунлуғунун түрк дилләриндә кениш јајылмыш фонетик һадисә олмасы мә"лум мәсәләдир.

Фарс дилинин Шираз вә Казерун диалектләриндә һәмин түрк мәншәли исим لخ (лех) шәклиндә "мөһкәм олмајан, бош тохунмуш парча" мә"насында [ВШК-534] ишләнир. Мә"лум олдуғу үзрә **лах** сөзүнүн Азәрбајҹан дилиндә "хараб олмуш (јумурта)" мә"насы да вардыр [ИЛ III-207].

Гејд етмәлијик ки, һаггында данышдығымыз сөз фарс әдәби дилиндә لق (ләг) шәклиндә өзүнә јер тутмуш вә 1) тәрпәнән, лахлајан; 2) хараб олмуш, лах (јумурта) мә"наларында ишләнир [ПРС II-427]. Һәмин сөзүн иштиракы илә фарс әдәби дилиндә لق شدن (ләг шодән) "лахламаг, тәр-пәтмәк" вә لق کردن (ләг кәрдән) "лахлатмаг, тәрпәтмәк" мүрәккәб фе"лләри дүзәлмишдир [ПРС II-427].

بربر (бер-бер) "һејрәтдән, тәәҹҹүбдән бәрәлмә (көз), көзү зилләмә" [Лар-40] Азәрбајҹан дилиндә фәал ишләнән "бәрәлмәк" фе"линин илкин јаранма әсасыны тәшкил едән **бәр** исмидир, фарс дилинин Ларестан диалектиндә гоша ишләнир. Дилимиздәки "бәрәлмәк" фе"линин "бәр" лексеминә фе"л дүзәлдән **-әл** шәкилчиси әлавә етмәклә јарандығы көз гаршысындадыр. Демәли, мүасир дилимиздә лексик ваһид кими ајрыҹа ишләнмәјән "бәр" сөзү гәдим дөврдә Азәрбајҹан дилиндә мүстәгил исим кими ишләнмиш вә о дөврдә дә фарс дилинә кечмишдир. Гәдим түрк дили абидәләриндә "диггәт јетирмәк, кириб кечмәк" мә"наларында "берик" фе"ли ишләнмишдир [ДТС-96] ки, бунун да төрәмә өзүлүнү чох күман ки, һәмин "бер" лексеми тәшкил едир.

تیر (тир) - "тир, дирәк, шалбан" мә"наларында һәм фарс данышыг дилиндә, һәм дә фарс әдәби дилиндә ишләнир [Әмид-438, ПРС I-415]. Азәрбајҹан дилиндә "дирәк, шалбан" мә"насында јајылмыш "тир" исминин варлығы, еләҹә дә ејни көкдән олан "дирәмәк, дирәнмәк" фе"лләри вә онларын чохсајлы төрәмәләринин (дирәк, дирәкҹә, дирәкләмәк; дирәкләтмәк, дирәклик вә с. бах, ИЛ II-113) варлығы һәмин "тир" сөзүнүн түрк мәншәли олдуғуну вә мәһз дилимиздән фарс дилинә кечдијини дүшүнмәјә әсас верир. Буну тәсдиг едән бир факт да будур ки, гәдим түрк дили абидәләриндә һәмин көк әсасында јаранмыш чохлу фе"л вә фе"ли- исимләр өз әксини тапмышдыр [бах, ДТС-561].

Мүасир фарс дилиндә "тир" сөзү бир сыра фарс мәншәли вә ја алынма сөзләрлә бирләшәрәк تیر آهن (тире аһән) "дәмир шалбан", تیر تلگراف (тире телеграф) "телеграф шалбаны", تیر سقف (тире сәғф) "таван тири" вә с. [ПРС I-415] типли тәркибләр дүзәлтмишдир.

ال (әл) "мәсхәрә, истеһза, ришхәнд, әлә салма" [ВШК-33]. Гәдим түрк дилләриндә "истеһза, мәсхәрә, ришхәнд" мә"насында **елик/елүк** исминин варлығы вә "мәсхәрә етмәк, лаға гојмаг, әлә салмаг, истеһза етмәк" мә"насында һәмин исимдән дүзәлмиш **еликләмәк** фе"линин ишләндији М.Кашгаринин "Диван"ында көстәрилмишдир [бах, ДТС-171]. Бизә белә кәлир ки, фарс дилинин Казерун диалектиндә ишләнән һәмин **әл** (истеһза, мәсхәрә,

ришхәнд) сөзү илә гәдим түрк дилләриндәки **елик/елүк** сөзүнүн ејни көклү олмасы шубһә доғурмамалыдыр. Фонетик гурулушуна көрә исә **әл** формасынын илкин вә демәли даһа гәдим олдуғуну күман етмәк олар.

Чох күман ки, фарс дилинә бу сөз даһа гәдим дөврдә кечмиш, онун Казерун диалектиндә бу күнә гәдәр галмышдыр.

Фарс дилинин Шираз вә Казерун диалектиндәки сөзләри вә зәрб-мәсәлләри топлајыб чап етдирмиш Әли Нағи Бәһрузи бир сыра әрәб вә фарс гајнагларына әсасланараг јазыр: شهر کازرون تا قرن چهارم هجری

دین زردشتی و آداب و رسوم قبل از حمله اعراب را حفظ کرده و زبان و لهجهٔ خاصی داشته‌اند و اکنون هم گویش خاصی است که هم لغات آن و هم ضرب المثلها و اصطلاحات آن با سایر نقاط و حتی شیراز و دیگر شهرستانهای فارسی متفاوت است.

"Казерун шәһәри һичри 4-чү әсрә гәдәр өз зәрдүштилик динини вә әрәбләрин һүчумундан әввәлки адәт вә ән"әнәләрини сахламыш, өзүнүн хүсуси дили вә ләһчәси олмушдур. Инди дә елә бир хүсуси ләһчәдир ки, һәм онун сөзләри, һәм дә истилаһ вә зәрб-мәсәлләри башга јерләрдән, һәтта Шираздан вә дикәр фарс шәһәрләриндән фәргләнир" [ВШК-I].

Бу фактын өзү дә әсас верир дејәк ки, һаггында сөһбәт кедән **әл** сөзү әрәбләрин Ираны ишғалындан чох-чох әввәл - Сасанилэр дөврүндә фарс дилинә кечмиш вә гәдим түрк дилләриндәки мә"насыны да бу күнә гәдәр горујуб сахламышдыр. Беләликлә, күман етмәк олар ки, Азәрбајчан-түрк мәншәли "әл" сөзү ерамызын әввәлләриндә фарс дилинә кечмиш, бу дилдә узун мүддәт ишләнмиш, Исламын гәбулундан сонракы әсрләрдә "мәсхәрә, истеһза" кими әрәб алынмалары илә әвәз едилмишдирсә дә, Казерун диалектиндә бу күнә гәдәр горунуб галмышдыр. Буну тәсдиг едән бир факт да будур ки, мүасир фарс әдәби дилиндә һәмин "әл" исминин мә"насыны билдирмәк үчүн ишләнән استهزا (естеһза), مسخره (мәсхәре) кими сөзләр әрәб мәншәлидир. Казерун диалектиндә һәмин "әл" исминин иштиракы илә дүзәлмиш мүрәккәб фе"лләрин икинчи компоненти - јә"ни јардымчы фе"л дә Азәрбајчан дилиндәки јардымчы фе"лин лексик гаршылы-

ғыдыр: мүгајисә ет, ال کردن əл кәрдән) "истеһза етмәк, мәсхәрә етмәк", ال شدن (әл шодән) "лаға гојмаг". Бу сөзүн бәдән үзвүнүн адыны билдирән "әл" сөзү илә әлагәси614 вармы? Бизә белә кәлир ки, бу күн дилимиздә ишләнән **әлә салмаг** типли бирләшмәдә биринчи компонентин бәдән үзвү "әл" илә әлагәләндирилмәси јухарыда һаг-гында данышдығымыз "мәсхәрә, истеһза" мә"налы гәдим **әл** сөзүнүн мүасир дилдә асемантикләшмәсидир, јә"ни мәһз бу гәдим мә"налы исим инди дилимиздә исимләшдији үчүн бәдән үзвү мә"насыны билдирән "әл" илә ејниләшдирилмишдир.

سوک (суг) "хәлвәт јер; далдаланачаг, сығыначаг јер; күнч" [ПРС II-71]. Үмумијјәтлә, фарс данышыг дилиндә кениш јајылмыш вә фарс әдәби дилиндә өзүнә мөһкәм јер тутмуш бу сөз гәдим түрк дили абидәләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дилиндә "кизләнмәк; далдаланмаг, пәнаһ кәтирмәк" мә"насында ишләнән **сығынмаг** фе"линин [бах, ДТС-502; ИЛ IV-84] јаранма көкүнү тәшкил едән **сығ** лексемидир ки, гәдим түрк дилиндә ортаглы шәкилдә һәм исим, һәм дә фе"л кими ишләндији дөврдә фарс дилинә исим кими кечмиш, јад дил мүһитиндә дөврүмүзә гәдәр исим кими дә галмышдыр. Гәдим түрк дили абидәләриндә "јерләшмәк" мә"насында **сығмаг**, "көмәк истәмәк; јалвармаг" мә"насында сығынмаг, "јерләшдирмәк" мә"насында сығтурмаг вә с. фе"лләри ишләнир /ДТС-502. 5-3/ ки, бунларын һамысынын һәмин **сығ** әсасында јарандығы көз габағындадыр. Азәрбајчан дилиндә бу әсасдан јаранмыш **сығынаг**, **сығыначаг**, **сығынчаг** (сығыначаг јер, далдаланчаг) исимләри; сығынмаг (далдаланмаг; кизләнмәк; пәнаһ кәтирмәк), сығышдырмаг (јерләшдирмәк, күчлә сығдырмаг), сығмаг (јерләшмәк) фе"лләри вә бу фе"лләрдән әмәлә кәлмиш сығынма, сығышдырма, сығышма, сығма кими фе"ли исимләр ишләнир [ИЛ IV-84,85]. Бүтүн бу фактлар тәсдиг едир ки, фарс дилиндә исим кими ишләнән сук[1] Азәрбајчан-түрк мәншәлидир вә узаг кечмишдә фарс дилинә кечмишдир.

Мә"лум мәсәләдир ки, фарс дилиндә "ы" саити олмадығы үчүн гәдим сыг сөзүндәки "ы" саити бу дилдә "у" саити илә әвәз едилмишдир. Фарс дилиндәки

[1] Бурада к галын самитдир: фарс дилиндә галын "у" саитиндән сонра к сәси галын к /q/ самити кими тәләффүз еедилир. Гәдим түрк дилиндә дә белә олмушдур.

мәншәли алынма сөзләрдә "ы" саитинин Азәрбајҹан-түрк бир гајда олараг "у" саити илә әвәз едилмәси чохлу дикәр фактларда да өзүнү көстәрир[2].

چول (чул/чол) кәнар едилмиш, чыхарылмыш (ојундан) ојунда нөвбәси өтмүш вә ојундан кәнар едилмиш шәхс [Амијане-93].

Фарс данышыг дилиндә исим кими ишләнән бу сөз "кәнар едилмәк, ојундан чыхарылмаг" мә"насыны билдирән چول شدن (чул/чол шодән) мүрәккәб фе"линин јаранмасында исми компонент кими чыхыш едир.

Гәдим түрк дили абидәләриндә "түкәнмәк; азалмаг, ахыб кетмәк (су)" мә"насында **чол-** фе"линин ишләнмәси [ДТС-152] раст кәлирик ки, бу да һәмин түрк мәнсинә [ДТС-152] раст кәлирик ки, бу да һәмин түрк мәншәли сөзүн чох гәдимдә фарс дилинә кечдијини дүшүнмәјә әсас верир. Бизә белә кәлир ки, дилимиздә "бајыр ,дышары, ешик" мә"насында ишләнән **чөл** сөзү [ИЛ IV-451] илә гәдимдә фарс дилинә кечмиш чул/чол сөзү арасында чох сых семантик јахынлыг вардыр вә бунлар тарихән ејни сөздүр. Буну белә бир факт да тәсдиг едир ки, дилимиздә һәмин исмин иштиракы илә дүзәлмиш "чөлә чыхарылмаг" мүрәккәб фе"ли илә фарс дилиндәки چول شدن "ојундан чыхарылмаг" арасында синонимлик дәрәҹәсинә чатан мә"на јахынлығы вардыр. Демәли, мүрәккәб фе"лин тәркибиндә һәр ики сөзүн һәм мә"наҹа, һәм дә формаҹа мәншә ејнилији даһа ашкар шәкилдә өзүнү көстәрир.

چاو (чав)- фарс дилиндә "сәс, уҹа сәс, сәда, күј; ағры тә"сири илә чыхарылан сәс, инилти, фәрјад" мә"наларында исим кими ишләнән бу сөз [Әмид-486] гәдим түрк јазылы абидәләриндә даһа кениш семантик тутумда өз әксини тапмыш түрк мәншәли лексик ваһиддир. Белә ки, гәдим түрк дилләриндә **чав** исми "сәс, күј; шөһрәт, мәшһурлуг, ад-сан; хәбәр; шајиә" мә"наларында фәал ишләнән сөз кими јајылмыш [ДТС-142], һәмчинин гәдим түрк дилләриндә "мәшһурлашмаг, шөһрәтләнмәк, ад-сан саһиби олмаг" мә"насында ишләнән **чавлан(маг)** вә **чавыг(маг)** фе"лләринин [ДТС-142] төрәмә әсасы кими чыхыш етмишдир. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә ејни көк әсасында јаранмыш **чавлуғ** (шөһрәтли, мәшһур, адсанлы мә"насында), чавыгмаг ("шөһрәтләндирмә,

---

[2] Бах: Д.М.Рәһимова. Иран әразисиндә -лу шәкилчили топонимләр. "Азәрбајҹан ономастикасы проблемләри IV", Бакы 1993, с. 122-124.

тә"рифләмә, тә"риф, мәдһ" мә"насында)[1] сөзләри дә о дөврүн фәал лексик ваһидләри кими өз әксини тапмышдыр [ДТС-142]. Фарс дилиндә һәмин "чав" сөзү әсасында چاویدن (чавидән) фе"ли дүзәлдилмишдир ки, бу да "сәс салмаг, сәс-күј етмәк (гушлара аид)" мә"насында ишләнир [Әмид-486]. Бүтүн бундан сонра сүбут етмәјә еһтијаҹ јохдур ки, фарс дилинин Шираз вә Казерун диалектләриндә "карванын өнүндә кедән бәләдчи" мә"насында, фарс әдәби дилиндә "карванын вә ја зәвварларын гаршысында кедән вә авазла охујан адам"; "гошун дәстәсинин өнүндә кедән адам" мә"наларыны дашыјан (чавуш) [Ашк.-201; Әмид-486; ПРС I-460] сөзү түрк мәншәли лексик ваһиддир. Һәсән Әмид фарс дилиндә ишләнән **чав** исми вә **чавидән** фе"линин дил мәншәји һаггында һеч бир сөз демәсә дә, **чавуш** сөзүнүн мәншәҹә түрк дилләринә аид олдуғуну вә бу дилләрдән алындығыны көстәрмишдир [бах, Әмид-486].

Бүтүн бу дејиләнләрин ишығында гәдим түрк јазылы абидәләриндә ишләнмиш һәмин **чавуш** сөзүнүн Гәдим түрк луғәтиндә фарс дилиндән алынма сөз кими гәләмә верилмәси ғејри -инандырыҹыдыр. [бах, ДТС-142].

Түрк дилләриндә б~в фонетик ујғунлуғунун һәм тарихи, һәм дә мүасир бахымдан кениш јајылмыш һадисә олдуғу мә"лум мәсәләдир. Бунунла бағлы бизим үчүн мараглы бир факт да будур ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә ишләнмиш **чав** сөзү вә ондан төрәнмиш јухарыда көстәрдијимиз бүтүн исим вә фе"лләр ејни мә"нада **б** самитли гаршылыглар шәклиндә дә өз әксини тапмышдыр: **чаб** "шөһрәт; мәшһурлуг; сәс; күј; хәбәр; мәшһур, танынмыш", **чабыл(маг)** "мәшһурлашмаг, танынмыш олмаг", **чабыгмаг** "шөһрәтләндирмә, тә"рифләмә", **чаблын(маг)** "мәшһурлашмаг, шөһрәт тапмаг" [ДТС-135].

غاز (ғаз). Фарс дилинин Кәринган диалектиндә "дар дәрә; јарыг, чат" [Кер-32] мә"насында ишләнән бу исим истәр гәдим түрк дили абидәләриндә [ДТС-404] кениш шәкилдә өз әксини тапмыш, истәрсә дә Азәрбајҹан дилиндә [ИЛ I-399] чохлу төрәмәләри илә јајылмыш "газмаг" фе"линин илкин өзүлүнү тәшкил едән "газ" лексемидир ки, түрк дилләриндә исимлә фе"лин мә"на ортаглы-

---

[1] Гәдим түрк јазылы абидәләриндән "Гутадғу билик"дә -маг, -мәк шәкилчили чавланмаг фе"линин мәсдәр формалы сөзүн исим кими ишләнмәси факты да чав сөзүнүн түрк мәншәли олдуғуну вә даһа чох гәдимлијини тәсдиг едир.

гы, јә"ни семантик ајрылыға уғрамадығы гәдим дөврдә фарс дилинә кечмишдир. "Дәрә" сөзүнүн ифадә етдији анлајышын узун илләр боју тәбии һадисәләрин тә"сири илә дағын мүәјјән һиссәсинин "газылмасы", "јарылмасы" просеси нәтичәси олдуғу нәзәрә алындығда фарс дилинә кечмиш "газ" сөзү илә дилимиздәки **газмаг** фе"линин көкү арасында семантик ејнилијин варлығы шүбһә доғурмур. Гејд етмәлијик ки, Азәрбајчан-түрк мәншәли һәмин غاز сөзү классик фарс әдәби дилиндә "јарыг, чат; (дар) дәрә" мә"насында ишләнмиш, мүасир дөвр үчүн көһнәлмиш сөзләр сырасына кечмишдир [ПРС II-200].

تار (тар) "дағытма, ајырма, пәракәндә, пәришан" [Амијане-50].

Фарс данышыг дилиндә "дармадағын (етмә), дағытма, пәрән-пәрән салма, ајырма" мә"насында ишләнән تار و تفرقه (тар-о-тәфреғе) гоша компонентли мүрәккәб сөзүн [Амијане-50] тәркибиндә исим кими галмыш бу лексем түрк мәншәлидир. Белә ки, гәдим түрк дили абидәләриндә бу сөзүн ишләнмәсинә тәсадүф олунур. М.Кашгари өз "Диван"ында түрк дилләриндә **тар-** көклү фе"лин "дағытмаг, дармадағын етмәк, пәрән-пәрән салмаг" мә"насында кениш ишләндијини көстәрмиш вә буна даир **Бек сүсин тарды** (бәј онун гошунуну дағытды) чүмләсини бу гәбил мисаллардан бири кими вермишдир [ДТС-536]. Бундан әлавә, гәдим түрк дили абидәләриндә һәмин **тар** әсасында јаранмыш "дағытмаг, пәрән-пәрән салмаг" мә"насында **тара(маг)** вә **тарасла(маг)** фе"лләри фәал шәкилдә ишләнир. М.Кашгари "Диван"ында буна даир верилмиш мисаллардан икисини көстәрәрәк **анын сусин тарады** (онун гошунуну дармадағын етди); **чағры газығ тараслады** (Шаһин газлары пәрән-пәрән салды) [ДТС-537]. Бунларла јанашы гәдим түрк дили абидәләриндә һәмин тар- көкүнүн чохлу төрәмәләринин олмасы (мүг.ет: тарган-) "дағылмаг, ајрылмаг, сәпәләнмәк", таргар- "дағытмаг, пәрән-пәрән салмаг, дағыдыб мәһв етмәк вә с." [бах, ДТС-538,539] **тар** сөзүнүн түрк мәншәли олдуғуну вә Азәрбајчан-түрк дилиндән гәдимдә фарс дилинә кечдијини бир даһа тәсдиг едир. Азәрбајчан дилиндә һәмин **тар** лексеми көстәрилән мә"нада бир сыра дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрин тәркибиндә галмышдыр: бу күн дилимиздә ишләнән "дармадағын" сөзү тарихән ејни мә"налы мүхтәлиф формалы ики гоша исмин/фе"лин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир.

Бурада биринчи компонент "дағытма, дағылма, пәрән-пәрән дүшмә" мә"насы дашыјан һәмин "тар" сөзүдүр ки, гәдим дөврдә һәм исим, һәм дә фе"л олмушдур.

Азәрбајчан дилиндә "түкләри бир-бириндән **ајырыб** низама салмаг" мә"насында фәал ишләнән **дарамаг** фе"линин [ИЛ II-35] вә бу фе"лдән дүзәлмиш **дараг** фе"ли исминин тәркибиндәки дар (~тар) лексеминин һаггында данышдығымыз тар гәдим исми фе"ли олдуғуну сүбут етмәјә еһтијач јохдур. Дедикләримизә әлавә едәк ки, Азәрбајчан дилинин Гәрб групу шивәләриндә (хүсусән Кәдәбәјин бир сыра кәндләриндә) даранмаг фе"ли "дағылмаг, дағылышмаг, дағылыб кетмәк" мә"насында ишләнир. (Һамыныз бурадан даранын,-һамыныз бурадан дағылын (дағылыб кедин)).

Мүасир данышыг дилимиздә "дағылышмаг, дағылмаг, дағылышыб кетмәк" мә"насында ишләнән "аран-даран олмаг" фе"линин тәркибиндәки даран (<таран) сөзү дә һәмин көкдәндир.

Јери кәлмишкән буну да гејд етмәк истәјирик ки, рус дилиндә "Гала диварларыны дағытмаг үчүн гәдим силаһ" мә"насы дашыјан **таран** сөзү [Ожегов -725] һәмчинин Азәрбајчан дилиндә һәрби термин кими "дүшмән чәбһәсини јарыб онун мөвгеләринә сохулма" мә"насында ишләнән **таран** сөзү [ИЛ IV-137, 138] һәмин түрк мәншәли *тар- фе"линдән төрәнмиш исимдир. Бу **таран** истилаһынын дилимизә рус дилиндән кечмиш јунан мәншәли сөз олдуғуну һесаб едәнләрлә [ИЛ IV-137] һеч чүрә разылашмаг олмаз. Бүтүн көркәмли тарихшүнасларын јекдилликлә е"тираф етдији кими, түркдилли халглар лап гәдимләрдән јүксәк дөјүш мәһарәти илә, усталыгла дүзәлдилмиш һәрби аләтләрә малик олмасы вә с. илә фәргләнмишләр. Буна көрә дә биз белә һесаб едирик ки, гала диварларыны дағытмаг үчүн истифадә олунан һәмин гәдим силаһ гәдим түркләр тәрәфиндән јарадылмыш вә онун адыны билдирән **таран** сөзү гәдим түркләрин дилиндә јаранмыш истилаһдыр ки, һәм јунан дилинә, һәм дә рус дилинә кечмишдир.

Буну да әлавә едәк ки, мүасир фарс әдәби дилиндә ишләнән تارومار (тар-омар) "дағытма, мәһв етмә, тармар етмә" исми вә бу исмин көмәкчи фе"лләрлә бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш تار و مار شدن (таромар шодән) "дағыдылмаг, мәһв едилмәк" تارومار کردن (таромар кәр-

дән) "дағытмаг, мәһв етмәк" мүрәккәб фе"лләри [ПРС I-343] дә һәмин түрк мәншәли **тар** лексеми әсасында јаранмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөзләрин бә"зиси фарс дилиндә сөздүзәлдиҹи "-идән" морфеминә бирләшмәк үсулу илә јаратдығы дүзәлтмә фе"лләрин тәркибиндә, ја да фарс јардымчы фе"лләринә гошулма јолу илә әмәлә ҝәтирдији мүрәккәб фе"лләрин тәркибиндә фәалијјәт ҝөстәрир. Өзү дә һәр ики һалда һәмин Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөз исим мәгамында ишләнир, исим јерини тутур, чүнки, јухарыда гејд етдијимиз кими, идән- морфеми бир гајда олараг исимләрә (һәм алынмалара, һәм дә фарс дилинин өз исимләринә) бирләшир; мүрәккәб фе"лләрин тәркибиндә исә лексик мә"наны билдирән биринҹи компоненти чох һалда исим тәшкил едир. Лакин, бу гәбил Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөзләр фарс дилиндә һәмин дүзәлтмә вә мүрәккәб фе"лләрин тәркибиндән кәнарда, јә"ни мүстәгил шәкилдә исим кими ишләнмир.

قاپ (ғап). Фарс дилиндә قاپيدن (ғапидән) "гапмаг, гапыб апармаг, гамарламаг" дүзәлтмә фе"линин вә ејни мә"на дашыјан قاپ زدن (ғап зәдән) мүрәккәб фе"линин [Амијане-294; ПРС-250] тәркибиндәки "гап" лексеми Азәрбајҹан дилиндә "дартыб алмаг, гамарламаг, ҹәлд ҝөтүрмәк, ҝөтүрүб гачмаг; чалмаг; оғурламаг" мә"налаларында ишләнән **гапмаг** фе"линин, еләҹә дә бунун төрәмәләри олан **гапылмаг**, **гапышдырылмаг**, **гапсамаг** (зорла алмаг) фе"лләринин [ИЛ I-424, 425] јаранма өзүлүнү тәшкил едән <u>гап</u> сөзүдүр ки, гәдимдә фарс дилинә кечмишдир. Тәсадүфи дејил ки, гәдим түрк дили абидәләриндә "гамарламаг, гапыб апармаг, оғурламаг" мә"наларында "гамарламаг, гапыб апармаг, оғурламаг" мә"наларында ејни көкдән олан **гапмаг** фе"линин [ДТС-420] еләҹә дә гапылмаг "гамарланмаг; оғурланмаг"; гапынмаг; "өзүнү бир шеји оғурлајан, гапан кими ҝөстәрмәк", гапсамаг "гапмаг истәмәк, гапмаг фикриндә олмаг; оғурламаг истәмәк", гаптурмаг "гапдырмаг, оғурлатдырмаг" фе"лләри вә гапыш "гарәт, оғурлама" фе"ли-исминин ҝениш шәкилдә ишләндијинә раст ҝәлинир [ДТС-420, 421].

2. ТҮРК ДИЛЛӘРИНДӘ ФЕ'ЛИН ТӘ'СИРЛИЛИК-ТӘ'СИРСИЗЛИК ВӘ НӨВ КАТЕГОРИЈАЛАРЫ ҮЗРӘ АЈРЫЛМАДЫҒЫ (ДИФЕРЕНСИАЛЛАШМАДЫҒЫ) ДӨВРӘ АИД ОЛАНЛАР

Әслиндә бу група дахил етдијимиз сөзләр исимлә фе'лин мә'наҹа ортаглығына да аид едилә биләр, лакин бунлар јухарыдакы група дахил етдикләримиздән фәргли олараг фарс дилиндә анҹаг фе'л кими фәалијјәт ҝөстәрдији үчүн биз бунлары ајры вермәји лазым билдик. Бир ҹәһәти дә вурғуламаг лазымдыр ки, бу гәбил Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөзләр фарс дилиндә ја исимдән фе'л јаранмасы модели үзрә дүзәлтмә фе'лләр әмәлә ҝәтирәрәк ишләнир, ја да исимлә јардымчы фе'лин тәркибләшмәси үсулу илә јаранмыш мүрәккәб фе'лләрин исим компоненти кими фәалијјәт ҝөстәрир.

توكيدن (тукидән) вә تكيدن (токидән) – фарс данышыг дилиндә «зәифләмәк, арыгламаг, төкүлмәк» мә'насында ишләнән бу фе'лин [Амијане-61] көкүнү тәшкил едән **тук/ток** лексеми Азәрбајҹан дилиндә ҝениш фәалијјәт ҝөстәрән **төкмәк** фе'линин көкү олан "төк" сөзүдүр ки, гәдимдә фарс дилинә кечмишдир. Буну тәсдиг едән бир ҹәһәт дә будур ки, һәмин фе'лин мәзмунунда тә'сирлилик вә тә'сирсизлик семантикасы үмумидир, јә'ни ајрылмамышдыр. Башга сөзлә десәк, бу, о дөврүн фе'лидир ки, "төкмәк" һәм **төкмәк**, һәм дә **төкүлмәк** мә'насында олмушдур.

Мараглыдыр ки, фарс данышыг дили сөзләринин изаһына һәср олунмуш "Луғәт"дә һәмин "токидән" фе'линдән дүзәлмиш تكيده (токиде) сөзүнүн (кечмиш заман фе'ли сифәтинин) бир мә'насы белә ҝөстәрилмишдир: کسی که گوشتش ریخته و ضعیف شده است "әти төкүлмүш вә зәифләмиш шәхс" [Амијане-56]. Бу да тәсдиг едир ки. һаггында данышдығымыз тукидән/токидән фе'ли гәдим Азәрбајҹан-түрк мәншәли төкмәк фе'линин көкүнү тәшкил едән **төк** сөзүндән дүзәлмишдир, бу да о вахт һәм **төк**, һәм дә **төкүл-** семантикасыны өзүндә бирләшдирмишдир.

Ајдым мәсәләдир ки, фарс дилиндә "ө" саити олмадығы үчүн **төк** сөзү **тук/ток** шәклиндә ишләнмишдир. Бу фе'лин фарс дилиндәки мә'насына Азәрбајҹан дилиндәки түкәнмәк фе'линин дә мә'насы јахындыр. Бәлкә буна ҝөрәдир ки, фарс данышыг дилиндә һәм **тукидән**, һәм дә **токидән** варианты

вардыр /фарс дилиндә ү саити дә јохдур/. Бурада белә бир факты да јада салмаг јеринә дүшәр ки, Азәрбајҹан үмумхалг . данышыг дилиндә **төкүлмәк** фе"ли "арыгламаг, зәифләмәк" мә"насында да ишләнир.

باغ (бағ). Мүасир фарс әдәби дилиндә "баг (мејвә бағы, нәбатат бағы), парк" мә"наларында ишләнән бу сөзүн изаһына башламаздан әввәл онун мәншәјини мүәјјән етмәкдә хүсуси әһәмијјәти олан белә бир факта диггәти ҹәлб етмәк истәјирик ки, фарс диалектоложи әдәбијјатында "гујеше Беһдинан" (Беһдинләрин диалекти) истилаһы илә бирләшдирилмиш Кирман вә Јәзд зәрдүштләринин ләһҹәсиндә һәмин сөз باغ(баг), با (ба), بای(baj), بع (бә) фонетик вариантларында ишләнир [Беһд.-16]. Бу ләһҹәләрдән топланмыш 4500 сөзү әһатә едән فرهنگ بهدینان(фәрһәнке Беһдинан) "Беһдинләрин лүғәти" китабынын мүгәддимәсиндә белә бир фикир хүсуси вурғуланыр ки, Кирман вә Јәзд зәрдүштләринин ләһҹәсиндә гәдим сөзләр даһа чох галмышдыр [бах, Беһд.-1-5].

Зәрдүштилијин ерамызын илк әсрләриндә Сасаниләр дөврүндә Иранда рәсми дөвләт дини олдуғу фактыны нәзәрә алдыгда Кирман вә Јәзд зәрдүштләринин ләһҹәсиндә галмыш түрк мәншәли сөз вә сөз тәркибләринин ән азы ерамызын илк јүзиллијиндә фарс дилинә кечдијини дүшүнмәк олар. Бу ҹәһәтдән һәмин **баг** сөзүнүн Кирман вә Јәзд ләһҹәләриндә ишләнән фонетик вариантлары чох өнәмлидир.

Түркложи әдәбијјатда гәдим түрк дили абидәләринин фактлары әсасында белә бир фикир артыг сүбут едилмишдир ки, **баг** сөзү бугүнкү **бағламаг**, **бағлатдырмаг**, **бағланмаг**, **бағланылмаг** кими фе"лләрин архетипи олан гәдим **ба-** фе"линә -ғ (<г) сөздүзәлдиҹи шәкилчинин бирләшмәси васитәсилә јаранмыш исимдир [Сев.гл-57]. Гејд едәк ки, **ба-** фе"линин "бағламаг, сарымаг, бәнд етмәк" мә"насында ишләнмәси гәдим түрк дили јазылы абидәләриндә кениш шәкилдә өз әксини тапмышдыр [бах, ДТС-76]. Јакут дилиндә "ип, баг, кәндир" мә"насында ејни көкдән олан **быа** сөзү ишләнир [Сев. гл.-408].

Гәдим түрк дили јазылы абидәләриндә "гандал, баг; бағлама" мә"наларында ишләнән **баг** исминин [ДТС-76] дә һәмин көкдән олдуғунун хүсуси изаһа еһтијаҹы јохдур. Бүтүн бу фактлары гаршылашдыранда мә"лум олур ки,

баг мәфһуму илә бағлы фарс дилинин Кирман вә Јәзд шивәләриндә ишләнән сөзләрин фонетик формалары да гәдим түрк дили јазылы абидәләриндә, еләҹә дә бир сыра мүасир түрк дилиндә ишләнән фонетик формаларла үјушур, сәсләшир.

Гәдим түрк дили абидәләриндә өз әксини тапмыш **ба-** фе"линин архетип олдуғуну, јә"ни јухарыда көстәрдијимиз дүзәлтмә фе"л вә исимләрин илкин төрәмә өзүлүнү тәшкил етдијини, еләҹә дә Јәзд вә Кирман шивәләриндә гәдим сөзләрин галдығыны нәзәрә алдыгда белә нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, фарс дилинин һәмин шивәләриндә баг (ба/бај)ба' фонетик формаларында галмыш **баг** исми гәдим дөврдә - зәрдүштлијин рәсми дөвләт дини олдуғу Сасаниләр дөврүндә орта фарс дилинә ("пәһләви" дилинә) кечмиш, сонра да јени фарс дилиндә там вәтәндашлыг һүгугу газанмыш лексик ваһид кими мөһкәмләнмишдир.

Фарс дилчилијиндә самбаллы изаһлы лүғәтләрдән бири һесаб едилән "Фәрһәнке фарсије Әмид" адлы лүғәтдә мүасир фарс дилиндә (һәм әдәби дилдә, һәм дә данышыг дилиндә) фәал ишләнән "баг" сөзүнә верилмиш изаһ да һәмин сөзүн түрк мәншәли гәдим ***ба-** фе"ли илә семантик әлагәли олдуғуну тәсдиг едир: باغ - ... زمینی که دور آنرا دیوار کرده و انواع درختان در آن کاشته باشند.

"баг - дөврәси дивара алынмыш вә мүхтәлиф ағаҹлар әкилмиш торпаг саһәси" [Әмид-239].

"Лүғәт"ин мүәллифи көстәрир ки, **баг** сөзү пәһләви дилиндә (јә"ни орта фарс дилиндә) дә һәмин шәкилдә ишләнмишдир. Бу да һәмин сөзүн ерамызын әввәлки дөврләриндән фарс дилинә кечмәси һаггында јухарыдакы фикримизи тәсдиг едир.

"Древнетюркский словарь" әсәриндә гәдим түрк дили јазылы абидәләриндә "ип, кәндир, бағлама" мә"насында ишләнән **баг** илә "баг (русҹа сад)", "үзүм бағы" мә"насында ишләнән **баг** мүхтәлиф мәншәли сөзләр кими верилир, бириңҹиси түрк мәншәли һесаб едилир, икинҹиси исә мәншәҹә Иран групуна дахил олан сөгди дилинә аид едилир[1] [ДТС-77].

---

[1] "Лүғәт" ин кириш һиссәсиндән мә"лум олур ки, бу сөзү мәншәҹә сөгди дилинә аид едән Л.Г.Герсенбергдир /бах, ДТС-V/.

Белә фикирлә гәтијјән разылашмаг олмаз. Бурада һәгигәт будур ки, һәмин сөз гәдим Иран дилләриндән олан пәһләви вә согди дилиндә ишләнмишдир. Лакин һәр ики мә"наны билдирән сөз түрк мәншәли ејни көкдәндир вә Иран групуна дахил олан һәр ики дилә - һәм пәһләви дилинә, һәм дә согди дилинә түрк дилләриндән кечмишдир.

سما (семма) "рәгс; ојнама" [Кер-29]. Азәрбајҹан данышыг дилиндә **сындырмаг** фе"линин "һәвәслә, шөвглә рәгс етмәк, ојнамаг" мә"насында ишләндији факты [ИЛ IV-86] әсасында белә дүшүнүрүк ки, фарс дилинин Керинкан диалектиндә ишләнән **семма** сөзү гәдимдә Азәрбајҹан-түрк дилиндә һәм тә"сирли, һәм дә тә"сирсизлик мә"насына малик олмуш **сынмаг** фе"линдән дүзәлмиш **сынма** фе"ли-исминин кичик фонетик дәјишиклијә уғрамыш формасыдыр. Фарс дилиндә "ы" саити олмадығы үчүн һәмин сәс "е" илә әвәз едилмиш, "м" самитинин тә"сири илә "н" самити дә "м" сәсинә чеврилмишдир: **сынма>сенма>семма**. Чох ола биләр ки, "рәгс" мә"насыны билдирән түрк мәншәли гәдим **сынма** исминдә нм>мм һадисәси һәлә фарс дилинә кечмәмиш Азәрбајҹан-түрк дили шәраитиндә баш вермиш, сонра фарс дилинин һәмин диалектинә кечмишдир. Ајдын мәсәләдир ки, **сын-** фе"линин өзү дә илкин форма дејил, чүнки, онун тәркибиндәки "н" гајыдыш нөвүнүн көстәричисидир. Демәли, илкин форма ***сы-** фе"лидир. Тәсадүфи дејил ки, гәдим түрк дили јазылы абидәләриндә **сы-** фе"ли "сындырмаг; гырыб төкмәк; парча-парча етмәк; гәләбә чалмаг" мә"наларында ишләнир [ДТС-502].

Мүасир фарс әдәби дилиндә бу мә"нада ишләнән
رقص (рәгс) сөзү, мә"лум олдуғу үзрә, әрәб дилиндән алынмышдыр вә "рәгс етмәк, ојнамаг" мә"насында ишләнән رقصیدن (рәгсидән) фе"ли дә һәмин әрәб сөзүндән дүзәлмишдир [ПРС I-728].
سر (сор) "сүрүшмәк. Сүрүшүб јыхылмаг" [Амијане-199]. Фарс данышыг дилиндә ишләнән سراندن (сорандән) "бир шеји јухарыдан ашағыја доғру сүрүшдүрмәк", سریدن (соридән) сүрүшмәк" [Амијане-347], سرخوردن (сор хордән) "сүрүшмәк, сүрүшүб јыхылмаг" [АМ-203], سردادن (сор дадән) "һүндүр јердән башы ашағы сүрүшдүрмәк, سرسری خوردن (сорсори хордән) "сүрүшмәк, сүрүшүб јыхылмаг" [Ам-208] фе"лләринин һәм гурулушу, һәм мә"насы ачыг

шәкилдә көстәрир ки, бунларын (һәм дүзәлтмә, һәм дә мүрәккәб фе"лләрин) төрәмә өзүлүнү тәшкил едән **сор** сөзү Азәрбајҹан-түрк мәншәли **сүрмәк** фе"линин көкү **сүр** лексемидир; фарс дилиндә **ү** сәси олмадығы үчүн **о** илә әвәз едилмишдир. Бурада диггәти ҹәлб едән ҹәһәт будур ки, фарс данышыг дилиндә Азәрбајҹан-түрк мәншәли һәмин сүрмәк фе"ли сүрүшмәк мә"насында ишләнир. Бу да әсас верир дүшүнәк ки, јаранма гурулушуна көрә илкин олан **сүрмәк** фе"ли елә бир дөврдә фарс дилинә кечмишдир ки, о дөврдә түрк дилләриндә фе"лләр тә"сирлилик-тә"сирсизлик вә нөв семантикасы үзрә диференсиаллашмамышдылар, јә"ни букүнкү кими көстәрилән грамматик мәзмун үзрә ајрылмамышдылар. Демәли, сор- фе"ли фарс дилинә гәдим дөврләрдә кечмишдир. Тәсадүфи дејил ки, бу лексем вә онун васитәсилә дүзәлмиш фе"л, фе"ли-исимләр фарс әдәби дилиндә дә фәал ишләнир.

Мараглыдыр ки, фарс дилиндә **сор** лексеми "сүрүшмә", "сүрүшмәк" мә"наларында мүстәгил шәкилдә ајрыча сөз кими фәалијјәт көстәрир [ПРС II-29]. Бу күн фарс әдәби дилиндә ишләнән سرسره (сорсоре) "каток, буз мејданча"; "сүрүшкән ениш", "буз үстә сүрүшмә", سرمه (сорме) сүрмә (көзә, гаша чәкилән); سورتمه (суртме) "хизәк", سورچی (сурчи) "арабачы" кими сөзләр дә көстәрир ки, **сүр- (>сор)** фе"ли гәдимдә түрк дилләриндә букүнкү "сүрмәк, сүрүшмәк, сүрүшдүрмәк, суртмәк" фе"лләри мә"наларына малик олмуш вә бу мәрһәләдә фарс дилинә кечмишдир.

Хатырладаг ки, гәдим түрк дили јазылы абидәләриндә сүрмәк фе"ли "идарә етмәк", "говмаг" (малгараны), "тә"гиб етмәк" (овламаг үчүн) мә"наларында да ишләнмишдир [ДТС-517, 518].

Бураја гәдәр тәһлил етдијимиз фактларда белә бир ҹәһәт дә нәзәрә чарпыр ки, фарс дилиндәки Азәрбајҹан-түрк мәншәли садә гурулушлу сөзләр бу дилдә (ја данышыг дилиндә, ја диалект вә шивәләрдә, ја да бүтүн дилдә) чох һалда һәм мүстәгил сөз кими ајрыча ишләнир, һәм дә бир сыра һалларда дүзәлтмә вә ја мүрәккәб фе"лләрин јаранмасында иштирак едир. Лакин, фарс дилинә кечмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли садә сөзләрин еләләринә дә раст кәлинир ки, бунлар ајрылыгда ишләнмир, јалныз ја фарс дилинин "идән" сөздүзәлдиҹи морфеми илә јаранмыш дүзәлтмә фе"лин тәркибиндә

онун төрәмә өзүлү кими, ја да фарс јардымчы фе"лләринә бирләшмәклә әмәлә кәтирдикләри мүрәккәб фе"лин биринчи компоненти кими чыхыш едир. Бу гәбил Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөзләрә ашағыдакы дүзәлтмә вә мүрәккәб фе"лләрин тәркибиндә раст кәлмишик.

تپیدن (тәпидән) "тәпмәк, дүртмәк, сохмаг; зорла ичәри салмаг; бир малы зорла бирисинә сатмаг" вә تپاندن (тәпандән)

"тәпилмәк, дүртүлмәк, сохулмаг; зорла ја сыртыглыгла бир јерә вә ја бир дәстәнин ичәрисинә кирмәк; дәјүнмәк (үрәјә аид)" [Амијане-50,51; Әмид-374,375; ПРС I-349]. Биринҹиси тә"сирли, икинҹиси тә"сирсиз олан һәр ики фе"лин Азәрбајҹан-түрк мәншәли **тәп-** фе"л көкүндән дүзәлмиш олдуғу көз габағындадыр.

Азәрбајҹан дилиндә демәк олар ки, бүтүн инкишаф дөврләриндә ишләк олмуш **тәпмәк** даһа кениш мә"на јүкүнә ("бир шеји башга бир шејин ичәрисиндә јерләшдирмәк; сохмаг, салмаг; һүҹум етмәк, шығымаг, үзәринә атылмаг; тәпик атмаг, тәпикләмәк; шиддәтлә кери итәләмәк"; вә с.; бах, ИЛ IV-166) малик олмасы, һәмчинин дилимиздә бу фе"л көкүндән төрәмиш чохлу фе"л вә фе"ли исимләрин варлығы (тәпик, тәпикләмәк, тәпилмәк, тәпинмәк, тәпишдирмәк, тәпмәк, тәпитмә вә с. бах, ИЛ IV-166) вә мүхтәлиф мә"на чаларларында чыхыш етмәси факты да **тәп** лексеминин Азәрбајҹан-түрк мәншәли олдуғуну вә бунун гәдимдә фарс дилинә кечдијини тәсдиг едир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә бу фе"л илкин мә"нада - "тәпикләмәк, тәпиклә вурмаг" ишләнмәси факты вә һәмин көкдән төрәмиш "тапдаланмаг" мә"насында тәпил(мәк), "тәпиклә вурмаг" мә"насында тәпин(мәк), "дәјүлмәк" мә"насында тәпиш(мәк), "тапдалатмаг" мә"насында тәпит(мәк) фе"лләри өз әксини тапмышдыр [бах, ДТС-552,553].

Буну да гејд едәк ки, истәр гәдим түрк јазылы абидәләриндә ишләнмиш, истәрсә дә Азәрбајҹан дилиндә инди дә фәал истифадә олунан **тәпик** фе"ли-исми мүасир фарс дилиндә алынма олмајан لگد (ләкәд) дүзәлтмә сөзү илә верилир [ПРС II-429].

Бүтүн бунлар белә еһтимал етмәјә әсас верир ки, Азәрбајҹан-түрк мәншәли **тәп-** лексеми фарс дилинә гәдимдә ән азы сасаниләр дөврүндә кечмишдир. Тәсадүфи дејил ки, фарс лексикологу Һәсән Әмид **тәпитән**

фе"линин пәһләви дилиндә ишләндијини көстәрир [Әмид-375].

Һаггында данышдығымыз "тәпмәк" фе"линин истәр илкин мә"нада (тәпикләмәк), истәрсә дә јухарыда көстәрилән дикәр мә"наларда јалныз гәдим түрк јазылы абидәләриндә вә Азәрбајҹан дилиндә дејил, башга түрк дилләриндә дә фәал ишләндији [Сев-60; 325] факты да бунун түрк мәншәли олдуғуну вә чох гәдимдә фарс дилинә кечдијини тәсдиг едир. Бизә елә кәлир ки, рус дилиндә "тапдаламаг, ајагламаг; ајагла басыб әзмәк" мә"насында ишләнән **топтать** "таппылдатмаг, ајагларыны јерә вурмаг; тапдаланмаг, ајагланмаг" мә"наларында ишләнән **топтаться** [Ож-736; РАС II-332] фе"лләри мәһз гәдим түрк дилиндән кечмиш һәмин **тәп-** фе"л көкүндән јаранмышдыр.

چاپیدن (чапидән) - фарс данышыг дилиндә "гарәт етмәк, чапмаг; алвердә гаршы тәрәфи ачыгҹа алдатмаг" мә"наларында ишләнән бу дүзәлтмә фе"лин [Амијане-78] јаранма әсасыны тәшкил едән чап лексеми гәдим түрк јазылы абидәләриндә вә Азәрбајҹан дилиндә даһа кениш мә"на тутумуна вә төрәмәләрә малик "чапмаг" фе"линин көкү - Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөздүр. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә һәмин көкдән олан "дөјмәк, вурмаг (чубугла), шаллагламаг; гамчыламаг, кәсмәк, бојун вурмаг" мә"наларында **чап**(маг) фе"ли "һүҹум етмәк, шығымаг, үстүнә тулланмаг; (бојнуну) вурдурмаг" мә"наларында **чапыт**(маг) фе"ли, "гәтлә јетирилмәк" мә"насында **чапыл**(маг) фе"ли ишләнмишдир [ДТС-111; 135; 139].

Азәрбајҹан дилиндә **чапмаг** фе"ли "зорла вә ја башга јолла вар-јохуну әлиндән алмаг; таламаг, сојмаг; чапыб-таламаг, парчаламаг, доғрамаг" мә"наларында кениш јајылмышдыр. Дилимиздә һәмин көк әсасында јаранмыш **чапгын** (сојғунчулуг мәгсәдилә силаһлы басгын; гулдурлуг, јолкәсмә мә"наларында), **чапгынчы**, **чапгынчылыг**, **чапылма** вә с. чохлу сөзләр вардыр вә бунлар ишләкдир [ИЛ III-416, 417].

Мүасир фарс әдәби дилиндә "гарәт етмәк, чапыб таламаг" мә"насында ишләнән **чапидән** фе"ли илә јанашы, Азәрбајҹан-түрк мәншәли **чап-** көкүндән **чапәнде** "гарәт едән, сојуб талајан" фе"ли-сифәти, һәмчинин "гәрәт, талама" мә"насында **чәпавол**, "гарәтчи, сојғунчу" мә"насында **чапаволчи**, **чәповчи** вә **чәпаволкәр** вә с.

дүзәлтмә сөзләр ишләнир [Әмид-487; ПРС I-461]. Бүтүн бунлар тәсдиг едир ки, истәр фарс данышыг дилиндә, истәрсә дә фарс әдәби дилиндә **чап~чәп** төрәмә өзүллү јухарыдакы сөзләр Азәрбајҹан-түрк мәншәлидир вә гәдим дөврдә фарс дилинә кечмишдир. Һ.Әмид лүғәтиндә һеч бир изаһ вермәдән һәмин көкдән дүзәлмиш сөзләрин Азәрбајҹан-түрк дилиндән алынмыш олдуғуну е"тираф едир [бах, Әмид-486].

چار زدن (чар зәдән). Фарс дилинин Шираз вә Казерун диалектләриндә "уча сәслә хәбәр вермәк" [ВШК-176], фарс данышыг дилиндә "һај-күј салмаг; кизли бир иши (хәбәри) һамыја билдирмәк (сөз сахламамаг)" мә"насында ишләнән бу мүрәккәб фе"лин [Амијане-66] биринҹи компонентини тәшкил едән **чар** лексеми гәдим түрк јазылы абидәләриндә "чағырмаг; сәсләмәк; хәбәр вермәк (бору илә)" мә"наларында ишләнмиш **чарла-(маг)** дүзәлтмә фе"линин [ДТС-141] төрәмә өзүлүнү тәшкил едән чар~чар[1] исмидир, өзү дә даһа гәдимә кетсәк, *ча- ~ *ча- фе"л көкүндән -р (ар, -әр) шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш фе"ли-исимдир. Демәк истәјирик ки, бу сөз түрк мәншәлидир вә јаранма формасынын да тәсдиг етдији кими, лап гәдимләрдә фарс дилинә кечмишдир. Бу сөзүн фарс дилинә мәһз исим кими кечдијинә шаһидлик верән тәкҹә бу дејил ки, о, **чар зәдән** мүрәккәб фе"линин тәркибиндә исим компонентини тәшкил едир, һәм дә будур ки, фарс данышыг дилиндә "һај-күј, чығырбағыр" мә"насында ишләнән چاروجنجال (чароҹәнчал) гоша сөзүнүн [Амијане-66] тәркибиндә дә мәһз исим кими чыхыш едир. Бу јозуму тәсдиг едән фактын бири дә будур ки, һәм ајрылыгда **чар** сөзү, һәм дә онун иштиракы илә јаранмыш **чар зәдән** мүрәккәб фе"ли фарс әдәби дилиндә дә мөһкәмләнмиш, лакин данышыг дилиндән гисмән фәргли мә"на чаларларында ишләнир. Белә ки, фарс әдәби дилиндә **чар** сөзү мүстәгил исим кими "сәсләмә, чағырма (күчәдә хырда шејләр сатан тәрәфиндән)", "әмр, фәрман" (классик фарс дилиндә) мә"наларында, **чар зәдән** (вә ја **чар кешидән**) мүрәккәб фе"ли исә "учадан гышгырмаг, учадан хәбәр вермәк" мә"наларында

[1] Түрк дилләринин инкишаф тарихиндә ч~ч фонетик гаршылығы сүбут едилмиш мәсәләдир .

ишләнир [ПРС I-423]. Фарс әдәби дилиндә бу сөздән Азәрбајҹан-түрк мәншәли -чи шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш **чарчи** ("чарчы, чар чәкән" мә"насында) сөзү дә вардыр ки, һазырда архаикләшмишдир [РПС I-423].

Јери кәлмишкән буну да гејд едәк ки, һәм диалектләрдә вә данышыг дилиндә, һәм дә фарс әдәби дилиндә ишләнән Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөзләрин (исим ја фе"л) бә"зиләри фарс дилинин көстәрилән саһәләриндә мүхтәлиф мә"на чаларларына малик олур. Диггәтәлајиг ҹәһәт будур ки, бу фәргли мә"на чаларлары мәһз түрк дилләриндә - һәмин сөзүн өзүндә бүтөвлүкдә өз әксини тапмыш олур. Башга шәкилдә десәк, түрк дилләриндә һәмин сөзүн тарихи семантик тутуму бүтүн мә"на чаларларыны өзүндә дашыјыр. Бу ҹәһәт тәкҹә "чар" исми вә "чар зәдән" фе"линдә дејил, бир сыра дикәр сөзләрдә дә өзүнү ачыг көстәрир. Бу дејиләнләрин әлавә тәсдиги кими јухарыда һаггында данышдығымыз "тәпидән" фе"лини хатырлајаг: бу фе"лин түрк дилләриндәки мә"на јүкү фарс әдәби дилиндә, еләҹә дә данышыг дили вә диалектләриндәки фәргли мә"на чаларларыны там әһатә етмәклә јанашы, фарс дилиндә олмајан мә"на чаларларыны да өзүндә ҹәмләшдирир. Демәли, һәмин фе"лин мәншә - түрк дилләриндәки семантик тутуму онун фарс дилиндә ифадә етдији мә"надан даһа кениш вә әһатәлидир. Бу да һәмин сөзләрин түрк мәншәли олдуғуну вә фарс дили тәрәфиндән чох гәдим дөврдә алындығыны тәсдиг едир.

ЗАЛЫНМАЛАРЫН АНЛАЈЫШ МӘНСУБИЈЈӘТИНӘ КӨРӘ ТӘЗАҺҮРҮ

Бәдән үзвләринин адларыны вә бәдән үзвләри илә бағлы мәфһумлары билдирән сөзләр

Мә"лум олдуғу үзрә бәдән үзвләри вә бунларла бағлы сөзләр дилчилик елминдә сүбут едилдији кими, дилин ән гәдим гатына аид илкин лексик ваһидләр групундан биридир. Буна көрә дә белә сөзләрин фарс данышыг дилиндә вә ја онун диалектләриндә ишләнмәси үмумијјәтлә фарс дилиндә түрк мәншәли сөзләрин алынма тарихинин гәдимлијиндән вә әһатә даирәсинин кенишлијиндән хәбәр верир. Шәрһ етдијимиз група аид фарс

дилиндә ашағыдакы садә гурулушлу сөзләрә раст кәлирик.

قاش (гаш) гаш [Кәр-27], بود (буд)буд [Кәр-29], (бәбәк) бәбәк [Амијане-14], انگ (әнк) әнк [Кәр-32], بغور (бәғур) бағыр (гара кијәр) [Амијане-30], سس (сәс) сәс [Кәр-31].

Бу сөзләрин Азәрбајчан-түрк мәншәли олдуғу хүсуси изаһ тәләб етмир. "Фәрһәнке амијане" әсәриндә һәтта **бәбәк** сөзүнүн мәншәчә Азәрбајчан дилинә аид олдуғу көстәрилир [Амијане-14].

Јухарыдакылардан "бәғур" сөзү гәдим түрк јазылы абидәләриндә, еләчә дә Азәрбајчан дилиндә "гарачијәр" мә"насында олан **бағыр** сөзүнүн [ДТС-78; ИЛ I-174] фарс дилинин фонетик тәбиәтинә ујғунлашдырылмыш формасыдыр (фарс дилиндә ы сәси олмадығы үчүн "ы" саити "у" саитинә чеврилмишдир).

Буну да гејд едәк ки, әсасән фарс данышыг дилиндә өзүнә јер етмиш бу сөз ајрылыгда - мүстәгил шәкилдә ишләнмир, "ағчијәрлә гарачијәрин соғанла говрулмасындан һазырланан јемәк" адыны билдирән جغوروبغور (чәғуробәғур) гоша компонентли мүрәккәб сөзүн [Амијане-30] тәркибиндә ишләнир. Хатырладаг ки, "бағыр" сөзүнүн түрк дилләриндә семантик тутуму вә дериватлары даһа кенишдир. Нүмунә үчүн тәкчә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә **бағыр** сөзү "гара чијәр; гарын; үрәк, гәлб, ган гоһуму" мә"наларында ишләнмәклә бәрабәр, "чијәрин ашағысындан вурмаг; каманын дәстәсини дүзәлтмәк" мә"насында **бағырла**(маг), "лахталанмаг (ган)" мә"насында бағырлан(маг)", "чијәр истәмәк" мә"насында бағырса(маг)" вә с. фе"лләрин /ДТС-78/ төрәмә әсасыны тәшкил едир.

Ев һејванлары вә һәшәрат адларыны билдирән сөзләр

چپش (чәпеш) "икиллик кечи баласы" [Оразан -46]; "еркәк кечи; ахталанмыш еркәк кечи" [ВШК-203]; چپوش (чәбош) "бир илликдән ики иллијә гәдәр еркәк кечи" [Бирчәнд-82]; چبش (чәбеш) "кечи баласы [Амијане-81]. Көрүндүјү кими, фарс дилинин диалект вә шивәләриндә, һабелә данышыг дилиндә мүәјјән гәдәр фәргли мә"на чаларына малик олан бу сөзләр Азәрбајчан-түрк дилиндән алынмыш **чәпиш** сөзүнүн фонетик вариантларыдыр.

Мараглыдыр ки, гәдим түрк јазылы абидәдәләриндә "алты ајлыг кечи баласы" мә"насында **чәпиш** сөзү [ДТС-144] исим кими ишләнмәклә бәрабәр "алты ајлыг јаша чатмаг (кечи баласына аид)" мә"насыны билдирән **чепишлән**(мәк) фе"линин төрәмә әсасы кими чыхыш едир [ДТС-144].

"Азәрбајчан дилинин изаһлы луғәти"ндә чәпиш сөзүнүн мә"насы "бириллик кечи баласы" верилмишдир [ИЛ IV-431]. Гејд едәк ки, һәмин сөз фарс әдәби дилинә дә кечмиш вә бурада "бириллик кечи баласы" мә"насында ишләнир [ПРС I-462].

تکه (тәкә) "еркәк кечи" [Ашт-30]; تکّه (тәккә) "дөрд иллик еркәк кечи" [Бирч-77], تکه (тәкке) "еркәк кечи; сүрүнүн габағында кедән кечи" [Әмид-414]. Фарс дилиндә вә онун ики диалектиндә мә"на чаларына көрә мүәјјән дәрәчәдә фәргли шәкилдә мөвчуд олан бу сөз гәдим түрк јазылы абидәләриндә **тәкә** формасында "кечи" мә"насында [ДТС-550] өз әксини тапмыш, Азәрбајчан дилиндә "еркәк кечи; вәһши кечи; дағ кечиси" мә"наларында ишләнир [ИЛ IV-153].

Бизә белә кәлир ки, **тәкә** сөзү гәдим түрк дилләриндә "һүчум етмәк, үстүнә чуммаг" мә"насында ишләнән **тек-** фе"ли [ДТС-550] илә -ә шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлмиш фе"ли-исимдир. Башга шәкилдә десәк, **тәкә** исминин илкин мә"насы "һүчум едән, чуман" олмушдур ки, бу да һәмин һејванын мә"лум фәалијјәтинә там ујғун кәлир.

هجی (хеччи) "кечи" [Бирч-80]. Бу сөзүн тәсадүф едилдији Бирчәнд диалектинә аид әсәрдә һәмин исмин мә"насы фарсча белә изаһ едилмишдир: هجی-از نامهای بز "хеччи - кечи адларындан". Мараглы будур ки, һәмин әсәрдә бу сөзүн Бирчәнд диалектинә خنجی (хенчи) фонетик формасы-

нын да олдуғу гејд едилмишдир [Бирч.-86]. Һәр ики фонетик форманын Азәрбајҹан-түрк мәншәли **кечи** сөзүнүн һәмин диалект тәләффүзүнә ујғунлашдырылмыш вариант олдуғуну күман едирик. Бизә белә кәлир ки, **кечи** сөзү Азәрбајҹан дили вә дикәр түрк дилләриндә кениш јајылмыш **кечмәк** фе"линин көкү олан "кеч" илә -и шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлмиш фе"ли аддыр вә бунун илкин мә"насы (чәтин јердән вә һәр јердән) **кечән**, **кечә билән** олмушдур[1] .

تقلی (тоғли) "үч иллик диши гојун" [Бирч.-77], تقولی (тоғоли) "6 ај-лыгдан 1 иллијә гәдәр гојун" [Ашт-30]. Бу сөз јалныз Бирчәнд вә Аштијан диалектләриндә дејил, үмумијјәтлә фарс дилиндә ишләнир. Бу сөзүн Азәрбајҹан дилиндән алынмыш олдуғуну Һ.Әмид дә е"тираф етмишдир [бах, Әмид-411]. Мә"лум олдуғу үзрә Азәрбајҹан дилиндә тоғлу "Онајлыг (бә"зән дә бириллик) гојун баласы" мә"насында ишләнир [Ил IV-192]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә **тоглы** шәклиндә ишләнән бу сөз "алтыајлыг гузу" мә"насыны билдирир [ДТС-577].

کرپه (корпе) "лап кичик гојун баласы" [ВШК-457]. Шираз вә Казерун диалектләриндә тәсадүф едилән бу сөз көстәрилән мә"надан әлавә "көрпә тахыл" мә"насында да ишләнир. Үмумијјәтлә фарс дилиндә бу сөз کرپه (корпе) вә کرپا (корпа) формаларында "гыса вә назик битки, от; кеч әкилмиш вә там бој атмамыш битки" мә"насында ишләнир [Әмид-969].

Бизә белә кәлир ки, һәр ики вариант Азәрбајҹан дилиндән алынмыш "көрпә" сөзүнүн фарс фонетик хүсусијјәтинә ујғунлашдырылмыш формасыдыр: фарс дилиндә "ә" саити олмадығы вә сөзүн сонунда "ә" саити ишләнмәдији үчүн корпе/корпа шәклинә салынмышдыр. Азәрбајҹан дилиндә "көрпә" сөзүнүн семантик тутуму даһа кенишдир. Белә ки, дилимиздә **көрпә** сөзү бир сыра башга мә"наларла јанашы "тәзә-тәр, јени, сүтүл; лап кәнҹ, һәлә јетишмәмиш" мә"наларына маликдир [ИЛ III-112]. Демәли, дилимиздәки "көрпә" сөзү бүтүн мә"налары илә дејил, семантик јүкүнүн бир һиссәси илә фарс дилинә кечмишдир.

[1] Буну да гејд едәк ки, истәр -а, -ә, истәрсә дә -ы, -и, -у, -ү шәкилчиләринин түрк дилләриндә фе"лдән ад дүзәлтмәси артыг мә"лум мәсәләдир вә бу барәдә кифајәт гәдәр јазылмышдыр /бах, Сев.Им.-239-265/.

ارّو (ерру) "нисбәтән зәһәрли ијнәси (нештәри) олан сары рәнкли кичик ары" [Лар.-16]. Бу әслиндә Азәрбајҹан-түрк мәншәли "ары" сөзүнүн фарс дилинин Ларестан диалектиндә фонетик дәјишиклијә уғрамыш формасыдыр. "Ары" сөзү исә бизим фикримизҹә гәдим түрк дилләриндә "сары-гырмызы", "сары, гонур" мә"насында ишләнән **ар** сөзү [ДТС-50] илә -ы шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлмиш сөздүр.

Јејинти мәһсулларынын адларыны билдирән сөзләр

قیماق (ғејмаг) "тәзә гатығын үзүндән дүзәлмиш гајмаг [Оразан-49]. Бу сөзүн Азәрбајҹан-түрк мәншәли олдуғуну һәр шејдән әввәл онун формасы ашкар көстәрир вә бунун хүсуси сүбута еһтијаҹы јохдур. Бу, тарихән һәм фе"л, һәм дә исим кими ишләнмиш, муасир дөврдә исим мәзмунунда галмыш вә анҹаг исим кими фәалијјәт көстәрән -маг, -мәк шәкилчили илкин мәсдәр формасыдыр ки, дилимиздә инди дә бу гәбилдән олан илкин мәсдәрләр аз дејил /мүг.ет: гармаг, илмәк, јашамаг вә с./.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "үзә јығылан, бишән сүдүн јухарысына - үзүнә галхан (јығылан) јағ; гајмаг" мә"насыны билдирән **гыјаг** сөзү ишләнмишдир [ДТС-441] ки, бу да гурулушундан көрүндүјү кими, фе"л көкү илә -аг (-әк) шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлмиш фе"ли-исимдир. Бу сөзүн јаранма әсасыны тәшкил едән һәмин лексем гәдим түрк дилләриндә "јухары галхмаг, үзә јығылмаг, гајытмаг" мә"насында ***гыј-** ~ ***гај-** фе"линин варлығы вә бунун мүстәгил фе"л кими фәалијјәт көстәрдији фикринә кәлмәјә тамамилә әсас верир. Түрк дилләриндә тарихән ы~а фонетик ујғунлуғу факты да белә нәтиҹәјә кәлмәјә әсас верир ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә ишләнмиш **гыјаг** фе"ли-исми илә Азәрбајҹан дилиндә гәдимдән фәалијјәт көстәрән **гајмаг** фе"ли исминин јаранма әзүлүнү тәшкил едән лексемләр гәдимдә ејни мә"налы *гыј- вә *гај- фе"ли олмушдур.

Белә дүшүнүрүк ки, "гајмаг" мәфһумуну билдирән сөз лап гәдимдә һәмин "гыјмаг" шәклиндә оланда фарс дилинә кечмишдир. Фарс дилиндә "ы" саити олмадығы үчүн һәмин сөз **гејмаг** шәклинә дүшмүш вә бу шәкилдә ишләнмишдир. Бу мүлаһизәнин керчәк олдуғуна бизи

инандыран мараглы бир факт да будур ки, мүасир фарс дилиндә "көзүн үстүнә јығылмыш чирк, көздә әмәлә кәлмиш чирк; зығ; јејилмиш шеји гајтармаг истәмә, өјүмә, үрәји ғалхма" мә"наларында قی (ғеј) фе"ли-исми ишләнир [Әмид-949; ПРС II-281; ФАС-251] ки, бу да түрк дилләри тарихинин гәдим дөврүндә һәм фе"л кими, һәм дә исим кими ортаглы семантикаја малик олмуш вә һәмин ортаглы мә"на үзрә фәалијјәт көстәрмиш түрк мәншәли гәдим **гыј-** фе"ли илә һәм формача, һәм дә мә"нача ујғунлуг, чох јахынлыг тәшкил едир.

Демәли, бу күн фарс дилиндә ишләнән ғеј (<*гыј-) вә ғејмағ (<гыјмаг~гајмаг) фе"ли исимләри ејни көкдән олан түрк мәншәли сөзләрдир вә һәр икиси чох гәдимдә фарс дилинә кечмишдир. Тәсадүфи дејил ки, мүасир фарс дилиндә ғеј (<гыј) исминин иштиракы илә قی آوردن (ғеј авәрдән) "өјүмәк", قی گرفتن (ғеј керефтән) "көзү чиркләнмәк, зығ бағламаг" мүрәккәб фе"лләри дүзәлмишдир [ПРС II-281].

Иран лексикологу Әмид бу сөзүн Азәрбајҹан дилиндән алынмыш (мә"хуз әз торки)олдуғуну садәҹә гејд етмиш, лакин јаранмасы изаһыны вермәмишдир [бах, Әмид-950].

Миллијәтҹә азәрбајҹанлы олан Б.Беһзади бир нечә ил әввәл Иранда чап етдирдији "Азәрбајҹанҹа-фарсча сөзлүк"дә "гајмаг" сөзүнүн Күнеј Азәрбајҹанда "ғејмағ" шәклиндә дә ишләндијини көстәрмишдир [ФАС-819].

Үмумијјәтлә, Азәрбајҹан дилиндә **гајмаг** сөзү фарс дилиндә вердији мә"на илә јанашы бир сыра дикәр мә"на вә мә"на чаларларына да маликдир: "чох ләззәтли, дадлы: сон дәрәҹәдә јумшаг вә ағ шеј" вә с. [бах, ИЛ I-399]. Демәк истәјирик ки, бу сөзүн семантик тутуму фарс дилиндәкиндән гат-гат кенишдир - бу да сөз вермиш дил үчүн ганунаујғун һалдыр.

آغز (ағоз) "тәзә доғмуш гојунун сүдү" [Ашт-2]; آغوز (ағуз); آغز (ағоз) "инәк вә ја гојун доғандан сонра илк үч күн әрзиндә сағылмыш сүд", "ағыз" [Әмид-35]. Азәрбајҹан дилиндә "сағмал һејванлар доғдугда сағылмыш илк сүд" мә"насыны дашыјан һәмин сөзүн бу дилдә дә ики фонетик варианты ишләнир: ағыз/ағуз [ИЛ I-52]. Фарс дилиндә ы саити олмадығы үчүн бу сөзүн дилимиздәки "у" саитли варианты, јә"ни фарс дили фонетик тәбиәтинә ујғун кәлән варианты алынмышдыр. Буну да гејд

едәк ки, Азәрбајҹан дилинин мүхтәлиф диалект вә шивәләриндә бу сөз гисмән фәргли фонетик вариантларда ишләнир: муг.ет: ағыз (Гах, Шәки, Ағдаш, Зәрдаб, Загатала), ағуз (Губа, Шаһбуз), ағыз буламасы (Газах), ағыздых (Товуз) вә с. [ДЛ -19].

یخنی (јәхни) - фарс дили лүғәтләриндә "јағлы әтдән һазырланан, бир нөв бозбаша охшајан хөрәк ады" [Амијане-465], "сојуг бишмиш әт", "ади (садә) бозбаш"; "еһтијат сахламаг үчүн биширилмиш әт"; "мал, пул вә әрзагдан дар күнә сахланмыш еһтијат" [Әмид-1219]; "әт сују, булјон"; "гајнанмыш әт"; "еһтијат сахланмыш әрзаг, пул вә ја мал" [ПРС II-743] кими изаһ едилмиш бу сөзүн Азәрбајҹан-түрк дилиндән алынмыш олдуғу шүбһә доғурмамалыдыр. Белә ки, бу сөзүн дилимиздә гәдимдән ишләндији "Китаби-Дәдә Горуд" абидәсиндән мә"лумдур. Истәр бу абидәдә, истәрсә дә сонракы әдәби мәнбәләрдә **јәхни** сөзү "говурма" мә"насында ишләнмишдир: "... гара гојун јәхнисиндән өнүнә кәтирин" [КДГ-16]. "Јәхни" сөзүнүн "говурма" мә"насында тәкҹә "Китаби-Дәдә Горгуд"да дејил, дикәр әдәби мәнбәләрдә дә ишләндијини тәдгигатчыларымыз чохдан көстәрмишләр. Тәкҹә буну хатырладаг ки, "Китаби-Дәдә Горгуд" әсәрини 1962-ҹи илдә Азәрбајҹан әлифбасы илә чап етдирмиш Һ.Араслы һәмин китабын "Лүғәт" һиссәсиндә "јәхни" сөзүнүн "говурма" мә"насында олдуғуну көстәрмәклә бу сөзүн ишләнмәсинә даир Г.Закирдән белә бир мисал да вермишдир: Гәдирин гәдрини бил, тутулан ғушдан она көндәр; "Үчүн вер икиси **јәхни**, бири дәхи кабаб олсун" [КДГ-167].

Фарс дилинә јемәк ады кими кечмиш бу сөз сонрадан бу дилдә мүәјјән дәјишикликләрә уғраса да биз шүбһә етмирик ки, һәмин сөз Азәрбајҹан дилиндән фарс дилинә илк дәфә "говрулмуш әт, говурма" мә"насы үзрә кечмиш, сонралар мүәјјән мәзмун дәјишиклијинә уғрамышдыр. Лакин, илкин мә"наны да гисмән сахламышдыр. Мә"лумдур ки, Азәрбајҹан дилиндә "говурма" гыша **еһтијат** сахламаг мәгсәдилә һазырланмыш әтдир. Демәли, бу сөзүн мәзмунундакы апарычы вә илкин мә"на - еһтијат, еһтијат сахламаг - фарс дилинә дә кечмиш вә бир гәдәр кениш мә"на чалары илә ("еһтијат сахламаг үчүн биширилмиш әт", "пул, мал, әрзагдан дар күнә сахланмыш еһтијат") инди дә галмышдыр. Алынма сөзүн кечдији дилдә

бу вә ја дикәр сәбәбдән мүәјјән семантик дәјишиклијә уғрамасы исә тамамилә ганунаујғун һалдыр.

Бу гәбил сөзләрдән данышаркән мараглы чәһәт кими белә бир факты да гејд етмәк истәјирик ки, Оразан диалектиндә **пендир** мә"насы дашыјан сөз мәһз Азәрбајчан дилиндә ишләнән фонетик формада پیندیر (пендир) шәклиндә ишләнир [Оразан-43]. Һалбуки, фарс әдәби дилиндә бу сөз **пәнир** формасында ишләнир [Әмид-344].

Мүхтәлиф мәишәт васитәләринин адларыны билдирән сөзләр

اجاق (очаг). Үмумијјәтлә, фарс дилиндә кениш јајылмыш бу Азәрбајчан-түрк мәншәли сөз "Лүғәт"ләрдә көстәрилдији кими фарс дилиндә бир нечә мә"нада ишләнилир: "очаг, бир шеј биширмәк үчүн газанын гојулдуғу јер; үчајаг; ханәдан; пир" [Әмид-76]. Бу сөзүн Азәрбајчан-түрк дилиндән алынмыш олдуғуну фарс лексикологлары да тәсдиг етмишләр. Һ.Әмид өзүнүн "Фарс дилинин лүғәти" әсәриндә "очаг" исминин Азәрбајчан-түрк мәншәли олдуғуна ишарә етмишдир [Әмид-76]. Лакин, бу сөзүн гурулушу, онун етимоолкијасы барәдә, јә"ни нечә јаранмыш олдуғуна даир һеч бир сөз дејилмәмишдир.

Гејд едәк ки, очаг сөзүнүн семантик тутуму Азәрбајчан дилиндә даһа кенишдир. Белә ки, дилимиздә бу сөзүн "1) хөрәк биширмәк, су јахуд еви гыздырмаг үчүн бир тәрәфи ачыг, үч тәрәфи дашдан, кәрпичдән һөрүлү тикили; үмумијјәтлә од јандырмаг үчүн јер; 2) собанын вә ја бухар газанынын јаначаг јандырылан јери, һиссәси; 3) пир; 4) доғма ев-ешик, јурд; 5) бир шејин олдуғу, төрәдији, јајылдығы јер, мәркәз, мәнбә вә с." мә"налары вардыр [ИЛ III-457]. Бу сөзүн гурулушуна кәлдикдә һәр шејдән әввәл демәлијик ки, онун тәркибиндәки **-аг** шәкилчиси, шүбһәсиз, сөздүзәлдичи шәкилчидир. Бу шәкилчинин мәһз фе"л көкүнә бирләшәрәк јени сөз - фе"ли-исим јаратдығыны нәзәрә алсаг дејә биләрик ки, онун әввәлиндәки лексем фе"л көкүдүр.

Мә"лумдур ки, бу сөздүзәлдичи морфем јени сөз јаратмаг үчүн ја исимләрә (башаг, јанаг, өзәк вә с.), ја да фе"л көкләринә гошулур (јатаг, гонаг, сораг, булаг вә с.).

Бу факты нәзәрә алдыгда **очаг** сөзүнүн мәншәји - јаранма јолу һаггында ашағыдакы мүлаһизәләри сөјләмәк олар. Түрк дилләриндә д~ч фонетик мүвафиглији белә бир еһтимала имкан верир ки, шәрһ етдијимиз дүзәлтмә сөзүн төрәмә өзүлүнү тәшкил едән **оч** лексеми **од** мә"насындадыр вә демәли, **очаг** (~одаг) сөзүнүн илкин мә"насы "од олан јер" олмушдур. Лакин, бу да мә"лумдур ки, **-аг** морфеминин фе"л көкләринә бирләшәрәк јени сөз дүзәлтмәси фәалијјәти даһа кениш вә даһа әһатәлидир. Буна көрә биз икинчи еһтимал кими белә дүшүнүрүк ки, **очаг** сөзүнүн илкин јаранма өзүлүнү тәшкил едән **оч** лексеми фе"л көкү вә ја һәрәкәт мәзмунлу сөздүр.

Гәдим түрк јазылы абидидәләриндә о~у фонетик ујғунлуғунун, јә"ни һәр ики саитин ејни фонетик мә"на билдирмәси һалынын кениш јајылдығы факты (муг.ет: **ој-**, **уј-**; "дөјәчләмәк, бәркитмәк, ағзына гәдәр долдурмаг" [бах, ДТС-365; 607]; **гоғу**, **гуғу**, "гу гушу" вә с. [бах, ДТС-452, 464]) әсасында белә дүшүнмәк олар ки, дилимиздә лап гәдимдә тәхминән "уч-уча дүзмәк, уч-уча гојмаг, учлашдырмаг (јандырмаг үчүн)" мә"насында *оч- ~ *уч-фе"ли олмушдур вә бундан да -аг шәкилчиси васитәсилә "очаг" фе"ли-исми дүзәлмишдир. Демәли, **очаг** сөзүнүн илкин мә"насы "јандырмаг үчүн предметин уч-уча гојулдуғу јер, учлашдырылдығы јер" олмушдур. Гәдим түрк јазылы абидәләләриндә "гаршылашмаг, уч-уча кәлмәк" мә"насында ишләнән **учра**(маг) фе"линин ишләнмәси [ДТС-604] факты да һәмин мүлаһизәјә инамы артырмыш олур. Түрк дилләриндә, хүсусән гәдим дөврләрдә **ч~ч** фонетик ујғунлуғунун варлығы фактыны да нәзәрә алдыгда белә күман етмәк олар ки, гәдим дөврдә түрк дилләриндә бу сөзүн һәм "ч"-ли (очаг), һәм дә "ч"-ли (очаг) варианты ишләнмишдир. Бу фикри тәсдиг едә биләчәк бир дәлил кими һәмин лексик ваһидин рус дилинә кечмиш формасыны- **очаг** сөзүнү көстәрмәк олар. Јери кәлмишкән дејәк ки, рус дилиндә "**од галамаг** вә **оду сахламаг** үчүн васитә; јурд, ев-ешик; аилә; бир иш вә ја һәрәкәтин јајылмасы мәркәзи" мә"наларында ишләнән "очаг" сөзүнүн гәдим түрк дилиндән алынмыш олдуғуна шүбһә етмирик. Бу сөзүн рус дилинә мәһз **очаг** шәклиндә, јә"ни **ч** кар самити илә кечмәси белә бир фикрә даһа чох инам јарадыр ки, һәмин сөз гәдим түрк дилләр-

риндә һәм **очаг** шәклиндә, һәм дә **очаг** шәклиндә ишләнмишдир. О дөврдә анчаг очаг (чинкилтили ч илә) сөзү ишләнмиш олсајды, бу, рус дилинә ја "оджаг" ја да "ожаг" кими кечмәли иди. Фикримизи тәсдиг едән мараглы фактлардан бири дә будур ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә очаг "очаг" сөзү вә онун төрәмәләри (очаглыг- "очаглы, очағы олан" очаглыг - "очаға аид олан, очаг үчүн олан") илә јанашы [ДТС-362] һәмин мә"нада, јә"ни "очаг" мә"насында **отчуг** вә **отчу** сөзләри дә ишләнир [ДТС-373]. Бунларын һәр икисинин јаранма өзүлүнү "од" мә"насында олан "от" сөзүнүн тәшкил етдији көз габағындадыр. Белә ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә "од" мә"насында ишләнән **от** сөзү илә јанашы, "одламаг, јандырмаг" мә"насында **ота-** фе"ли дә ишләнмишдир [ДТС-373]. Демәли, "од" анлајышы да һәлә гәдимдән ики фонетик вариантда "от" вә "од" шәклиндә ишләнмишдир. Бу фонетик гошалыг инди дилимиздә өзүнү ејни мә"на дашыјан **отаг** вә **ода** сөзләриндә сахламышдыр. Доғрудур, бунлардан икинчиси мүасир дөвр үчүн көһнәлмиш сөзләр сырасындадыр, лакин бунларын һәр икиси "отаг" мә"насыны билдирир [бах, ИЛ III-436]. Һәр ики сөзүн "од" анлајышы әсасында јаранмасы һәм мә"нача, һәм дә формача көз габағындадыр. Јухарыда гејд етдик ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә "јандырмағ, одламаг" мә"насында **ота**(маг) фе"ли ишләнмишдир. Демәли, бу күн дилимиздә фәал ишләклијә малик олан вә гәдим дөврдән фарс дилинә дә кечмиш **отаг** сөзү фе"лдә **-(а) г** сөздүзәлдичи (фе"лдән исим дүзәлдән) шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир вә бу о дәрәчәдә ајдындыр ки, хүсуси сүбута еһтијачы јохдур. Мараглыдыр ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә бу һәм **отаг**, һәм дә **отағ** шәклиндә өз әксини тапмышдыр [ДТС-373] ки, бу да мүасир Азәрбајчан дилиндәки вәзијјәтлә сәсләшир: мә"лум олдуғу үзрә һәмин сөз әдәби дилимиздә **отаг**, данышыг дилимиздә **отағ** кими ишләнмишдир. Јери кәлмишкән дејәк ки, фарс дилиндә фәал ишләнән **отаг** сөзүнүн Азәрбајчан дилиндән алынмыш олдуғуну Һ.Әмид доғру гејд етмишдир [Әмид-160], лакин о, бу сөзүн гурулушуну, јаранма просесини кöстәрмәмишдир. Һалбуки, бу сөзүн јаранмасы - мәншәји һаггында вердијимиз изаһат да белә дүшүнмәјә там әсас верир ки, очаг сөзү чох гәдим дөврдә

јаранмыш түрк мәншәли сөздүр вә фарс дилинә дә гәдим дөврләрдә кечмишдир.

قنداق (ғондағ). Мә"лум олдуғу үзрә Азәрбајчан дилиндә бу сөз әсасән ики мә"нада: ишләнир"1. Көрпә ушаглары сарымаг үчүн сарғы ләвазиматы, бәләк; 2. түфәнкин ағач һиссәси, түфәнк гундағы" [ИЛ I-574; 244]. Фарс дилинә дә мәһз һәр ики мә"насы илә кечмиш бу сөз бу дилдә "гондағ" шәклиндә ишләнир [Әмид-947; ПРС II-277]. Һәр шејдән әввәл демәлијик ки, бу сөзүн гурулушу, тәркиб һиссәләри, хүсусән **-даг** морфеми онун тарихән дүзәлтмә олмасыны кöстәрир. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "гојун, синә, кöкс, гучаг" мә"насыны билдирән **гон** исми ишләнмишдир [ДТС-455]. Гәдим түрк дилләриндә о~у ујғунлуғуну - јә"ни һәр ики саитин ејни мә"налы фонем кими ишләндији фактыны (мүг.ет: голач~гулач "гулач", гочуш~гучуш "гучаг" вә с. [бах, ДТС-451; 463]) нәзәрә алсаг дејә биләрик ки, гондаг~гундаг сөзү "гојун, синә, кöкс" мә"насы дашыјан гәдим **гун~гон** исми илә **-дағ** шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлмишдир. Мәсәләнин белә изаһы тәһлил етдијимиз сөзүн заһирән бир-бириндән узаг вә әлагәсиз кöрүнән һәр ики мә"насы илә дә тамамилә сәсләшир: мә"лумдур ки, түфәнкдән атәш ачмаг үчүн гундағ синәјә - дөшә сөјкәдилир; еләчә дә бәләкдә олан вә ја гундагланмыш ушаг ән чох ана кöксү, гојну, дөшү илә әлагәли олур.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә у~о фонетик ејнилијинин кениш јајылмыш һадисә олмасы белә бир нәтичәјә дә кәлмәјә әсас верир ки, Азәрбајчан-түрк мәншәли **гундаг** сөзүнүн фарс дилиндә **гондаг** шәклиндә - биринчи һечада **у** әвәзинә **о** ишләнмәси һеч дә фарс дилинин фонетик хүсусијјәтинин тә"сири нәтичәсиндә дејил, садәчә олараг гәдим түрк дилләриндә ејни мәфһуму билдирән сөзүн "у"-лу вә "о"-лу ики фонетик вариантындан биринин- "о"лу вариантын фарс дилинә кечмәсидир.

Мараглыдыр ки, "Азәрбајчан дилиндә исим дүзәлдән шәкилчиләр" монографијасынын мүәллифи **гундаг** сөзүнүн јаранмасынын ајдын олмадығы вә изаһ едилә билмәдији гәнаәтинә кәлмәклә кифајәтләнмәли олмушдур: "Ряд имен с окончанием **-лаг/-даг** имеет неясное происхождение и не может быть безоговорочно отнесен к

производным на -лаг/-даг. Из их числа могут быть названы: гундаг "пеленки", приклад (ружья) ..."/Сев.им.-219/.

Ән нәһајәт, белә бир факты көстәрмәк дә бурада јеринә дүшәр ки, гәдим түрк дилләриндә "синә, көкс, дөш; гучаг" мә"насында **гон** сөзү ишләнмәклә [ДТС-455] бәрабәр, гојын сөзү дә [ДТС-453] ишләнмишдир. Чох күман ки, гәдим түрк дилләриндә ејни мә"нада ишләнмиш гон, гун вә гојын сөзләри илк дөврдә мүхтәлиф диалектләрә вә ја диалект групуна мәхсус лексик ваһидләр олмуш, сонрадан о дөврүн үмумхалг дилиндә синоним сөзләр кими фәалијјәт көстәрмишдир. Изаһ етдијимиз сөзүн фарс дилиндәки фәалијјәтинә даир шәрһимизин сонунда буну да хатырладаг ки, мүасир фарс дилиндә бу сөз васитәсилә "гундагламаг, бәләмәк" мә"насында ишләнән قنداق کردن (гондаг кәрдән) мүрәккәб фе"ли дүзәлмишдир [ПРСII-277]. Гејд едәк ки, бу сөз "түфәнк гундағы" мә"насында да мүасир фарс дилиндә фәал ишләнир [бах, Әмид-947; ПРСII-277].

داش (даш) - истәр фарс әдәби дилиндә, истәрсә дә үмумхалг данышыг дилиндә өзүнә фәал јер тутмуш бу сөз "кәрпич, кил габларын вә үмумијјәтлә дулусчулуг истеһсалында истифадә олунан, һәмчинин "сәнкәк" адланан чөрәк нөвүнүн биширилмәсиндә истифадә олунан печ, күрә, соба вә атәшхана" мә"наларында ишләнир [Әмид-583; ПРС I-602].

Мараглыдыр ки, шәрһ етдијимиз истеһсал васитәсинин ады Азәрбајҹан-түрк мәншәли **даш** сөзү илә ифадә олундуғу һалда, онун көмәјилә һазырланмыш мәһсулун адыны билдирән سنگک (сәнкәк)сөзү фарс سنگ (сәнк) "даш" мә"насыны билдирир. Ајдын мәсәләдир ки, истеһсал васитәсинин адыны билдирән сөз онун көмәклији илә һазырланмыш мәһсулларын адындан әввәл јаранмыш олмалыдыр. "Даш" васитәсилә һазырланан мәһсулларын (кәрпич, кил габлары вә с.) тарихән даһа гәдим дөврә аид олдуғуну нәзәрә алсаг, дејә биләрик ки, һаггында данышдығымыз бу Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөз (печ, соба, күрә, атәшхана мә"насыны дашыјан **даш** сөзү) чох гәдимдә фарс дилинә кечмишдир. Гејд едәк ки, бу сөзүн мәншәчә Азәрбајҹан-түрк дилинә мәнсублуғу һеч бир шүбһә доғурмаса да фарс лексикологлары буну гејд етмәмишләр.

Ики ҹилдлик "фарсча-русча луғәт"дә һәмин **даш** сөзү мүасир фарс дили үчүн "көһнәлмиш" сөз кими верилмишдир [бах, ПРС I-602]. Топладығымыз фактлар исә көстәрир ки, бу сөз үмумхалг данышыг дилиндә инди дә ишләкдир. Ајдын олмаг үчүн бир нүмунә вермәклә кифајәтләнәк:

"Хоруз банындан әввәл кедирдим ки, күлхананын дашыны (печини, оҹағыны) јандырдым" [Әз зәхме зәмин-345].

قییش (ғејиш). Мәншәчә Азәрбајҹан-түрк дилинә мәнсуб олдуғу фарс лексикологлары тәрәфиндән дә е"тираф едилән бу сөз [Амијане-313] үмумхалг данышыг дилиндә "гајыш, кәмәр; дәлләкләрин үлкүҹ итиләмәк үчүн истифадә етдији дәри гајыш; дәри" мә"наларында ишләнир [Амијане-313]. Фарс әдәби дилиндә "кәмәр, гајыш, (белә бағламаг үчүн)" мә"насы үзрә көһнәлмиш сөзләр сырасындадыр [ПРС II-283]. Фарс данышыг дилиндә "ғејш" кими дә тәләффүз олундуғу көстәрилмишдир [Амијане-313].

Үмумијјәтлә, түрк дилләриндә а~е фонетик һадисәсинин варлығыны нәзәрә алдыгда дејә биләрик ки, ғејиш (<гајыш) сөзү гәдим түрк јазылы абидәләриндә "доланмаг,гајытмаг" мә"насында ишләнмиш **гај-** фе"линдән [ДТС-406] дүзәлмиш фе"ли-исимдир.

Белә дүшүнмәк олар ки, ғејиш<гајыш сөзүнүн илкин мә"насы "доланан, гајыдан " олмушдур.

Шәрһ етдијимиз сөз групуна фарс дилинин Оразан диалектиндә тәсадүф едилән قو "гов" (гов) [Оразан-49] вә Аштијан диалектиндә, һәм дә фарс әдәби дилиндә ишләнән تیان (тијан) "су гыздырмаг вә с. үчүн бөјүк тијан" [АШт.-36, ПРС I-414] сөзләрини дә аид едирик. Бизә белә кәлир ки, бу сөзләр Азәрбајҹан-түрк дилиндән фарс дилинә кечмишдир, лакин бунларын етимолокијасыны һәләлик ача билмәдик.

قو "гов". Оразан диалектиндә тәсадүф олунан бу сөз фарс дили луғәтләриндә гејд олунмамышдыр; көрүнүр бу да һәмин сөзүн фарс әдәби дилиндә ишләнмәмәси илә бағлыдыр. Оразан диалектинә аид әсәрдә **гов** сөзүнүн мә"насы белә изаһ едилмишдир: "од алмаг үчүн истифадә олунан чүрүмүш ағаҹ парчасы" [Оразан-49]. Бу сөзүн Азәрбајҹан-түрк мәншәли олдуғуну вә дилимиздән һәмин

диалектә кечмиш олдуғуну хүсуси сүбут етмәјә еһтијаҹ јохдур. Тәкҹә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә "ичи бош, ојуг; јүнкүл (ағаҹ парчасы)" мә"насында **говы** вә **говыг** сөзләри ишләнмишдир [ДТС-461, 462]. Һәр ики сөзүн дүзәлтмә олмасы (гов-ы, гов-ыг) әсас верир дејәк ки, бунларын јаранма өзүлүнү **гов** лексеми тәшкил едир. Дилимиздә "јандырмаг, одда гызартмаг" мә"насында ишләнән говурмаг [бах, ИЛ I-531-534] фе"линин дә өзүлүнү "гов" лексеминин тәшкил етмәси шүбһә доғурмур. Белә күман етмәк олар ки, гәдимдә түрк дилләриндә һәм исим, һәм дә фе"л мә"насында **гов** сөзү олмушдур. Бу сөз исим кими "тез алышыб јанан", фе"л кими "јанмаг, јандырмаг" мә"наларыны билдирмишдир. Тәсадүфи дејил ки, дилимиздә мөвҹуд олан **гов** сөзүнүн коммуникатив функсијасы һәр'ики ҹәһәти еһтива едир: чахмағын даша вурулмасындан гопан гығылҹымдан **гов** өзү јаныр вә сонра да лазым олан предмети јандырыр. Бу сөзүн сон самити гәдим түрк јазылы абидәләриндә ики вариантда- һәм там **в** кими, һәм дә саитә јахынлашан "w" (qov, qow) кими ишләнмишдир [бах, ДТС-462]. Мараглыдыр ки, фарс дилинин Оразан диалектиндә дә бу w кими тәләффүз едилир вә буна көрә дә һәмин диалектә аид әсәрдә сөзүнүн латын әлифбалы тарнскрипсијасы qow кими верилмишдир [бах, Оразан-49].

Әламәт, кејфијјәт мәзмунлу сөзләр

Бир гајда олараг сифәт сырасына дахил олан бу гәбил сөзләр ашағыдакылардыр: یالغوز (јалғоз), یالغز (јалғоз) "субај, аиләсиз, тәк" [Лар-231]. یالقموز (јалғуз) "тәнһа, јалгыз" [Амијане-463]. Тәкҹә Ларестан диалектиндә дејил, фарс үмумхалг данышыг дилиндә ишләнән вә түрк мәншәли олдуғу шүбһә доғурмајан бу сөз фарс дилинә чох күман ки, гәдим дөврләрдә кечмишдир. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә бир нечә фонетик вариантда өз әксини тапмышдыр: јалғуз, јала**н**уз, јалы**н**ус, јал**н**ус, јала**н**уз, јалғузун вә с.. Бу сөзләрин һамысы гәдим түрк јазылы абидәләриндә "тәк, тәнһа, јалгыз" мә"насында ишләнмишдир [бах, ДТС -227-229].

Бизә белә кәлир ки, гәдим түрк дили абидәләриндә - "јалныз, тәк, тәнһа" мә"насында **јал** лексемли бир нечә мүхтәлиф фонетик тәркибли сөзләрин ишләнмәси фарс данышыг дилиндәки یالقوز (јалгуз) сөзүнүн Азәрбајҹан-түрк мәншәли олдуғу вә узаг кечмишдә фарс дилинә кечдијини сөјләмәјә там әсас верир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлинән **јал** лексемли дикәр бир нечә сөз - јала**н**ус "адам, инсан" [ДТС-227], јал**н**уг "адам, инсан" [ДТС-229] - бизи шәрһ етдијимиз лексик ваһидин јаранмасынын семантик әсасы барәдә, сырф еһтимал шәклиндә дә олса, ашағыдакы фикри сөјләмәјә сөвг етди. Мә"лумдур ки, мүасир Азәрбајҹан дилиндә ишләнән һәм "адам", һәм дә "инсан" сөзү әрәб дилиндән алынмыш сөзләр һесаб едилир. Түрк дилләриндә бу мә"нада сырф түрк мәншәли сөз олмамышдырмы? Гәдим түрк јазылы абидәләриндә һәмин мә"нада **јалануг** вә **јалнуг** сөзләринин ишләнмәси субут едир ки, түрк дилләриндә белә бир сөз олмуш вә гәдимдә ишләнмишдир. Бу факт әсасында бәлкә дә илк бахышдан инандырычы көрүнә билмәјән белә бир еһтималы сөјләмәкдән өзүмүзү сахлаја билмәдик ки, түрк дилләриндә "инсан, адам" мә"насында олан јалнуг/јалануг, "чылпаг" мә"насыны дашыјан **јалын** вә "тәк, тәнһа" мә"налы **јалғуз/јалнус** лап гәдимләрдә јаранмыш бәлкә дә инсанын јарандығы **тәк, чылпаг** шәкилдә јашадығы дөврдә әмәлә кәлмиш сөзләрдир. Чох күман ки, бу күн дә дилимиздә ишләнән "јалныз" сөзүндәки "тәк, тәнһа" мә"насы һәмин дөврлә бағлыдыр. Белә күман етмәк олар ки, гәдим дөврдә **јал** лексеми һәр үч мә"наны ("тәк, адам, чылпаг") өзүндә бирләшдирмишдир.

Мараглыдыр ки, М.Кашгаринин "Диван"ында "инсан оғлу" мә"насында "јалнуг оғлы" бирләшмәсинин ишләндији **Јалнуг оғлы менкү галмас** (Инсан оғлу әбәди галмаз) ҹүмләси верилмишдир [ДТС-229]. Фарс данышыг дилиндә **јалғуз** сөзүнүн һәм дә "субај" мә"насында ишләнмәси [ПРС II-740] көстәрир ки, бу сөз фарс дилиндә јени семантик чалар кәсб етмишдир. Буну да гејд едәк ки, бу сөз "субај; тәк-тәнһа" мә"насында артыг фарс әдәби дилинин лүғәт тәркибиндә дә өзүнә јер етмишдир [бах, ПРС II-740].

Хатырладаг ки, Азәрбајҹан дилиндә **јалгыз** сөзү "тәк, кимсәсиз, тәк-тәнһа" мә"насында ишләнир [ИЛ II-480].

دنج (денҹ) "раһат, голај; сакит, динҹ; хәлвәт, тәнһа (күшә)" [ВШК-288]. Бу сөзүн түрк мәншәли олдуғу шүбһә

доғурмур. Һәр шеједән әввәл сөзүн формасы вә гурулушу ајдын шәкилдә буну көстәрир; мүг.ет, севинч, күлүнч, гысганч вә с. (Азәрбајҹан дили вә дикәр түрк дилләриндә бу типли сөзләрин јаранма гурулушу һаггында бах, Сев.им.-272, 273). "Фарсҹа-русҹа лүғәт"дә бу сөзүн фарс данышыг дилинә аид олдуғу көстәрилмишдир [бах, ПРС I-615]. Лакин гејд етмәлијик ки, фарс дилинин изаһлы лүғәтләриндә белә гејд верилмир вә бу сөз фарс әдәби дилинин лүғәт тәркибиндә өзүнә јер етмиш лексик ваһид кими изаһ едилир. [бах, Әмид-612]

Бу сөзүн гурлушуна кәлдикдә исә демәлијик ки, онун илкин јаранма өзүлүнү гәдим түрк јазылы абидәләриндә "раһатланмаг, сакитләшмәк, динҹәлмәк" мә"насында ишләнән **тын**(маг) фе"линин көкү **тын-** ~ **тин-** тәшкил едир: һәмин фе"ли көкә **-ч** (<-ыч, -ич, -уч, -үҹ) шәкилчисинин бирләшмәси нәтиҹәсиндә (бу шәкилчи барәдә бах, Сев.им.- 269-276) **тынч~динч** фе"ли-исми јаранмышдыр. Әслиндә бу сөзүн јаранмасы вә тәшәккүлү елә гәдим дөврдә баша чатмышдыр ки, мүасир дилимиздә садә сөз тә"сири бағышлајыр. Белә бир суал гаршыја чыха биләр: динҹ фе"ли-исми нә үчүн фарс дилиндә **денч** шәклиндә ишләнир? Фарс дилиндә ки, "и" саити вар?! Бизә белә кәлир ки, **тынч** формасынын дилимиздә **динч** шәклинә чеврилмәси бир баша һәјата кечмәмишдир, чох күман ки, бу просес илк мәрһәләдә тынҹ~дынҹ шәклиндә олмушдур. Вә фарс дилинә дә илк мәрһәләдә - демәли даһа гәдим дөврдә кечмишдир. Фарс дилиндә "ы" саити олмадығы үчүн һәмин сөздәки ы бу дилдә е сәси илә әвәз едилмишдир. Тәсадүфи дејил ки, **тын-** фе"линин гәдим түрк дилләриндәки јухарыда гејд етдијимиз бүтүн мә"налары фарс дилиндә **денч** сөзүндә өз әксини тапмышдыр. Оғуз групу түрк дилләри ичәрисиндә бир сыра самитләри кар-ҹинкилтили гарышығындан Азәрбајҹан дили сөз әввәлиндә ҹинкилтили самитә тарихән даһа тез вә даһа чох јер вермәси илә фәргләндији фактыны нәзәрә алсаг дејә биләрик ки, фарс дилиндәки **денч** сөзү мәһз Азәрбајҹан дилиндән фарс дилинә кечмишдир. Башга шәкилдә десәк, Азәрбајҹан дилинин инкишаф тарихиндә тынҹ~дынҹ>динҹ шәклиндә баш вермиш бу просесдә **дынч** фонетик формасы фәаллијјәтдә олдуғу мәрһәләдә (чох күман ки, V-VI әсрләрдә - Түрк Хаганлығынын ән күчлү һакимијјәти дөврүндә - Иранда Сасаниләр һакимијјәти заманы) фарс дилинә кечмишдир. бәлкә дә о дөврдә Азәрбајҹан дилиндә **дынч** вә **динч** вариантлары бу дилин ики мүхтәлиф диалектләринә хас сөзләр олмуш, сонралар "динҹ" варианты әдәби дилимизин нормасына чеврилмишдир. Нәһајәт, фарс дилинин ики дикәр диалектиндә шәрһ етдијимиз сөзүн һәм фонетик тәркибиндә, һәм дә мә"насында мүшаһидә едилән фәргли ҹәһәт јухарыда дејиләнләр бахымындан мүәјјән әһәмијјәт кәсб едир: Оразан диалектиндә "сакит, сәсиз-сәмирсиз" мә"насы дашыјан бу сөз фарс данышыг вә әдәби дилиндән вә дикәр диалектләрдән фәргли олараг "и" саити илә دینج (динҹ), јә"ни ејни илә Азәрбајҹан дилиндәки шәкилдә ишләнир [Оразан-47]; фарс дилинин Беһдинан диалектиндә исә دنج (денҹ) шәклиндә ишләнән бу сөз "шадлыг (етмә), шәнләнмә, кејф (етмә)" мә"насында ишләнир [Беһд.-80].

جلغوز (ҹелғуз) "ахмаг, киҹ, јелбејин, јүнкүл" [Беһд.-55]. Фарс дилинин Беһдинан диалектиндә тәсадүф олунан бу сөзүн гурулушу, бизә белә кәлир ки, түрк дилләринин гыпчак групу илә оғуз групу арасында сөз әввәлиндә ҹ~ј фонетик гаршылығы зәмининдә изаһ олуна биләр. Бу сөз оғуз групунда **јел** мә"насында олан сөзүн гыпчак групундакы гаршылығы олан **чел** сөзүдүр, **ғуз** исә, көрүндүјү кими, сөздүзәлдиҹи морфемдир. "Јел" лексеминин иштиракы илә "јүнкүл хасијјәтли, ахмаг" мә"налы сөз јаранмасы бу күн дилимиздә ишләнән "јелбејин" сифәтиндә даһа ашкар шәкилдә өзүнү көстәрир. Мараглыдыр ки, һәмин мә"налы сөздән рус дилиндә дә ејни типли сифәт јарадылмышдыр: ветер "јел" - ветреный "јелбејин, јүнкүлхасијјәтли" [РАЛ I-129].

کرپه (корпе) "көрпә, тәр, тәзә (көјәрти)" [Амијане-321]. Көстәрилән мә"нада фарс данышыг дилиндә ишләнән бу сөз шүбһәсиз ки, Азәрбајҹан дилиндән алынмыш "көрпә" сөзүдүр. Фарс дилиндә "ө" олмадығы үчүн "о" илә әвәз едилмишдир. Тәсадүфи дејил ки, дилимиздә бу сөзүн мә"на тутуму даһа кенишдир: 1) сүдәмәр, чаға; 2) тәзә, тәр, јени, сүтүл; 3) јенијетмә, лап кәнҹ, ушаг кими көрүнән, һәлә јетишмәмиш [бах, ИЛ III-112]. Бундан әлавә, Азәрбајҹан дилиндә бу сөзүн **көрпәли**, **көрпәлик**, **көрпәчә** вә с. кими чохлу төрәмәләри вардыр. Һалбуки, фарс данышыг дилиндә

анчаг јухарыда көстәртилән мә"нада ишләнир вә һеч бир
төрәмәси јохдур.

Мараглыдыр ки, фарс әдәби дилиндә бу сөз ики
фонетик формада کرپه (корпе) вә کرپا (корпа) форма-
ларында өзү дә бир гәдәр фәргли мә"нада - "назик вә
гыса, там бој атмамыш, там јетишмәмиш гыса бојлу назик
от" мә"насында ишләнир [Әмид-969]. Лүғәтләрдә бу сө-
зүн фарс дилиндә "кеч јетишән отлар; кеч әкилмиш от-
лар; јонча" мә"наларыны билдирдији дә көстәрилмиш-
дир. [бах, ПРС II-318].

قاق (гағ) "гуру" [Бирч-103]. Гәдим түрк јазылы абидә-
ләриндә бу сөз **гаг** шәклиндә "гуру, гурудулмуш (мејвә,
әт)" мә"насында кениш ишләнмишдир [ДТС -421]. Гәдим
түрк дили абидәләриндә бу сөз сифәт кими ишләнмәклә
бәрабәр һәм дә бир чох фе"лин јаранма өзүлүнү тәшкил
етмишдир: **гаглан**(маг), "гурудулмаг, гахач едилмәк",
гаглат(маг) "гурутмаг, гахач етмәк", **гаграш**(маг) "гуру-
маг" (мәс. Сувлар ғамуғ гаграшты) вә с. [ДТС-422]. Бу
сөз Азәрбајчан дилинин Салјан диалектиндә "чох гуру от"
мә"насында ишләнән **гағдан** вә "ачиз, әфәл" мә"насында
ишләнән **гағмәни** сифәтләринин [ДЛ-104] тәркибиндә
галмышдыр. Гејд едәк ки, фарс дилиндә бу сөзүн
ишләнмәси тәкчә Бирчәнд диалекти илә мәһдудлашмыр.
Белә ки, һәмин сөз үмумијјәтлә фарс дилиндә "гуру, гу-
рудулмуш (мејвә, әт); арыг, јүнкүл хасијјәтли адам"
мә"наларында ишләнир [Әмид-932; ПРС II-253].

کال (кал) "дәјмәмиш, јетишмәмиш кал (мејвә)"
[Амијане-317]. Һәм данышыг, һәм дә әдәби фарс
дилиндә ишләнән бу сөзүн етимолокијасы һәләлик бизә
ајдын олмаса да, онун Азәрбајчан дилиндән фарс дилин-
дәкинә нисбәтән чох кениш семантик тутума малик ол-
дуғуну нәзәрә алараг, шәрти дә олса, бу сөзүн Азәрбај-
чан дилиндән фарс дилинә кечмиш сөзләр сырасында
вердик. Доғрудур, фарс данышыг дилиндә һәмин сөзүн
фарс әдәби дилиндә ишләнмәјән бир мә"насы да "дәм
алмамыш чај" вардыр [бах, Амијане-317], лакин Азәрбај-
чан дилиндә бу сөзүн мә"налары даһа чохдур. Белә ки,
дилимиздә **кал** сөзү 1) дәјмәмиш, јетишмәмиш (мејвә); 2)
инкишаф етмәмиш, һәлә јетишмәмиш (адам, тәшкилат);
3) тутгун, боғунуг (сәс һаггында); 4) кутбејин, кеч анлајан;
5) јарымчыг (јухудан јарымчыг дуран) мә"наларында
ишләнир [бах, ИЛ III-9, 10].

درو (дәру) "дәрин" [Кәр-29]. Фарс дилинин дикәр
диалектләриндә, еләчә дә үмумијјәтлә, фарс дили лү-
ғәтләриндә бу сөз гејд олунмамышдыр. Буна көрә дә
һәләлик белә демәк олар ки, бу сөзә анчаг фарс дилинин
Кәринган диалектиндә тәсадүф олунур. Һәмин диалектә
һәср олунмуш әсәрин лүғәт һиссәсиндә бу сөзүн фарс
әдәби дилиндәки мә"насы ژرف (жәрф) "дәрин" көстәрил-
мишдир [бах, Кәр-29]. Беләликлә, درو сифәтинин
мәншәчә Азәрбајчан дилиндәки **дәрин** сөзү олдуғуну
дүшүнмәк олар.

Бурада белә бир факты хатырламаг јеринә дүшәр
ки, **н**ә~н самити әвәзинә бурун саитләринин ишләнмәси
"Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә чох јајыл-
мыш бир һадисәдир" [бах, АДӘ-32]. Мараглыдыр ки,
Тәбриз диалектинин вә Күнеј Азәрбајчанындакы дикәр
шивәләримизин дә дахил олдуғу чәнуб групу диалект вә
шивәләримиздә кениш јајылмыш бурун саитләринин
ишләнмәси әсас хүсусијјәтләрдән бирини тәшкил едир
[бах, АДӘ-20].

Белә еһтимал етмәк олар ки, Кәринган диа-
лектиндә "дәрин" мә"насында ишләнән "дәру" сөзүнүн
сонундакы "у" бурун саитидир вә бу просеси белә тә-
сәввүр етмәк олар: дәрин~дәрун> дәрунә> дәру. Бурада
белә бир факты да хатырлатмаг јеринә дүшәр ки, диалект
вә шивәләримиздә актив ишләнән бурун саитләри
сырасында у хүсуси јер тутур [АДӘ-34]. М.Ш.Ширәлије-
вин "Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә бурун
саитләринин кениш јајылмасы ону башга түрк дилләри-
нин диалект вә шивәләриндән ајырмаг үчүн фәргләнди-
ричи бир әламәтдир" елми нәтичәсини [АДӘ-32] нәзәрә
алсаг дејә биләрик ки, һаггында данышдығымыз **дәру**
сөзү фарс дилинин Кәринган диалектинә мәһз Азәрбај-
чан-түрк дилиндән кечмишдир. Бурада, белә бир мүла-
һизәни дә сөјләмәкдән өзүмүзү сахлаја билмәдик ки,
фарс дилиндә "дахил, ич; дахили һиссә; дахили аләм;
үрәк, гәлб" мә"наларында ишләнән درون "дәрун" сөзү
[Әмид-595; ПРС I-625] дә дилимиздәки "дәрин" сөзүнүн
фонетик вариантыдыр. Бизә белә кәлир ки, фарс
дилиндә "дәрун" сөзүнүн "дахили аләм; гәлб, үрәк"
мә"налары мәһз онун "дәрин" семантикасына әсасланан
мә"налардыр.

Сәмт, истигамәт, мөвге анлајышы ифадә едән сөзләр

یخاری (јохари) "јухары" [Амијане] - фарс данышыг дилиндә ишләнән бу сөзүн Азәрбајҹан-түрк мәншәли олдуғу вә дилимиздән алынмыш олдуғу һеч бир шүбһә доғурмамалыдыр. Бу сөз түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләриндә фәал ишләнән сөзләр сырасындадыр [ДТС-273]. Гәдим түрк дилләриндә "јүксәклик, јүксәк (јер)" мә"насында уоq[1] сөзү ишләнмишдир [ДТС-273]. Ајдын мәсәләдир ки, һәмин сөз көстәрилән мә"на үзрә даһа илкин вә гәдимдир. Һәрәкәтин јухарыја доғру инкишафыны билдирдикдә һәмин илкин сөз **-ар** вә **-ару** морфемләри гәбул едир: күндә иши јүксәбән јоqар ағар (күндән-күнә онун ишләри јухары галхачаг); башын јоqару көтүрүп (башыны јухары галдырыб) [ДТС-273].

Түркoложи әдәбијјатда белә бир фикир мә"лумдур ки, -ар вә -ару һәрәкәтин истигамәтини билдирмәјә хидмәт едән морфемләрдир. Тәсадүфи дејил ки, гәдим дөврдә бу исимдән -ла (-лә) шәкилчиси васитәсилә јоглa(маг) "јухары галхмаг, јухары чыхмаг" фе"ли дүзәлмишдир [ДТС-273].

Фарс данышыг дилиндә һәмин сөзүн биринҹи һеҹасында "о" саитинин ишләнмәси бунун гәдим дөврдә алындығына дәлаләт едә биләр.

Фарс дилиндә "г" сәси олдуғу һалда бу сөзүн "х" самити илә (јоҳару) ишләнмәси факты да һәмин сөзүн фарс данышыг дилинә мәһз Азәрбајҹан дилиндән кечдијини көстәрир: гәдим түрк дилиндәки **q** самити ики саит арасында мүасир дилимиздә **х** самитинә чеврилир.

Көрүнүр гәдим түрк дилләриндә **јоғ** һәм исми, һәм дә фе"ли билдирән сөз олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, дилимиздә ишләнән **јохуш** сөзү мәһз фе"лдән дүзәлмиш исимдир, јә"ни онун төрәмә өзүлүнү ***јоғ~јох-** фе"ли тәшкил етмишдир. Буну гәдим түрк јазылы абидәләриндә

[1] Гәдим түрк дили јазылы абидәләриндә мүасир Азәрбајҹан дилиндәки галын чинкилтили г самитинин кар гаршылығы олан галын q самити (бугүнкү дилимиздә кадр, конфранс типли алынма сөзләрин әввәлиндә ки к самити кими) вардыр ки, бунун да гәдимдә ики саит арасында ишләнмәси чох һалларда мүасир дилимиздә х самитинә чеврилир. Биз дә бу самити "Древнетюркский словарь" әсәриндә олдуғу кими q һәрфи илә веририк.

"ениш-јохуш" мә"насында enyoq гоша исминин ишләнмәси дә [ДТС-273] тәсдиг едир.

Буну да гејд едәк ки, фарс данышыг дилиндә "јохари" сөзүн иштиракы илә јаранмыш یخاری یخاری بیا برو بخاری (јохари, јохари бија бороу бохари) "јухары-јухары кет кир бухарыја" кими афоризмин ишләнмәси дә [Амијане-465] һәмин лексик ваһидин фарс дилиндә Азәрбајҹан-түрк мәншәли гәдим алынма олдуғуну тәсдиг едир.

تب (теб) "диб, алт" [Беһд.-41]; یان (јан)"јан" ("јахынлыг" мә"насында) [Кер-34, 35]. Фарс дилинин анҹаг Беһдинан вә Кәринган диалектләриндә ишләнән бу сөзләрин түрк мәншәли олмасы вә Азәрбајҹан дилиндән алындығы көз габағындадыр вә бунун бизҹә хүсуси изаһата еһтијаҹы јохдур. Белә бир факты хатырладаг ки, һәр ики сөз Азәрбајҹан дилиндә даһа кениш семантик јүкә вә чохлу төрәмәләрә маликдир [бах, ИЛ II-90; 485-486].

Һал, вәзијјәт мә"насыны билдирән сөзләр

آج (аҹ) "пулу олмајан, пулсуз; пула чох еһтијаҹы олан; варлы тәбәгәјә мәнсуб олуб лакин ҹибиндә гара гәпији дә олмајан (адам) [Лар-12]. Ларестанын Кераш вә Лар шивәләриндә гејдә алынмыш бу сөз Азәрбајҹан-түрк мәншәли лексик ваһиддир. Белә ки, бу сөз лап гәдим дөврләрдән түрк дилләриндә ишләнмиш, бу күн дә ишләнир. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә һәм субстантивләшмиш сифәт кими (**тох** сөзүнүн антоними мә"насында), һәм дә **аҹмаг**, **аҹ олмаг** мә"налы фе"л кими ишләнмишдир [бах, ДТС-3, 4]. Азәрбајҹан дилиндә дә бу сөз һәм сифәт кими, һәм дә анҹаг (јемәк истәмәк) фе"ли кими кениш мә"на јүкүнә вә чохлу төрәмәләрә маликдир [бах, ИЛ I-159-164]. Фарс дилинин јухарыда көстәрдијимиз шивәләринә "аҹ" сөзүнүн Азәрбајҹан дилиндәки мә"наларындан бири - "сон дәрәҹәдә мөһтаҹ олан, еһтијаҹы олан" мә"насы [ИЛ I-159] кечмишдир.

Фарс дилинин һәмин шивәләриндә бу сөзүн гисмән фәргли бир мә"на чалары - ("варлы тәбәгәдән олан, лакин ҹибиндә гара гәпији дә олмајан, пула шиддәтли дәрәҹәдә еһтијаҹы олан шәхс") - кәсб етмәси факты исә, мә"лум олдуғу үзрә алынмалара мәхсус үмуми һалдыр.

Јери кәлмишкән хатырладаг ки, мүасир фарс әдәби дилиндә "һамар олмајан, кәлә-көтүр" вә "ағҹагајын (ағаҹ)"

мә"налары дашыјан еjни фонетик тәркибли آج сөзү вардыр [ПРС I-46], лакин тәһлил етдијимиз сөзлә бу сөз арасында һеч бир семантик јахынлыг јохдур.

ساغ (сағ) "сағ, дири" [Кер-28,29], ساق (сағ) "сағлам" [Оразан-47]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә **сағ** сөзү "сағлам; сағ-саламат" мә"наларында ишләнмишдир [ДТС-480]. Азәрбајҹан дилиндә бу сөз сифәт кими "дири, ҹанлы, өлмәмиш, саламат, сағлам вә с." мә"налары билдирән вә һәм дә чохлу төрәмәләрә малик лексик ваһид кими фәалијјәт көстәрир [ИЛ IV-10, 11]. Көрүндүјү кими, Азәрбајҹан-түрк мәншәли бу сөзүн дилимиздә дашыдығы мә"наларын бир гисми фарс дилинин Оразан вә Керинган шивәләринә кечмишдир.

دلو (дәлу) "дәли, диванә" [Кер-28]. Фарс дилинин Керинган диалектиндә гејдә алынмыш бу сөзүн түрк мәншәли олдуғу вә Азәрбајҹан дилиндән бу диалектә кечдијини ашағыдакы фактлар тәсдиг едир. Түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләриндә **тел-** "бир иши башдан совду етмәк, нечә кәлди етмәк", **телкә-** "һирсләндирмәк, аҹыгландырмаг, әсәбиләшдирмәк", **телмир-** "о тәрәф бу тәрәфә бахмаг, әтрафа көз кәздирмәк, әтрафа бахмаг; көзүнү бир нөгтәјә зилләмәк" фе"лләринин ишләнмәси вә бунларын һәр биринин ајрылыгда "дәли" сөзүнүн бу вә ја дикәр мә"на чаларыны ифадә етмәси факты белә бир нәтиҹәјә әсас верир ки, түрк дилләринин лап гәдим дөврләриндә бу фе"лләрин ајры-ајрылыгда ифадә етдикләри мә"налары бүтөвлүкдә өзүндә дашыјан *тел ~ *тәл фе"ли олмуш вә шәрһ етдијимиз "дәли" сөзү дә һәмин фе"лдән јаранмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләриндә төрәмә әсасыны һәмин *тел- фе"ли тәшкил едән **телу, телтүк** вә **телвә** дүзәлтмә сөзләри вардыр вә бунлар "сәфеһ, киҹ, ағылсыз, ахмаг, кәмағыл, дәли" мә"наларыны билдирир [ДТС-551]. Әслиндә синоним мә"на дашыјан бу еjни көклү үч төрәмәдән бири - мәһз **телу** сөзү фарс дилинин Керинган диалектинә кечмишдир. Һәмин диалектдә бу сөзүн башланғыҹында "д" сәсинин ишләнмәси исә буна дәләләт едир ки, гәдим түрк дилләриндә самитләрин сөз әввәлиндә мөвҹуд олмуш кар-ҹинкилтили гаршылығындан оғуз варинаты, даһа дәгиг десәк, Азәрбајҹан дилинә хас вариант гәбул едилмишдир: тәлу~дәлу. Белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, һаггында данышдығымыз сөз фарс дилинә чох

гәдимдә мәһз Азәрбајҹан дилиндән кечмишдир. Буна әсас верән бир факт да будур ки, Азәрбајҹан дилиндә гәдимдән ишләнән бу сөз һәм семантик тутумуна, һәм дә төрәмәләринин мигдарына көрә даһа кениш вә зәнкиндир; мүг.ет: дәли: 1) ағлы вә шүуру јериндә олмајан, руһи хәстә, диванә; 2) киҹ, ахмаг,сарсаг; 3) азғын, ҹошғун, һиддәтли; 4) гочаг, икид; 5) үркәк, ојнаг вә с. [бах, ИЛ I-61, 62, 63].

Беләликлә, һәм гәдим түрк јазылы абидәләриндәки фактлар, һәм дә Азәрбајҹан дилиндәки фактлар әсасында демәк олар ки, дилимиздә лап гәдимләрдә тә"сирлитә"сирсизлик мәзмунуна көрә фәргләнмәјән - ортаг семантикалы ***тәл-~*дәл-** фе"ли олмуш вә бу фе"л тәгрибән "һирсәләнмәк, һирсләндирмәк; ҹошмаг, ҹошдурмаг; әсәбиләшмәк, әсәбиләшдирмәк; аҹыгланмаг, аҹыгландырмаг; һүркмәк, һүркдүрмәк" мә"наларында ишләнмишдир. Ән нәһајәт, десәк ки, истәр дилимиздәки **дәли**, истәрсә дә фарс дилинә кечмиш **дәлу** сөзү -ы (-и, -у, -ү) сөздүзәлдиҹи шәкилчи васитәсилә јаранмыш сөздүр, сәһв етмәрик мүг.ет: гапы, чәки, горху, сүрү, үтү вә с. [бу шәкилчи һаггында бах, Сев.им.-258-263]. Еһтимал кими буну да әлавә едәк ки, мүасир дилимиздә фе"ли-исим кими фәалијјәт көстәрән вә буна көрә дә фе"ли-исим кими гәбул едилән бу гәбил гәдим дүзәлтмә сөзләрин бир гисми, бәлкә дә һамысы, илкин јаранма пилләсиндә фе"лдән дүзәлмиш сифәт олмуш, сонрадан субстантивләшмишдир.

تور (тур) "дәли" [Оразан-45]. Түрк диләринин гәдим јазылы абидәләриндә "чәтин хасијјәтли, ипә-сапа јатмајан; пис, хоша кәлмәз, нифрәт ојандыран, ијрәнҹ; дүшмәнҹәсинә" мә"наларында **туры** сөзү ишләнир ки, бу да фарс дилинин Оразан диалектиндә "дәли, диванә" мә"насыны билдирән **тур** сөзү илә семантик бахымдан еjни дә олмаса, мүәјјән дәрәҹәдә јахындыр. Бу сөзләр арасында семантик јахынлығын - гоһумлуғун варлығы түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләриндә "чәтин хасијјәтли адам, ипә-сапа јатмајан адам" мә"насында ишләнмиш **туры киши** сөз бирләшмәсиндә [ДТС-587] даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәрир. Буна көрә дә белә күман етмәк олар ки, фарс дилинин Оразан диалектиндәки **тур** "дәли" сөзү илә гәдим түрк јазылы абидәләриндәки **тур** вә **туры** сөзләри еjни көкүн төрәмәләридир вә

Оразан диалектиндәки **тур** сөзү түрк мәншәлидир. Көрүнүр **тур** сөзү фарс дилинин Оразан диалектинә чох гәдимләрдә кечмишдир.

چاق (чағ) "сағ, саламат" мә"насында фарс данышыг дилиндә мөвчуд олан бу сөз ајрылыгда ишләнмир, әрәб мәншәли синоним мә"налы "сәламәт" сөзү илә гошалашараг چاق سلامتی (чағ сәламәти) "саламлашма, кеф-әhвал сорушма, әhваллашма" шәклиндә, ја да фарс дилинин شدن (шодән) "олмаг"; کردن (кәрдән) "етмәк" јардымчы фе"лләри васитәсилә дүзәлмиш چاق شدن (чағ шодән) "мүаличә олунуб сағалмаг, јахшылашмаг, шәфа тапмаг" вә چاق کردن "мүаличә едиб сағалтмаг, сағалтмаг, јахшылашдырмаг" мүрәккәб фе"лләринин компоненти кими ишләнир [Амијане-79]. Јухарыда көстәрилмиш چاق سلامتی (чағ сәламәти) гоша сөзү дә јардымчы фе"ли илә бирләшәрәк کردن фе"лини әмәлә кәтирир ки, бу да "саламлашмаг, hал-әhвал сорушмаг, әhваллашмаг" мә"насында чыхыш едир [Амијане-80]. Фарс әдәби дилиндә бу сөз "јекә, шишман, јоғун (адам)" мә"насында ишләнир [Әмид-485]. Һәсән Әмид бу сөзүн мәншәји hаггында фарс лексикологларынын ики група бөлүндүјүнү гејд едәрәк јазыр:

بعضی این کلمه را ماخوذ از ترکی دانسته و بعضی گفته اند که اصل آن چاک و از لهجه لری است ،

"Бә"зиләри hесаб едирләр ки, бу сөз түрк (Азәрбајчан - Д.Р.) дилиндән алынмышдыр, бә"зиләри исә дејирләр ки, бу, әслиндә **чак** сөзүдүр вә лор диалектинә мәнсубдур" [Әмид-485]. Биз дә белә hесаб едирик ки, **чағ** сөзү мәhз Азәрбајчан дилиндән алынмышдыр. Буну hәмин сөзүн Азәрбајчан дилиндә гәдимдән јајылмыш мә"налары да тәсдиг едир: дилимиздә **чағ** сөзү сифәт кими "1) сағлам, сағ, hәлә әлдән дүшмәмиш; 2) кефи көк, дәрдсиз, гәмсиз" мә"наларында ишләнир [ИЛ IV-409]. Фарс дилинин мүхтәлиф "Лүғәт"ләриндән топладығымыз фактларын гаршылыглы тәhлили көстәрир ки, "чағ" сөзүнүн hәмин мә"налар үзрә фәалијјәти артыг фарс данышыг дили сәрhәддини ашараг фарс әдәби дилинә дә кечмишдир.

2 чилдлик "Фарсча-русча лүғәт"дә چاق شدن (чағ шодән) фе"линин hәм "көкәлмәк, тосгунлашмаг, пијләнмәк" мә"насында, hәм дә "мүаличә олунмаг, мүаличә олунуб сағалмаг, сағламлашмаг" мә"наларында ишләндији, еләчә дә چاق کردن (чағ кәрдән) фе"линин hәм "көкәлтмәк",

hәм дә "сағалтмаг, мүаличә етмәк" мә"наларында ишләндији көстәрилмишдир [ПРС-459]. Һәмин лүғәтдә доғру олараг hәр ики мүрәккәб фе"лин икинчи мә"наларынын мәhз үмумхалг данышыг дилиндән фарс әдәби дилинә кәлдији хүсуси гејдлә көстәрилир. Һәмин изаhын сонунда **чағ** сөзүнүн ишләнмәсинә даир верилмиш دماق چاق است "онун дамағы чағдыр - онун кефи көкдүр (саздыр)" чүмләси бүтөв бир синтактик ваhид кими бу лексик ваhидин мәhз Азәрбајчан дилиндән алынмыш олдуғуну бир даhа тәсдиг едир.

Јашајыш јери вә мәскән анлајышлы сөзләр

یورد (јорд) "гәбилә, тајфа, чадыр (ев)" [Лар-231]; "јер, мәкан" [Беhд.-188]; "јер; јатаг, јатаг јери" [Ашт-198]. یورد (јорд), یورت (јорт) "отаг, мәнзил" [Амијане-467]. Түрк мәншәли олмасы шүбhә доғурмајан вә фарс лексикологлары тәрәфиндән дә е"тираф едилән бу сөзүн фәалијјәт даирәси тәкчә фарс данышыг дили, ајры-ајры диалект вә шивәләри дејил, фарс әдәби дилини дә әhатә едир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә јурд сөзү "ев, ев-ешик, мүлк, јашајыш јери, јурд, өлкә" мә"насында фәал ишләнән сөз кими әкс олунмушдур [ДТС-282]. Азәрбајчан дилиндә гәдимләрдән ишләнән **јурд** сөзү "инсанын доғулуб бөјүдүјү јер, мәмләкәт, өлкә, вәтән; јашајыш јери, јурд-јува, ев-ешик, ев, мәскән" мә"наларыны ифадә едир [ИЛ I-568]. Бу фактлар ишығында бир даhа ајдын олур ки, Фарс дилиндә ишләнән **јорт/јорд** сөзү түрк мәншәлидир вә бу сөз фарс дилинә гәдим дөврдә кечмишдир. Тәсадүфи дејил ки, hәмин сөз фарс әдәби дилиндә әлавә мә"на чалары да кәсб етмишдир. Әмид "Фәрhәнке Фарси" әсәриндә hәмин сөзүн Азәрбајчан-түрк дилиндән алындығыны (ماخوذ از ترکی) вә фарс дилиндә "ев, мәнзил, ев-ешик, отаг, јашајыш јери" мә"наларында ишләндијини көстәрир [бах, Әмид-1223]. Фарс дилинин чохлу изаhлы лүғәтләри әсасында тәртиб едилмиш "Фарсча-русча лүғәт"дә یورت (јурт) шәклиндә верилмиш бу сөзүн Фарс дилиндә "алачыг,чадыр, јашајыш јери; гәбиләјә мәнсуб отлаг; дүшәркә" мә"налары көстәрилмишдир [ПРС II-751].

Бу сөзүн фарс дилиндə јорт/јурт шəклиндə, јə"ни "о" саити илə ишлəндијинə ҝəлдикдə исə демəлијик ки, бу, түрк диллəринин гəдим дөврлəриндə о~у фонетик синонимлијинин варлығы (буну јухарыда бир нечə дəфə фактларла гејд етмишик) илə бағлыдыр.

Мүхтəлиф гуш адларыны билдирəн сөзлəр

قوش (ғуш) "гырғы, шаһин, ов гушу нөвү" [Ашт-129; Əмид-948]. Гəдим түрк јазылы абидəлəриндə "**гуш**" сөзү һəм үмуми мə"нада, јə"ни үмумијјəтлə **гуш** мəфһумуну бидирəн лексик ваһид кими, һəм дə конкрет гуш адыны билдирəн сөз - "гырғы, шаһин, ов гушу" мə"насында ишлəнмишдир [ДТС-171]. Демəли, фарс дилинə бу түрк мəншəли сөзүн үмуми мə"насы јох, конкрет мə"насы кечмишдир. Ов гушу васитəсилə гуш овламағын түрк дилли халгларда чох гəдим дөврлəрдəн мөвҹуд олдуғу нəзəрə алынса, бу сөзүн фарс дилинə тарихин узаг дөврлəрдə кечдији фикринə ҝəлмəк олар. Буну тəсдиг едəн бир факт да будур ки, фарс дилиндə һəмин сөзүн иштиракы илə قوشباز (гушбаз) "ов гушу илə ов едəн овчу", قوشخانه (гушхане) "ов гушлары сахланылан јер - бина" кими мүрəккəб сөзлəр јаранмышдыр [ПРС II-279]. Јери ҝəлмишкəн буну да гејд едəк ки, "гуш" сөзү јухарыда ҝөстəрилəн мə"нада (шаһин, гуш овлајан гуш) инди дə фарс дилиндə ишлəнир. Иранда ибтидаи мəктəбин 2-ҹи синфи үчүн фарс дили дəрслијиндəн ҝөтүрдүјүмүз ашағыдакы мисал буна характерик нүмунəдир: من شنیده ام که پرندگانی مانند قوش و قرقی هنگام پرواز پائین را نگاه میکنند. همینکه جوجه یا پرنده کوچکی را دیدند فوری آنرا شکار میکنند.

"Мəн ешитмишəм ки, шаһин вə гырғы кими гушлар һавада учаркəн ашағыја бахырлар, бир ҹүҹə вə ја кичик бир гуш баласы ҝөрəн кими ону овлајырлар" [Фарсије доввом-193].

کرقا (кəрға) "гарға" [Кер-33]. Бу сөзүн мəншəҹə түрк диллəринə мəнсуб олмасыны бизҹə хүсуси сүбут етмəјə еһтијаҹ јохдур: гəдим түрк јазылы абидəлəриндə фəал ишлəнмиш сөзлəрдəндир. Мараглы будур ки, М.Кашгаринин "Диван"ында бу сөзүн ишлəнмəсинə даир верилмиш бир ҹүмлəнин мəзмуну һəмин сөзүн тəркиби һаггында мүəјјəн фикир сөјлəмəјə имкан верир; һəмин ҹүмлə белəдир: бир гарға **бир**лə гыш келмəс (бир гарға илə гыш ҝəлмəз) [бах, ДТС-126]. Бу мисал адамы белə бир фикрə дүшмəјə сөвг едир ки, гарға сөзүнүн төрəмə өзүлүнү **гар** лексеми тəшкил едир.

Мүхтəлиф мə"на групларына аид ајры-ајры сөзлəр

آل (ал) "гырмызы" [Кəр-30; Лар-4], "ал анасы, ал арвады" [Лар-4]. Гəдим түрк јазылы абидəлəриндə ал сөзү "һијлə, мəкр, јалан; гырмызы, ачыг гырмызы, ал рəнк; бајрагларда вə атын бəзəдилмəси үчүн истифадə едилəн ачыг гырмызы рəнкли парча " мə"наларында фəал ишлəнмиш лексик ваһидлəрдəндир [ДТС-31]. Азəрбајҹан дилиндə **ал** сөзү "1) гырмызы; 2) јандырычы, гызмар; 3) гадынларын үзүнə сүртдүјү гырмызы боја; 4) һијлə, мəкр, јалан; 5) гулјабаны, ал анасы, мөвһум хəјал" мə"наларында гəдимдəн фəалијјəт ҝөстəрəн лексик ваһид кими танынмышдыр [ИЛ-82]. Буну да хатырладаг ки, Азəрбајҹан дилиндə һəмин сөзүн чохлу исим вə фе"л төрəмəлəри вардыр вə бунлар дилимиздə фəал ишлəнир [бах, ИЛ I-82-88].

Мараглыдыр ки, бу төрəмəлəрдəн бири- "дəридə əмəлə ҝəлмиш ағ лəкə" (дəри хəстəлији) мə"насыны дашыјан **ала** сөзү "алə" шəклиндə "дəридə ағ лəкə, ала (дəри хəстəлији); анадан ҝəлмə ағ сачлы, зал; ал анасы, ал арвады" мə"наларында фарс дилинин Аштијан диалектиндə ишлəнир [Ашт-3]. Доғрудур, мүасир Азəрбајҹан дилиндə "ал" вə ја "ала" сөзүнүн зал - ("анадан ағ сачлы доғулмуш") мə"насында ишлəнмəсинə тəсадүф едилмир, лакин бу мə"лумдур ки, дилимиздə "ала" лексеминин иштиракы илə дүзəлмиш мүрəккəб сөзлəрин əксəријјəтиндə ағ рəнк анлајышы вардыр вə даһа дəгиг десəк, бу сөзлəрин ифадə етдији предметин рəнкини, заһиринин бир гисмини ағ рəнк тəшкил едир, мəс; **"аладодаг"** додағынын рəнки **ағ**, бəдəнинин рəнки исə башга олан (ат һаггында); алаҝаҹ "сəрһəдлəрдə басдырылан нишан ағаҹы" (ики рəнкли золаглардан бири һөкмəн ағ рəнкдə олур - Д.Р.) вə с. [бах, ИЛ I-83, 84]. Бир ҹəһəти вурғуламаг истəјирик ки, **ала** лексеминин өзү төрəмəдир вə бу төрəмəнин өзүлүнү тəшкил едəн **ал** сөзү дилимиздə гəдим дөврдə **ағ** мə"насына да малик олмушдур. Буну тəсдиг едəн бир дəлил дə будур ки, бу ҝүн дилимиздə фəалијјəт ҝөстəрəн **ала** сөзү ајрылыгда "түкүнүн бир

һиссәси **ағ**, о бири һиссәси башга рәнкдә олан" мә"насында ишләнир. Мәс: ала ат, ала инәк, ала өкүз вә с. [ИЛ I-82]. Дејиләнләр әсасында беләә дүшүнмәк олар ки, гәдимдә Азәрбајҹан дилиндә **ал** сөзүнүн "ағ; боз" мә"насы да олмушдур. Демәли, **ал** вә **ала** сөзләри фарс дилинә Азәрбајҹан дилиндән, өзү дә гәдим дөврдә кечмишдир. Тәсадүфи дејил ки, **ал** фарс әдәби дилиндә дә "гырмызы, ачыг гырмызы" вә "ал арвады, ал анасы" мә"наларында өзүнә јер етмишдир [ПРС I-114].

Бүтүн бу дејиләнләрин ишығында өзүмүзү, јери кәлмишкән, белә бир еһтималы сөјләмәкдән сахлаја билмәдик ки, рус дилиндә ишләнән альбинизм "организмдә пигмент ағлығы вә бунун нәтиҹәсиндә дәри вә сачларын һәддиндән артыг **ағлығы**" (фәргләндирмә бизимдир - Д.Р.). Альбинос "дәриси вә түкү һәддиндән артыг ағ олан (адам вә ја һејван)" сөзләринин [РАЛ I-29] төрәмә өзүлүнү тәшкил едән **ал** лексеми мәһз түрк мәншәлидир вә бу лексем **ағ** мә"насыны дашыјан гәдим түрк мәншәли сөздүр. О ки, галды рус дилиндә **алый** сифәтинә [РАЛ I-28], бунун мәншәҹә түрк дилләринә мәнсуб олмасы көз габағындадыр вә сүбута еһтијаҹы јохдур.

قاش (ғаш) "јәһәрин габағындакы дик, јәһәрин гашы; дилим (гарпыз, јемиш вә с. дилими)" [Әмид-931]. Һ.Әмид бу сөзүн Азәрбајҹан дилиндән алындығыны көстәрир; [Әмид-931].

Гејд етмәк лазымдыр ки, фарс әдәби дилиндә **ғаш** сөзү аз һалларда "гаш" мә"насында да олса, ишләнир [ПРС II-251]. Марагльдыр ки, фарс дилинин Ларестан диалектиндә ғаш сөзүнүн "гојунларын гыш ағылы آغل زمستانی گوسفندان (ағеле земестаније гусфәндан)" мә"насында ишләндији гејд олунмушдур. [Лар-153]. Белә бир суал јараныр: гаршымызда формаҹа, фонетик "кејиминә" көрә ејни, мә"наҹа мүхтәлиф олан үч ајры-ајры сөз дурур, јохса мүхтәлиф мә"налара малик олан бир сөз, бир лексик ваһид? Ифадә олунан исимләри тутушдурдугда һәр үчү арасында үмуми олан, һәр үчүндә өзүнү көстәрән бир ҹәһәтин варлығы диггәти ҹәлб едир: **гаш** - көзүн үстүндә, алынла көз арасында **дик, чыхыг** һиссә; гаш - јәһәрдә; галтағын... габағындакы **чыхыг дик** [ИЛ I-456], гаш - дағын, дәрәнин, тәпәнин **габаг** тәрәфи [ИЛ I-456]. Демәли, **гаш** сөзү ифадә етдији предметин заһири көрүнүшү, заһири әламәти әсасында әмәлә кәлмиш

сөзләрдәндир. Бәдән үзвләри адларынын бәнзәтмә әсасында мүәјјән ҹоғрафи мәфһумлара верилмәсини вә бу үсулла ҹоғрафи терминләр јарадылмасыны (мәсәлән: "ағыз - чајын дәнизә төкүлән јери", бурун - "гурунун дәнизин ичинә кирән дағлыг, гајалыг һиссәси") [бах, ИЛ I-330] нәзәрә алдыгда белә дүшүнмәк олар ки, "дағын гашы", "јәһәрин гашы" мәфһумларыны ифадә едән **гаш** сөзү бәдән үзвүнүн ады олан "гаш" исми әсасында јаранмышдыр. О ки галды фарс дилиндә "гаш" сөзүнүн "дилим" мә"насында ишләнмәси мәсәләсинә, бизә елә кәлир ки, бу мә"на үзрә гаш сөзү ч~ш фонетик ујғунлуғу әсасында јаранмыш ајры сөздүр, чүнки фарс дилиндә "дилим" мә"насында **ғаш** сөзү илә јанашы قاچ (ғач) сөзү дә ишләнир [бах, Әмид-931]. Фарс дилинин Ларестан диалектиндә **ғаш** сөзүнүн "гојунларын **гыш** ағылы" мә"насында ишләндијини көстәрмишдик. Бәлкә дә һәмин диалектин јајылдығы әразидә јашајанларын гојунларынын гыш ағылы дағын гашында јерләшдији үчүн белә дејирләр.

سُک (сок) "бурун сују, фыртыг" [Ашт-101]. Һәр шејдән әввәл хатырладаг ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә бүкүнкү "су" мә"насында **сув** сөзү дә вардыр. Лакин, **сув** чох мә"налыдыр, јә"ни "су" мә"насындан әлавә "маје; чај ("река"); шәрбәт; ширә вә мә"ҹази мә"нада "океан"" мә"наларында ишләнир [ДТС-515], **суғ** исә анҹаг **су** мә"насыны билдирир. Азәрбајҹан дилинин бә"зи шивәләриндә "фыртыг" мә"насында **сүмсүрик** сөзү ишләнир [АДЛ-367].

Бизә мә"лум олдуғу үзрә дилимизин Шәрг групу диалект вә шивәләриндән бә"зиләриндә ејни мә"нада **сүмсүк** сөзүнүн (сүмсүјүнү төкмә "фыртығыны төкмә") ишләнмәсинә раст кәлинир. Бүтүн бунлар фарс дилинин Аштијан диалектиндәки **сок** сөзүнүн түрк мәншәли олдуғуну, түрк дилләриндән алындығыны тәсдиг едир. Бу бахымдан јухарыда диалект вә шивәләримиздә ишләнән **сүмсүрик** вә **сүмсүк** сөзләринин етимоложи тәһлилинә хүсуси еһтијаҹ дујулур. Бизә белә кәлир ки, **сүмсүк** сөзү тарихән синоним мә"налы ики исмин гошалашмасындын әмәлә кәлмиш мүрәккәб сөздүр; башга шәкилдә десәк, гәдимдә - бу мүрәккәб сөзүн јаранмасы мәрһәләсиндә **сүм** вә **сүк** шәклиндә ики мүстәгил сөз олмуш вә бунлар ејни мә"наны ифадә етмишдир. Бунлардан биринҹиси -

сүм лексеми бу күн Түркијә түркчәсиндә “фыртыг” мә”насында ишләнән sumu, sumuk сөзләриндә, еләчә дә һәмин көк әсасында јаранмыш sumrukmek “бурнуну силмәк”, sumrutmek “бурнуну силдирмәк” фе”лләриндә өзүнү сахламышдыр. Шүбһә јохдур ки, түрк дилиндә бу сөзләрин дөрдүнүн дә семантик өзүлүнү вә илкин јаранма әсасыны гәдим **сүм** тәшкил етмишдир. Демәли, јухарыда гејд етдијимиз кими, гәдимдә түрк дилләриндә ејни мә”на дашыјан **сүм** вә **сүк** сөзләри олмуш вә бунларда да чох күман ки, һәрәкәт вә предмет мәфһуму ортаглы шәкилдә олмуш, башга шәкилдә десәк, бунларын һәр икиси түрк дилләриндә фе”ллә исмин семантик ортаглығa малик олдуғу дөврә, бу ики мә”на үзрә бир-бириндән ајрылмадығы мәрһәләјә аид фе”л-исимдир. Бу да әсас верир дејәк ки. фарс дилинин Аштијан диалектиндә ишләнән **сок** сөзү дә түрк дилләринин гәдим дөврүнә аид олан һәмин **сүк** сөзүндән башга бир шеј дејилдир. Фарс дилинмин **сүк** сөзүндән башга бир шеј дејилдир. Фарс дилиндә “ү” саити олмадығы үчүн һәмин саит “о”ја чеврилмишдир. Күман едирик ки, түрк мәншәли һәмин **сүк** сөзү лап гәдимдә ән азы орта фарс дили дөврүндә, јә”ни ерамызын әввәлләриндә фарс дилинә кечмиш, лакин мүасир дөврә доғру ишләклијини итирәрәк, анчаг Аштијан диалектиндә галмышдыр, мүасир әдәби дилдә исә тәсвири ифадә васитәси (абе бини “бурун сују, фыртыг”) илә әвәз едилмишдир.

ایره (ирә) “сакит ол, кири” [Беһд.-14]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә бу сөзә **ирәзлән**(мәк) “сакит олмаг, сакитләшмәк”, ирәз~ерәз “сакитлик”, ирәз~ерәз гыл(маг) “сакит етмәк, сакитләндирмәк” фе”лләринин [ДТС-176] тәркибиндә тәсадүф олунур. Мүсаир түрк (Түркијә түркчәсиндә) irikmek “јығылыб галмаг, дилиндә (Түркијә түркчәсиндә) irikmek “јығылыб галмаг, бир јердә дајанмаг, сакит дурмаг (су вә с)” фе”ли, irikme “јығылыб галма, дајанма,сакит дурма”, irkinti “сакит дајанмыш су, ахмаз су, јығылыб дајанмыш су” фе”лиисимләринин [TRS-464] әсасыны да, шүбһәсиз ки, **ири** фе”л көкү тәшкил едир. Бу фактлар әсас верир дејәк ки, фарс дилинин Беһдинан диалектиндә “сакит ол, кири” мә”насында ишләнән **ирә** сөзү түрк мәншәли сөздүр вә бу сөз түрк дилләриндә гәдимдән фәалијјәт көстәрән **ирә**(мәк) фе”линин II шәхс тәкә аид әмр формасыдыр.

قاب (габ) “топуг” [Ораз-20]; قاپ (гапп)“топуғ” [АШТ-120].

Мүасир түрк дилиндә kab “топуг” [TRS-490] сөзүнүн, гәдим түрк јазылы абидәләриндә **габар**(маг) “галхмаг, шишмәк”, **гапа** “учa, галхмыш, галдырылмыш” [ДТС-420] сөзләринин ишләнмәси көстәрир ки, фарс дилинин диалектләриндә ишләнмиш **габ**, **гапп** сөзләри түрк мәншәлидир, чүнки **топуғ** исминин формасында һүндүрлүк, учалыг, јухары галхма вардыр.

Дилимиздә бу анлајышла бағлы фе”л вә исимләри нәзәрдән кечирдикдә белә бир мараглы чәһәт диггәти чәлб едир ки, һәмин сөзләрин һамысында **га** лексеми иштирак едир: **га-лхмаг**, **га-лдырмаг**, **га-бар**, **га-ја** вә с.

Бәлкә дә түрк дилләриндә лап гәдимләрдән “галхмаг, учалмаг, јухары олмаг” мә”налы ***га-** фе”ли олмуш вә һәмин мәфһумлу дүзәлтмә фе”л вә фе”ли-исимләрин төрәмә өзүлүнү тәшкил етмишдир. Бу зәминдә белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, шәрһ етдијимиз **габ** сөзү чох гәдим дөврдә фарс дилинә кечмишдир. Тәсадүфи дејил ки, һәмин **габ** шәклиндә сөз һәм “топуғ”, һәм дә “габ, футлјар, бошгаб, чәрчивә” мә”наларында фарс әдәби дилиндә өзүнә јер етмиш вә ишләк лексик ваһид кими фәалијјәт көстәрир [Әмид-929; ПРС II-249]. Фарс лексикологу Һ.Әмид “Фарс дилинин луғәти” әсәриндә һәмин габ сөзүнүн Азәрбајчан-түрк дилиндән алынмыш олдуғуну гејд етмишдир [Әмид-929].

کوک (кук) “чох ири тикиш, көк” [Әмид-339; Әмид-992; ПРС II-371]. Һәм фарс данышыг дилиндә, һәм дә фарс әдәби дилиндә ишләнән бу сөзүн түрк мәншәли олдуғу шүбһә доғурмамалыдыр. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә **көк** шәклиндә јајылмыш бу сөз үмумијјәтлә **тикиш** мә”насыны билдирән исим кими ишләнмишдир [ДТС-312]. Истәр гәдим түрк јазылы абидәләриндә, истәрсә дә Азәрбајчан дилиндә **көк** фонетик тәркибли сөзүн һәм семантик јүкү, һәм дә онун төрәмәләри фарс дилиндәкиндән гат-гат чохдур. Тәкчә буну хатырладаг ки, Азәрбајчан дилиндә “ири тикиш” мә”насы илә әлагәдар **көк** сөзү илә јанашы, **көкләнмәк** “ири-ири тикилмәк”, **көкләмәк** “ири тикишлә тикмәк” вә с. фе”л вә исимләр вардыр [бах, ИЛ III-104,405]. Ајдындыр ки, бунларын төрәмә өзүлүнү мәһз һәмин **көк** сөзү тәшкил едир.

Мә”лумдур ки, Азәрбајчан дилиндә **көк** сөзүнүн “биткиләрин торпаг алтында олан, сују соран вә онлары гидалы маддәләрлә гидаландыран јарпагсыз һиссәси; ришә”, “сачын, дишин вә с.-нин бәдәнин ичиндә олан

һиссәси", "харичи көрүнүш, вәзијјәт, һал, һаләт" мә"налары да вардыр [ИЛ III-102,103]. Бүтүн бу мә"налар бир сөзә - бир семантик јуваја мәнсубдурму? Јохса бунлары ифадә едән бир сөз дејил, фонетик "кејими" тәсадүфән ејни олан мүхтәлиф сөзләрдир? Зәннимизчә бу мә"наларын һамысы тарихән ејни бир сөзүн семантик јувасына мәнсубдур. Биз белә дүшүнүрүк ки, бунлардан "ришә, биткинин торпаг алтында олан һиссәси" - көк сөзүнүн илкин мә"насы олмуш дикәр мә"налар исә бәнзәтмә (аналокија) үсулу әсасында јаранмышдыр: **көк** биткиләрин әсасыны, бүнөврәсини, башланғычыны тәшкил етдији кими, **ири тикиш** "сонрадан тикмәк үчүн атылмыш илкин, башланғач тикиши тәшкил едир; биткинин көкү торпаг ичәрисиндә олдуғу кими, сачын, дишин вә с. дә мүәјјән һиссәси бәдәнин ичәрисиндә олур; вә с.". Хатырладаг ки, фарс дилиндә һәмин сөз "ири тикиш", "мусиги аләтинин көкләнмәси", "саатын гурулмасы ("көкләнмәси"), јахшы һаләт, вәзијјәт (кејфин көклүјү)" мә"наларында ишләнир [ПРС II-371]. Өзү дә әсасән јардымчы фе"лләрә гошулараг کوک زدن "ири тикишлә тикмәк", کوک کردن "көкләмәк" (мусиги аләтини) вә с. [ПРС II-371].

Бүтүн бу дејиләнләр белә бир нәтичәјә кәлмәјә әсас верир ки, һаггында данышдығымыз кук (<көк) сөзү мәншә е"тибарилә түрк дилләринә мәхсус сөздүр (фарс дилиндә бу сөз биткинин **көкү** мә"насында ишләнмир) вә демәли, фарс дилиндә түрк мәншәли алынма сөздүр.

غچ (ғоч) "күчлү вә гүввәтли адам" [Лар-148]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "күчлү, гүввәтли" мә"насында **гурч** сөзү мөвчуддур ки, үмумијјәтлә түрк дилләриндә "р" самитинин "ч" вә ја дикәр самитдән әввәл дүшмәси, һәмчинин у~о фонетик ујғунлуғу һадисәләрини нәзәрә алсаг мә"лум олар ки, тарихән **ғоч** илә **ғурч** һәм фонетик, һәм дә семантик бахымдан ејни көклү сөз олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, фарс әдәби дилиндә غوچ вә قوچ кими јазылан һәмин сөз **ғуч** шәклиндә тәләффүз едилир вә "ири бујнузлары олан еркәк гојун" мә"насында ишләнир [бах. ПРС II-213, 278].

Мә"лум олдуғу үзрә Азәрбајчан дилиндә **гоч** сөзү ики мә"на дашыјыр: 1) гојунун еркәји, дамазлыг еркәк; гојун; 2) икид, гочаг [ИЛ I-553]. "Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти"ндә бу ики мә"надан икинчиси мә"чази мә"на кими верилмишдир. Бизә елә кәлир ки, буну

мә"чази мә"на һесаб етмәк дүзкүн дејилдир. Дилимиздә "икид, шүчаәтли, рәшадәтли, горхмаз, мәрд" мә"насында ишләнән **гочаг** вә "голу күчлү" мә"насыны дашыјан **гочу** сөзләринин һәр икисинин дүзәлтмә сөз олдуғу, биринчисинин фе"л көкү илә -аг (-әк) шәкилчисинин, икинчисинин фе"л көкү илә -у (-ү, -ы, -и) шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлдији көз габағындадыр (муг.ет: гачаг, дәјишәк, кәсәк, отураг; горху, уму, күсү, үтү, дуру вә с. бу шәкилчиләр һаггында бах, Сев.им.-200-217; 239-263).

Бу фактлар әсасында биз белә еһтимал едирик ки, гәдим дөврләрдә түрк дилләриндә һәм исим, һәм дә фе"л семантикасы дашымыш **гоч** сөзү олмуш вә фе"л кими тәхминән "күчлү олмаг, горхмаз, чүр"әтли олмаг, бөјүк вә чүр"әтли олмаг", исим кими "күчлү, гүввәтли, икид" мә"насыны билдирмишдир.

Мүасир түрк дилиндә "киши,әр" вә "чох бөјүк, чох ири, јекә, зорба" мә"наларында ишләнән **коса** сөзү дә [TRS-554] бу еһтималы тәсдиг едән дәлил кими гәбул едилә биләр. Буну да хатырладаг ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә букүнкү дилимиздәки **гоч** мә"насында **гочгар** сөзү ишләнмишдир [ДТС-451] ки, бу да **-гар** шәкилчиси илә фе"л **көкүнүн** бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир (-гар шәкилчиси илә фе"л көкүндән дүзәлмиш сөзләрә аид муг.ет: јонгар, мүасир түрк дилиндә yanqar "јандырычы, дәһшәтли исти"; бу барәдә даһа кениш мә"лумат алмаг үчүн бах: Сев.им.-199).

Беләликлә, јухарыда дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, а) фарс дилинин Ларестан диалектиндә "күчлү вә гүввәтли адам" мә"насында ишләнән **ғоч** сөзү чох гәдим дөврдә фарс дилинә кечмиш түрк мәншәли сөздүр; б) Азәрбајчан дилиндә вә үмумијјәтлә түрк дилләриндә "күчлү, гүввәтли, чүр"әтли" мә"насы гоч сөзүнүн илкин, әсас мә"насыдыр, мә"чази мә"насы дејилдир (бу һалда халг арасында мәшһур **гоч Короғлу** ифадәсиндә **гоч** өзүнүн әсил мә"насыны тапмыш олур: күчлү, чүр"әтли, горхмаз Короғлу).

اُغُر (оғор) "гаршыја чыхачаг хош вә ја пис һадисәдән хәбәр верән әламәт; хошлуг вә ја нәһслик әламәти" [Амијане-7]. (оғор вә оғур) "гаршыја чыха биләчәк һадисәдән хәбәр верән әламәт, нишанә" [ПРС I-102].

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "кетмәк, јолланмаг" мә"насында **огра(маг)** фе"ли ишләнмишдир. Бу барәдә дәгиг тәсәввүр әлдә етмәк үчүн М.Кашгаринин "Ди-

ван"ында верилмиш нүмунәләрдән ашағыдакылары ҝөстәрмәк кифајәтдир бек а**н**ар оғрады. "бәј онун јанына јолланды (ҝетди); евка оғра "евә ҝет (јоллан)" [бах, ДТС-362].

Мараглысы будур ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә һәмин фе"лдән дүзәлмиш **оғрағ** фе"ли-исми ишләнир ки, бу да "ҝедилән јер, мәгсәд; арзу олунан һәдәф, мәгсәд" мә"наларыны билдирир [ДТС-363]. Мүасир дөврдә һәмин фе"лин ҝөстәрилән мә"нада ишләнмәси изләринә түрк дилиндә раст ҝәлирик. Беләки, бу дилдә uqramak фе"линин ифадә етдији мә"налардан бири "сычрамаг" дыр; мәс: буну дујунҹа һемен сокаға уғрады "буну дујан кими дәрһал күчәјә сычрады" [TRS-878]; еләҹә дә бу дилдә uqurlamak фе"ли "јола салмаг" мә"насында ишләнир. [TRS-879].

Белә ҝуман етмәк олар ки, оғур-уғур сөзүнүн гәдимдә илкин мә"насы "мәгсәд, һәдәф" (әлбәттә һәрәкәтин мәгсәди, һәдәфи) олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, Азәрбајҹан дилинин Ҝәдәбәј шивәләриндә "бир јерә ҝедән, сәфәрә јола дүшән" адама "уғурун хејир" дејирләр. Бу ҹүмләдә **уғур** мәһз "һәдәф, мәгсәд, ҝедилән јол" мә"насындадыр.

Һәмин сөздән дә исимдән фе"л дүзәлдән -а шәкилчиси васитәсилә **оғрамаг~уғрамаг** (<оғурамаг~уғурамаг) фе"ли јаранмышдыр ки, бунун да **оғрамаг** фонетик варинаты, јухарыда гејд олундуғу кими, гәдим түрк јазылы абидәләриндә ишләнмишдир (-а шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш белә фе"лләр чохдур: ојун -ојнамаг, бәниз - бәнзәмәк, сан- санамаг, јаш - јашамаг вә с. бу шәкилчи барәдә даһа ҝениш мә"лумат үчүн бах: Сев.им.-203-221).

Бүтүн бунлар әсасында белә нәтиҹәјә ҝәлмәк олар ки, фарс дилиндә оғор (~уғур) сөзүнүн "гаршыја чыхаҹаг хош вә ја пис һадисәдән хәбәр верән әламәт, нишан" мә"насы бу сөзүн һәмин дилдә семантик дәјишиклијә мә"руз галмасы, јә"ни бу дилдә фәргли мә"на ҝәсб етмәси нәтиҹәси дејил, һәмин сөзүн түрк дилләриндә малик олдуғу мә"налардан биринин фарс дилинә кечмәсидир. Башга шәкилдә десәк, һәлә гәдим дөврләрдән түрк дилләриндә чох сајлы исми вә фе"ли төрәмәләри илә ишләк олмуш һәмин сөз бүтүн мә"на јүкү илә дејил, бир нечә илкин мә"налары үзрә фарс дилинә кечмишдир.

Бу бахымдан мараглы бир факт да будур ки, фарс дилиндә, хүсусән фарс данышыг дилиндә, бу дилә аид "Луғәт"ләрдә ҝөстәрилдији кими, оғор~оғур сөзү васитәсилә дүзәлмиш اغور بخیر (оғур бехејр) арзу мәзмунлу ҹүмлә ишләнир ки, бу да "1) хејирли јол (јахшы јол), уғурлу јол 2) ҝетдијин јол хејирли олсун, ҝетдијин јол хејирлә нәтиҹәләнсин" мә"наларыны билдирир [бах. ПРС I-102]. Бу мә"нанын да һәмин сөздә гәдим түрк зәминли, гәдим түрк ҝөклү олдуғуну тәсдиг едән бир факт кими буну хатырладаг ки, мүасир түрк дилиндә uqurlamak фе"ли "јола салмаг", uqur сөзү исә "хош әламәт, хејирли, мүсбәт ишдән хәбәр верән әламәт, нишан" мә"насында ишләнир [TRS-879].

کوس (кус) "ҝүҹ; тәзјиг" [Оразан-28]; "зәрбә, тәкан" [Әмид-992; ПРС II-309]. Бу сөзүн түрк мәншәли олдуғуну ашағыдакы фактлар тәсдиг едир. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "гүдрәт, ҝүҹ, гүввә" мә"насында **ҝүҹ - күсүн** гоша сөзү ишләнмишдир [ДТС-323]. Мә"лум олдуғу кими гоша сөзләрин тәркиб һиссәләри - компонентләри мә"наҹа синонимдирләр. Демәли, гәдимдә түрк дилләриндә "ҝүҹ, гүввә, гүдрәт" мә"насыны билдирән **күс** сөзү олмушдур ("күсүн"дәки **үн** морфеми шәкилчидир). Фикримизин доғрулуғуну әсасландыран вә ҝерчәклијини сүбут едән тутарлы бир факт да будур ки, һәмин **күс** сөзү "ҝүҹ, гүдрәт, гүввә" мә"насында инди дә јакут, алтај, хаказ, карагас, татар, башгырд, балкар, гарајым вә бир чох дикәр түрк дилләриндә вә онларын диалект вә шивәләриндә фәал шәкилдә ишләнир [Сев.ет-80-96].

Һ.Әмид бу сөзүн пәһләви дилинә мәнсуб олдуғуну ҝөстәрир [Әмид-992]. Биз исә бу фикримиздә галырыг ки, бу сөз түрк мәншәли сөздүр. Бу сөзүн пәһләви дилиндә мөвҹуд олмасы факты исә буна шаһидлик верир ки, фарс дили һәмин сөзү гәдимдә, ерамызын илк әсрләриндә гәдим түрк дилиндән алмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, "ҝүҹ, гүввә, гүдрәт" мә"насында олан **күс** сөзүнүн бу ҝүн дә фәал ишләндији түрк дилләринин әксәријјәти тарихән фарс дилинин тә"сириндән узаг олан дилләрдир.

О ки, галды бу сөзүн фарс дилиндә **кус** шәклиндә ишләнмәсинә, ајдындыр ки, фарс дилиндә "ү" саити олмадығы үчүн һәмин саит "у"-ја чеврилмишдир.

سوگ (сук) "ә"за, матәм; гәм, ғүссә" [ВШК-358; Әмид-765; ПРС II-71]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә

"ағламаг, һөнкүрмәк; јас тутмаг" мә"насында сыхта-(маг)~сығта(маг) фе"ли вардыр [ДТС -503, 506]. Бизчә бу фе"лин тәркибиндәки **та** морфеми исимдән фе"л дүзәлдән шәкилчидир. Һәмин морфем васитәсилә исимдән фе"л дүзәлмәси һадисәсинә инди дә гырғыз вә газах дилләриндә раст кәлмәк олур; белә ки, һәр ики дилдә ишләнән **бүкте** - "бүкүлән јер, бүкмә хәтти" мә"насында олан **бүк** исми илә **-те** шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир [бах, Сев.гл.-367]. Бу факт әсас верир дејәк ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә чохлу төрәмәләри олан вә фәал ишләнән сыгта-/сыхта- фе"линин төрәмә әсасыны "ә"за, матәм; ғәм, гүссә" мә"насы дашыјан **сығ** исми тәшкил едир. Елә фарс дилинә дә мәһз бу исим кечмишдир: фарс дилиндә "ы" саити олмадығы үчүн түрк мәншәли гәдим **сыг** исми **суг** шәклинә дүшмүшдүр. Һ.Әмид бу сөзүн пәһләви дилиндә олдуғуну көстәрмишдир [Әмид-765]. Буна көрә демәк олар ки, һәмин сөз фарс дилинә гәдим дөврдә - ерамызын илк јүзиллијиндә кечмишдир.

توز (тоз) "тоз" [Кер-33]. قزل (ғезел) "гызыл" [Кәр-31]; ان (ән) "ән" (кејфијјәтин үстүнлүк вә шиддәтини, чохлуғуну билдирән әдат мә"насында) [ВШК-40]. Фарс дилинин бир сыра диалект вә шивәләриндә ишләнән бу сөзләрин түрк мәншәли олмасы о гәдәр ајдындыр ки, сүбут етмәјә еһтијач јохдур.

Бу гәбил сөзләрин фарс дилинә кечмәси бизчә она дәлаләт едир ки, хүсусән Азәрбајчан-түрк дилинин фарс дилинә тә"сири тарихән даһа әһатәли вә кениш олмушдур.

II ФӘСИЛ

ДҮЗӘЛТМӘ СӨЗЛӘР

Үмумијјәтлә фарс дилиндәки Азәрбајчан-түрк мәншәли алынмалары јаранма әсасына көрә садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләр групуна бөлүб арашдырмағымызы јалныз түрк дилчилијиндәки ән"әнәјә садиг галмағын нәтичәси сајмаг вә анчаг бу сәбәблә бағламаг мәсәләнин јалныз бир чәһәтини көрмәк демәк оларды. Һалбуки, мәсәләнин тәкчә Азәрбајчан дилчилији үчүн дејил, үмумијјәтлә түркологија елми үчүн хүсуси әһәмијјәти вә фајдасы олан дикәр чәһәтләри, дикәр кејфијјәтләри дә вардыр. Бу кејфијјәтләр һәмин сөзләри - фарс дилиндәки түркизмләри (о чүмләдән дүзәлтмә оланлары да) мәһз тәркиб һиссәләринә көрә - јаранма гурулушуна көрә арашдырмағы, тәһлил етмәји вачиб шәрт кими гаршыја гојур. Фактларын тәһлили көстәрир ки, а) фарс дилинә кечмиш Азәрбајчан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөзләрин тәркибиндә дилимизин елә сөздүзәлдичи шәкилчиләринә раст кәлинир ки, бунлар мүасир дөврдә ја ишләнмир, ја да фәргли мә"нада ишләнир; б) дүзәлтмә сөзләрин јаранма әсасыны тәшкил едән лексемләр јалныз һәмин дүзәлтмә сөзүн тәркибиндә өзүнүн илкин мә"насыны сахламышдыр, мүасир дөврдә һәмин лексем ја ишләнмир, ја да тамамилә ајры мә"нада ишләнир; в) дүзәлтмә сөзләрин бир сырасынын тәркиб һиссәләри - һәм лексем, һәм дә сөздүзәлдичи шәкилчи заһирән мүасир дөврүн фәалијјәтдә олан лексем вә морфеми кими көрүнүрсә дә, бу күн үчүн семантик бахымдан чидди фәргләндији өзүнү көстәрир. Бу гәбил дүзәлтмә сөзләри мүгајисәли-тарихи планда арашдырдыгда мә"лум олур ки, дилимиздә гәдимдә формача ејни, мә"нача тамам ајры олан ики вә ја даһа чох мүхтәлиф сөздүзәлдичи шәкилчи мөвчуд олмуш, лакин бунлардан бири һәлә кечмишдә фәалијјәтдән дүшмүш вә буна көрә дә мүасир дөврдә танынмаз олмуш вә омоним тајы илә семантик чәһәтдән ејниләшдирилмишдир. Бунун да нәтичәсиндә һәмин дүзәлтмә сөзләрин тәркиб һиссәләри арасында дилимизин бугүнкү мәрһәләсиндә семантик ујушмазлыг һалы јаранмышдыр. Мәсәлән, фарс дилиндә يلكن (јелкән) сөзү вардыр [ПРС II - 750]. Бунун Азәрбајчан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөз

олдуғу һеч бир шүбһә доғурмур, чүнки бу сөз түрк дилләриндә кениш јајылмыш лексик ваһидләрдәндир. Түрк дилләриндә, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилиндә бу сөз, мә"лум олдуғу үзрә, кәми јелкәни, јелкәнли кәми, јелкәнли гајыг бирләшмәләриндә олан "јелкән" мә"насыны [ИЛ II -529] дашыјыр. Түрк дилләриндә һәмин мә"налы **јелкән** сөзүнүн мәншәјини бир сыра дилчиләр **јелмәк** "әсмәк" фе"линин көкү илә **-ген**, **-ган** шәкилчисинин гәдим формасы һесаб едилән **-кән** шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлдијини, бә"зиләри "әсмәк" мә"насында олан **јеликмәк** фе"линин көкүнә **-ан**, **-ән** шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш олдуғуну көстәрирләр [бу барәдә бах, ЭСТ 89-181-182]. Әлбәттә, бу сөз фарс дилиндә дә түрк дилләриндә ишләндији һәмин мә"нада - **јелкән** (кәми јелкәни) мә"насында ишләнсәјди, онун һаггында вердијимиз бу изаһла кифајәтләнмәк оларды. Лакин фарс дилиндә **јелкән** сөзү тамам ајры мә"нада - "гәдимдә мүһарибәләрдә галаларын диварларыны дағытмагдан өтрү даш, јанар маје илә долу чәлләк вә с. атмаг үчүн истифадә едилән бөјүк аләт" јә"ни "манҹанаг" мә"насында ишләнир [ПРС II - 750]. Демәли, Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә формаҹа - фонетик тәркибҹә ејни олан "јелкән" сөзү мә"наҹа әсаслы шәкилдә бир-бириндән фәргләнир вә мараглысы да будур ки, мүасир "јелкән"лә "манҹанаг" арасында һеч бир семантик јахынлыг јохдур. Һалбуки, һәр ики семантика үзрә бу сөзүн түрк мәншәли олмасы шүбһә доғурмур.

Демәли, Азәрбајҹан-түрк дилиндән фарс дилинә кечмиш вә "манҹанаг" мә"насында олан "јелкән" сөзү илә дилимиздә инди дә ишләнән јелкән (кәми јелкәни) сөзүнүн јаранма әсасыны тарихән мүхтәлиф сөзләр тәшкил етмишдир.

Фарс дилинә "манҹанаг" мә"насында кечмиш һәмин **јелкән** сөзүнүн ифадә етдији гәдим дөјүш аләтинин функсијасында, бу гәдим силаһын истифадә олундуғу ишдә "атмаг, тулламаг" һәрәкәтинин әсас вә апарыҹы јер тутдуғу һеч бир шүбһә доғурмур. Демәли, белә дүшүнмәк олар ки, бу гәдим дөјүш силаһынын адыны билдирмәк үчүн ишләнән дүзәлтмә сөзүн јаранма әсасыны гәдимдә "атмаг, тулламаг" мә"насына малик олмуш фе"л көкү тәшкил етмишдир. Мә"лум олдуғу үзрә, Азәрбајҹан дилиндә чохмә"налы олан јелләмәк фе"линин бир мә"насы да

"итәләмәк"дир [ИЛ II-529]. Дилимизин шәрг групу диалект вә шивәләриндә, хүсусән Ләнкәран, Астара шивәләриндә јелләмәк вә јелләтмәк "атмаг, тулламаг" (дашы вә ја башга бир шеји) мә"насында ишләнир.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "сычрамаг; сүр"әтлә гачмаг, сүр"әтлә говмаг; бәрк јүјүрмәк" мә"наларында јел(мәк) фе"ли ишләнмишдир [ДТС - 254]. Бунларын әсасында белә күман етмәк олар ки, гәдим дөврдә дилимиздә вә үмумијјәтлә гәдим түрк дилләриндә бу-күнкү "атмаг, тулламаг, итәләмәк" мә"наларында **јелмәк** фе"ли олмуш вә бунун көкү (јел-) илә -ган; -кән фе"ли сифәт шәкилчисинин бирләшмәсиндән **јелкән** сөзү дүзәлмишдир ки, бунун да илкин мә"насы "атан, туллајан, итәләјән" олмушдур. Бәлкә дә илк дөврләрдә бир мүддәт сырф фе"ли - сифәт кими фәалијјәт көстәрмиш (даш атан), сонралар ајрыҹа ишләнәрәк субстантивләшмишдир, јә"ни исмә чеврилмишдир. (муг.ет. әркән, дөјүшкән, өҹәткән, газган "газан" мә"насында вә с.). Беләликлә, ајдын олур ки, гәдимдә фарс дилинә кечмиш јелкән сөзү ("манҹанаг" мә"насында) мүасир дилимиздәки (кәми јелкәни) илә ејни көкдән дејил, мүхтәлиф фе"л көкләриндән јаранмышдыр, башга шәкилдә десәк, бунларын һәр икиси түрк мәншәлидир, гәдимдир, лакин мүхтәлиф фе"л көкләриндән төрәмишләр. Мүасир дилимиздәки "јелкән" сөзү мә"насында исә фарс дилиндә بادبان (бадбан) сөзү ишләнир [ПРС I- 158]. Јери кәлмишкән буну да гејд едәк ки, үмумијјәтлә түрк дилләринин гәдим дөврүндә **јел** сөзү чохмә"налы сөз олмушдур [бу барәдә бах: ЭСТ 89-174-180]. Тәкҹә белә бир факты хатырладаг ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә **јел** сөзү исим кими бугүнкү "күләк, јел"; "чапмаг, сүр"әтлә гачмаг"; "гачараг кетмәк"; "шәр гүввә, ҹин, шејтан" мә"наларында ишләнмишдир [ДТС - 254]. Мәһз белә бир чохмә"налылығын нәтиҹәсидир ки, фарс дилинә кечмиш башга бир Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөз дә һәр ики дилдә ејни фонетик тәркибә малик олса да мә"наҹа әсаслы сурәтдә фәргләнир. Фарс дилиндә ејни мә"налы, лакин сон самитинә көрә азҹа фәргләнән یلپیخ (јелпих) вә یلپیک (јелпик) сөзләри вардыр [ПРС - 750]. Бу дил үчүн Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынма олдуғу шүбһә доғурмајан һәмин сөзүн һәр ики фонетик варианты һаггында илк бахышда белә дүшүнмәк олар ки, бу, дилимиздә "сәринлик јахуд оҹағы алышдыр-

маг үчүн јеллəтмəклə һаваны һəрəкəтə кəтирəн алəт" мə"насында ишлəнəн [ИЛІІ - 530] сөздүр. Лакин, мəсəлə бурасындадыр ки, һəмин сөз фарс дилиндə тамамилə ајры мə"нада -"астма, тəнкнəфəслик (атларда)" мə"насында ишлəнир [ПРС ІІ- 750]. Ајдындыр ки, бу хəстəлик ады "јел" сөзүнүн јухарыда көстəрдијимиз чохлу мə"наларындан бири əсасында дүзəлмишдир. Биз белə дүшүнүрүк ки, бу дүзəлтмə сөз көстəрилəн мə"нада мəһз Азəрбајҹан дилиндəн фарс дилинə кечмишдир, чүнки һəмин мə"нада, елəҹə дə ејни көкдəн дүзəлмиш охшар мə"налы сөзлəр дилимизин бир сыра диалект вə шивəлəриндə ишлəнир, мүг.ет. **јелпих** "дөшү/синəси хəстəлəнмиш, хараб олмуш (ат)" [АДЛ - 245], јелпихсəмəх "хараб олмаг", **јелинсој** "һејванын мəмəсиндə олан хəстəлик" [АДЛ - 244]. Буну да хатырладаг ки, мүасир Азəрбајҹан дилиндə "јел хəстəлији олан, ревматик" мə"насында ишлəнəн "јелли" сөзү [ИЛ ІІ-530] дə һəмин көкдəн дүзəлмиш лексик ваһиддир.

Бу күн дилимиздə сəринлəмəк үчүн ишлəнəн **јелпик** сөзүнүн исə фарс дилиндə гаршылығы "бадбезəн"-дир. Јери кəлмишкəн гејд едəк ки, дилимиздəки **јелпик** сөзү гəдим түрк јазылы абидəлəриндə "өзүнү јеллəмəк, јеллəнмəк" мə"насында ишлəнмиш **јелпи**(мəк) фе"линин [ДТС - 254] көкүнə -к (-ыг, -ик, -уг, -үк) шəкилчисинин бирлəшмəси илə дүзəлмиш сөздүр. Биз бурада фарс дилинə кечмиш Азəрбајҹан-түрк мəншəли дүзəлтмə сөзлəрдəн јалныз бирини өтəри нəзəрдəн кечирдик вə мə"лум олду ки, тəкҹə **јел** лексеми гəдим дөврдə мүхтəлиф мə"налы сөз олмуш вə бу мə"наларын бə"зиси анҹаг фарс дилиндə түрк мəншəли дүзəлтмə сөзлəрин тəркибиндə горуныб галмышдыр. Бу, һəм дə һəмин типли сөзүн фарс дилинə гəдим дөврдə кечмəси, јə"ни бу дилдə гəдим алынма олмасы нəтиҹəсинə кəлмəк үчүн əсас верир.

Јухарыда дејилəнлəрə буну да əлавə етмəк олар ки, фарс дилиндə түрк мəншəли **јел~јəл** сөзү əсасында јаранмыш дикəр дүзəлтмə сөзлəр дə вардыр вə бунларын тəркибиндə һəмин сөз бу күн диалект вə шивəлəримиздə галмыш дикəр мə"наларда чыхыш едир. Нəзəрə алсаг ки, фарс дилиндə (истəр əдəби дилдə, истəрсə онун диалект вə шивəлəриндə) бу гəбил түркизмлəрин сајы аз дејилдир, бир даһа ајдын олар ки, фарс дилиндəки түрк мəншəли алынмаларын гурулуша көрə тəдгиг вə тəһлил

едилмəсинин јухарыда гејд олундуғу кими, дилимизин лүғəт тəркибинин инкишаф тарихини даһа əтрафлы ишыгландырмаг вə с. лексиколожи арашдырмалар үчүн хүсуси əһəмијјəти вардыр. Мəсəлəнин белə гојулушунун əһəмијјəти јалныз бунунла битмир. Белə ки, фарс дилинə кечмиш Азəрбајҹан-түрк мəншəли дүзəлтмə сөзлəрин гурулушҹа тəһлили Азəрбајҹан дилиндə (елəҹə дə түрк диллəриндə) сөздүзəлдиҹи шəкилчилəрин дə инкишаф тарихини, онларын һəм формаҹа, һəм дə мə"наҹа тəшəккүл просесинин мүхтəлиф ҹəһəтлəрини ашкар етмəк, даһа əтрафлы ишыгландырмаг имканы јарадыр. Дилчилијимиздə мə"лум олдуғу үзрə белə бир фикир вар ки, сөзлəр бир дилдəн башга дилə гурулушундан асылы олмајараг бүтөв шəкилдə кечирлəр вə бу сөзлəрдəки сөздүзəлдиҹи шəкилчилəр дə кечдиклəри дилдə анҹаг һəмин сөзлəрин тəркибиндə ишлəнир. Конкрет шəкилдə десəк, бир дилдə гурулушҹа дүзəлтмə олан сөз башга дил үчүн дүзəлтмə дејил, садə сөздүр. Бурадан белə нəтиҹə чыхарылыр ки, алынма сөзлəрин тəркибиндəки сөздүзəлдиҹи шəкилчилəр кəлдиклəри дилин сөзлəринə гошулмур, онлардан јени сөз дүзəлтмир. Лакин, топладығымыз фактларын тəһлили көстəрир ки, Азəрбајҹан-түрк мəншəли сөздүзəлдиҹи шəкилчилəрин бə"зилəри онлары фарс дилинə кəтирмиш дүзəлтмə сөзлəрин тəркибиндə чыхыш етмəклə бəрабəр, фарс дилиндə јени сөзлəр јарадылмасында чох актив фəалијјəт көстəрир вə диггəтə лајиг ҹəһəт будур ки, тəкҹə фарс дилинин өз сөзлəринə дејил, һəтта фарс дилинə əрəб дилиндəн, елəҹə дə Авропа диллəриндəн кечмиш сөзлəрə дə бирлəшəрəк фарс дили үчүн јени сөзлəр дүзəлдирлəр. Бу бахымдан мəншəҹə түрк диллəринə мəнсуб олмасы, бүтүн варлығы илə - "руһу вə ганы" илə түрк мəншəли олмасы тəкҹə түркołокијада дејил, үмумијјəтлə дилчилик елминдə тəсдиг вə гəбул едилмиш -чы, -чи, -чу, -чү шəкилчиси даһа характерикдир. Белə ки, фарс дилиндə бир фонетик вариантда-(чи) шəклиндə чыхыш едəн бу сөздүзəлдиҹи морфем түрк мəншəли дүзəлтмə сөзлəрин тəркибиндə ишлəнмəклə јанашы , фарс дилинин өз сөзлəринə бирлəшəрəк شکارچی "овчу", کارخانه‌چی (карханечи) "завод вə ја фабрик саһиби", دادوستدچی (дадосетəдчи) "тиҹарəтчи" вə с., елəҹə дə əрəб, рус вə Авропа диллəриндəн олан алынмалара гошулараг تبلیغاتچی (тəблиғатчи) "тəблиғатчы", مطبعه‌چی (мəтбəечи) "мəтбəə саһиби, чапчы", استفاده‌چی

(естефадечи) "ишбаз" پودراتچی (подратчи) "подратчы", تلفونچی (телефончи) "телефонҹу" вә с. кими чохлу дүзәлтмә сөзләр әмәлә кәтирмишдир (бүтүн бу гәбил сөзләр һаггында ашағыда бәһс едиләҹәкдир).

Л.С.Пејсиков бу шәкилчинин фарс дилиндә фәал ишләндијини хүсуси гејд едәрәк јазыр ки, кениш мә"на даирәсинә малик олан түрк мәншәли - чи шәкилчиси фарс дилиндә мүхтәлиф гурулушлу вә мүхтәлиф мәншәли сөз-ләрдән чохлу мигдарда дүзәлтмә исимләр әмәлә кәтирмишдир [Пејс - 77].

Түрколожи әдәбијјатдан (В.Томсен, В.В.Радлов, П.М.Мелиорански вә с.) мә"лумдур ки, бу күн түрк дилләриндә, хүсусән оғуз групунда дөрд фонетик вариантда фәалијјәт көстәрән -лы, -ли, -лу, -лү шәкилчиси гәдимдә, һәлә оғуз-гыпчаг групларынын ајрылмадығы дөврдә бир вариантда - -лу шәклиндә ишләнмишдир. Диггәти ҹәлб едән ҹәһәт будур ки, һәмин шәкилчи васитәсилә дүзәлмиш сөзләр фарс дилиндә анҹаг -лу вариантында ишләнир. Иран әразисиндә чохлу дүзәлтмә топонимләр вардыр ки, -лу шәкилчиси васитәсилә дүзәлмишдир. Өзү дә бу морфемин бирләшдији сөзләрин түрк мәншәлиләри дә, фарс мәншәлиләри дә -лу илә бирләшмишдир. Мүг.ет سبدلو (Сәбәдлу), حاجی لو (һачилу), خدابنده لو (Ходабәнделу) вә с. Бу гәбил сөзләрдә -лу вариантынын ишләнмәсини фарс дили фонетикасынын спесифик хүсусијјәтләри илә изаһ етмәк дүзкүн олмаз, чүнки фарс дилиндә "и" саити олдуғу кими, фарс әлифбасында һәмин саити јазыда әкс етдирән һәрф дә вар вә демәли һәмин дүзәлтмә топонимләр سبدلی (сәбәдли), خدابندلی (ходабәндели) шәклиндә јазылса вә тәләффүз едилсәјди фарс дилинин нә график, нә дә фонетик гајдалары позулмазды. Демәли, мәсәлә садәҹә олараг бурасындадыр ки, бу Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөздүзәлдиҹи шәкилчи фарс дилинә елә бир дөврдә кечмишдир ки, һәмин дөврдә о, түрк дилләриндә анҹаг бир вариантда јә"ни -лу шәклиндә ишләнирди. Тәсадүфи дејил ки, Иран әразисиндәки Азәрбајҹан-түрк мәншәли топонимләрдә көк сөзүн сон саитинин нөвүндән асылы олмајараг -лу морфеми ишләнмишдир; мәс: قیچیلو (Ғејчилу), دیرکلو (Дирәклу) вә с.[1]

[1] Даһа кениш мә"лумат үчүн бах: Д.М.Рәһимова. Иран әразисиндә -лу шәкилчили топонимләр. "Азәрбајҹан ономастикасы проблемләри IV" Бакы 1993, сәһ. 123-125.

Мә"лумдур ки, түрк дилләринин гәдим дөврләриндә -лыг сөздүзәлдиҹи шәкилчиси васитәсилә һәм исим, һәм дә сифәт дүзәлдилмишдир, башга шәкилдә десәк бу морфем гәдимдә һәм мүасир -лыг, -лик, -луг, -лүк, һәм дә мүасир -лы, -ли, -лу, -лү шәкилчиләринин семантикасына малик олмушдур [бу барәдә бах: Сев.им-53-56].

Фарс дилиндәки Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә алынмаларын тәркиб һиссәләри һаггында бу дедикләримизә аид истәр мисалларын, истәрсә дә бу алынмаларын тәркибиндәки лексем вә морфемләрин кечмиш вә бугүнкү семантик тутумуну үзә чыхармаға көмәк едән һалларын сајыны артырмаг да оларды, лакин јухарыда дејиләнләрин өзү дә кифајәт гәдәр сүбут едир ки, фарс дилиндәки түркизмләрин гурулуш вә мә"насына көрә арашдырылмасы, сырф лингвистик планда тәһлил вә тәдгиг едилмәси һәм үмумијјәтлә түркологија үчүн, һәм дә хүсусилә Азәрбајҹан дилчилији үчүн даһа фајдалы вә мәгсәдә ујғундур. Бүтүн бунлары нәзәрә алараг биз фарс дилиндәки Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмаларын гурулушча дүзәлтмә сөз һесаб етдикләримизи ајрыҹа шәрһ етмәји лазым билдик. Бунларын мәһз түрк мәншәли сөздүзәлдиҹи шәкилчиләр васитәсилә әмәлә кәлдијини нәзәрә алараг бу дүзәлтмә сөзләри һәмин сөздүзәлдиҹи шәкилчиләрә көрә груплашдырыб ишыгландырмағы мәгсәдә ујғун һесаб етдик.

-ма, -мә шәкилчиси илә дүзәлмиш сөзләр

Мә"лум олдуғу үзрә, фарс дилиндә сөз сонунда "ә" саити бир гајда олараг ишләнмир [бах, Һатәми I -23-28]. Буна көрә дә фарс дилинә кечмиш -ма, -мә шәкилчили Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөзләрин, демәк олар ки, һамысынын сонунда бу морфем - шәклиндә јазылараг -ме кими тәләффүз едилир, јә"ни бир вариантда ишләнир. Лакин, биз онун (еләҹә дә дикәр сөздүзәлдиҹи шәкилчиләрин) мәншәјини нәзәрә алараг башлыгда дилимиздә мөвҹуд олан фонетик вариантлары илә веририк.

آشرمه (ашорме) "паланын арха һиссәсиндә јерләшән енли гајыш" [Бенд-2]. Шүбһә јохдур ки, бу сөз дилимиздәки **ашырмаг** фе"линин көкү **ашыр-** илә **-ма** (-мә) шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш фе"ли исимдир. Гејд едәк ки, **ашыр-** фе"линин өзү дә **аш-**

лексеми илә **-ыр** нөв шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш тә"сирли фе"лдир: "нәји исә ашырыб бағламаг". Мәһз **ашорме** (< ашырма) адланан аләтин функсијасына там ујғун кәлир. Көрүндүјү кими, **ашорме** (< **ашырма**) дүзәлтмә сөзүнүн өзү бу вә ја дикәр ишин ичрасында истифадә олунан аләт, васитә билдирән фе"ли исимдир. Тәкчә Азәрбајчан дилиндә дејил, үмумијјәтлә оғуз групу түрк дилләриндә -ма, -мә шәкилчиси васитәсилә аләт, васитә ады ифадә едән фе"ли исим дүзәлмәси тәдгигатчылар тәрәфиндән чохдан мүәјјән едилмишдир. Бурада мараглы вә диггәтә лајиг бир чәһәт дә будур ки, -ма, -мә морфеминин аләт ады дүзәлтмәси түрк дилләри инкишаф тарихинин ән гәдим дөврүнә аид олан һадисәдир [бах: Сев.им-132]. Демәли, белә дүшүнмәк олар ки, **ашорме** (< ашырма) сөзү (еләчә дә һәмин морфем васитәсилә дүзәлмиш дикәр белә сөзләр) фарс дилинә гәдим дөврдә кечмишдир. Бу сөзүн фарс дилиндәки фонетик тәркиби һаггында исә демәлијик ки, фарс дилиндә "ы" сәси олмадығы вә сөз сонунда "ә" ишләнмәдији үчүн "ы" саити о илә, сондакы "а" исә "е" илә әвәз едилмишдир: **ашырма-ашорме**.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә **ашырма** сөзү даһа кениш мә"нада ишләнир: 1) "бир шејин үстүндән атылан, салланан бағ"; 2) "шалвары дүшмәјә гојмамаг үчүн чијиндән кечирилиб шалвара бәнд едилән лентшәкилли гоша бағ, шалвар асмалығы" [ИЛ IV-168].

Мараглыдыр ки, бу Азәрбајчан-түрк мәншәли сөз атәшпәрәстлик дини адәт вә ән"әнәләрини даһа чох горујуб сахламасы илә фәргләнән вә фарс диалектоложи әдәбијјатында "беһдинан" адланан Кирманлыларын шивәсиндә гејдә алынмышдыр [бах: Беһд. 1-5].

باسمه (басме) - һәм фарс данышыг дилиндә [Амијане-13], һәм дә фарс әдәби дилиндә [Әмид - 238; ПРС - 170] јајылмыш бу сөзүн гәдим түрк јазылы абидәләриндә "сыхмаг; басмаг; әзмәк; басгын етмәк; тапдаламаг" мә"наларында ишләнмиш вә бу күн дилимиздә (еләчә дә дикәр түрк дилләриндә) һәмин мә"наларла јанашы чохлу башга мә"наларда фәалијјәт көстәрән **басмаг** фе"линдән[1] дүзәлмиш олдуғу көз габағындадыр. Диггәти чәлб едән чәһәт будур ки, **басма** дүзәлтмә сөзүнүн дилимиздә

[1] Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәтиндә **басмаг** фе"линин дилимиздә 22 мә"нада ишләндији көстәрилмишдир. /ИЛ I- 202-203/.

бас- фе"л көкүндән доған чохмә"налылығы вә чохтәрәмәли олмасы хүсусијјәти дә һәмин сөзлә бирликдә фарс дилинә кечмишдир. Мә"лум олдуғу үзрә Азәрбајчан дилиндә **басма** сөзү һәм сифәт - "үзәринә мүхтәлиф нахышлар, рәнк вә с. басылмыш" (басма чит); "чап едилмиш, мәтбәә вә ја басма үсулу илә һазырланмыш; мәтбу (басма китаб)"; "басылмыш, сыхылмыш (шеј)", һәм исим - "парча үзәриндә нахыш", "јазы гурулајан кағыз; јазыны гурутмаг үчүн аләт; прес"; "сач бојамаг үчүн рәнк"; "мөһүр" вә с. мә"наларына маликдир [ИЛ I - 202].

Фарс дилиндә дә һәмин **басме** сөзү бир нечә мә"нада - "чап, чап етмә; парча үзәринә басылмыш, басма үсулу илә чәкилмиш (мүхтәлиф нахышлар); парча үзәриндә басма үсулу илә алынмыш шәкил"; "гәлб, сахта, гондарма" мә"наларында ишләнир [Әмид - 238; ПРС-170]. Јухарыда гејд етдијимиз кими, фарс дилиндә бу Азәрбајчан-түрк мәншәли алынма сөз бир сыра јени сөзләрин јаранмасынын әсасыны тәшкил едән лексем кими чыхыш етмишдир. Белә ки, бу лексемин әсасында фарс дилиндә باسمه‌ای (басмеи) "чап олунмуш; басма" (чит, парча); باسمه‌خانه (басмехане) "чапхана, мәтбәә", "ағ парча үзәринә нахыш вурма сехи", باسمه‌کاری (басмекари) "ојма, һәкк етмә (ишләри), ағ парча үзәринә нахыш вурма (ишләри)" [бах: [1] . ПРС I -170] кими сөзләр јаранмышдыр. Мисаллардан көрүндүјү кими, һәр үч сөзүн јаранмасы үчүн **басме** лексеми мәһз фарс дили шәкилчиси вә сөзләринә бирләшмишдир. Бу да белә дүшүнмәјә әсас верир ки, **басме** сөзү узаг кечмишдә фарс дили тәрәфиндән алынмыш вә истифадә олунмушдур.

باشامه (башаме) "чадра; гадын баш јајлығы; чаргат" [Әмид - 238; ПРС I - 170]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "тикинти үчүн кәсилмиш ағачлары бир-биринә дирәмәк, јапышдырмаг" (хүсусән нәјинсә үстүнү өртмәк үчүн) мә"насында ишләнән **баша(маг)** фе"ли вардыр [ДТС-87]. Шүбһәсиз ки, фарс дилинә кечмиш **башаме** сөзү дә һәмин фе"лдән дүзәлмиш исимдир. Көрүндүјү кими, һәмин фе"лин ифадә етдији һәрәктлә **башаме** сөзүнүн фарс дилиндә ифадә етдији мәзмун арасында дахили семантик әлагәдән доған охшарлыг, ејнилик вардыр: һәр икисиндә "нәјинсә үстүнү өртмәк" мәзмуну әсас јер тутур.

Гәдимдә түрк дилләриндә **баша**(маг фе"линин фәал ишләндијини көстәрән бир факт да будур ки, бу

фе"л әсасында **башаг** "үчлуг; уч (чида вә ох үчүн)", **башагла**(маг) "үчлуғу кечирмәк (чидаја, оха)" вә с. фе"ли исим вә фе"лләр јаранмышдыр.[ДТС - 87]. Еләчә дә **башаме** сөзүнүн фарс дилиндә ифадә етдији мә"наларын билаваситә **баш** сөзү илә бағлы олдуғуну (чадра вә ја јајлыгла башы өртмәк) нәзәрә алсаг, бир даһа мә"лум олар ки, һәмин сөз Азәрбајчан-түрк мәншәлидир. Ән нәһајәт буну да хатырладаг ки, Азәрбајчан дилиндә (еләчә дә дикәр түрк дилләриндә) бир сыра исимләрә -а, -ә шәкилчисинин гошулмасы васитәси илә фе"л јаранмасы гәдимдән мөвчуд олмушдур (мүг.ет: ојнамаг, санамаг, диләмәк вә с.). Бәлкә дә гәдимдә **башамаг** фе"линин дилимиздә "башы өртмәк" мә"насы да олмуш вә һәмин мәзмун үзрә ондан "чадра, баш јајлығы, чаргат" анлајышлы **башама** фе"ли-исми дүзәлмишдир ки, бу да фарс дилинә кечәрәк **башаме** шәклиндә ишләнмишдир.

بغمه (боғме) "халта, бојунлуг; бојунбағы" [Әмид - 273]. Бу сөзүн түрк мәншәли олмасы вә боғ - фе"л көкүнә -ма, -мә шәкилчисинин бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлмәси көз габағындадыр, көрүнүр елә буна көрәдир ки, һ.Әмид өзүнүн "Фарс дилинин луғәти" әсәриндә бу сөзүн гаршысында ماخوذ از ترکی "түрк (Азәрбајчан - Д.Р.) дилиндән алынмышдыр" гејдини вермишдир [Әмид - 273]. Бу сөзүн фарс дилиндә ифадә етдији әшјанын функсијасыны **боғмаг** фе"линин анчаг мүасир дилимиздәки мә"лум мә"насы илә бағламаг кифајәт дејилдир, чүнки бу онун мә"насыны ача билмир. Тәһлил етдијимиз дүзәлтмә сөзүн јаранма әсасыны тәшкил етмиш **боғ** лексеминин гәдим түрк јазылы абидәләриндә, еләчә дә үмумијјәтлә түрк дилләриндә ифадә етдији мә"налары нәзәрә алдыгда мә"лум олур ки, фарс дилиндәки түрк мәншәли боғме (<боғма) дүзәлтмә исми боғ(маг) фе"линин даһа гәдим мә"налары әсасында јаранмышдыр.

Тәдгигатчыларын түрк дилләринин лексикасы саһәсиндә апардыглары тарихи-етимоложи арашдырмалардан мә"лум олдуғу үзрә **боғ** сөзү түрк дилләриндә ән гәдим дөврләрдән һәм исим, һәм дә фе"л кими ишләнмиш вә фе"л кими узаг кечмишдә активлик-пассивлик, тә"сирлилик-тә"сирсизлик грамматик мә"налары үзрә бугүнкү кими формача фәргләнмәмишдир. Семантик бахымдан исә **боғ** түрк дилләриндә тарихән ики әсас мә"на хәтти үзрә фәалијјәт көстәрәрәк инкишаф етмишдир: 1) боғулма (исим), боғмаг (фе"л); боғулмаг (һавасы чатмагдан), боғуб өлдүрмәк; суда боғмаг, суда боғулмаг; тутмаг, јахаламаг, әлә кечирмәк вә с. 2) бағлама, боғча, дүјүнчә; сүфрә; јол (сәфәр) чантасы; бағламаг; сарымаг; дүјүнләмәк вә б. [бах: ЭСТ "б" - 164-167]. Бүтүн бунлар ашкар сурәтдә көстәрир ки, фарс дилиндәки **боғме** исми боғ фе"линин икинчи мә"на хәттиндән јаранмыш дүзәлтмә сөздүр.

Башга шәкилдә десәк фарс дилиндә "халта, бојунбағы" мә"наларында олан Азәрбајчан-түрк мәншәли **боғме** исми мүасир дилимиздә (еләчә дә дикәр түрк дилләриндә) ишләнән **боғмаг** фе"линдән дүзәлмиш сөз дејил, лап гәдим дөврләрдә түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә дә "бағламаг, сарымаг" мә"насында фәалијјәт көстәрмиш "боғмаг" фе"ли әсасында әмәлә кәлмиш сөздүр. Мараглыдыр ки, һ.Әмидин јаздығына көрә һәмин сөз   шәклиндә әрәб дилиндә дә ишләнир [Әмид - 273]. Беләликлә ашкар олур ки, гәдимдә Азәрбајчан дилиндә "бағламаг, сарымаг; дүјүнләмәк" мә"насында боғ(маг) фе"ли олмуш вә мәһз бу фе"л әсасында јаранмыш **боғме** сөзү фарс дилинә кечмишдир. Демәли, белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, һәмин дүзәлтмә исим фарс дилинә чох гәдим заманларда кечмишдир.

Бизә белә кәлир ки, гәдимдә һәм исим, һәм дә фе"л олмуш бу **боғ** сөзү бугүнкү дилимиздә "ичинә дәјишәк, парча вә с. гојулуб бүкүлмүш бағлама" мә"насында ишләнән **боғча** [ИЛ I- 298] дүзәлтмә исминин тәркибиндә һәмин мә"нада галмышдыр. Елә бу Азәрбајчан-түрк мәншәли дүзәлтмә исмин өзү дә фарс дилинә кечмиш вә ејни илә дилимиздәки мә"нада фарс дилиндә بغچه (боғче) шәклиндә ишләнир. Бу сөзүн дә Азәрбајчан-түрк дилиндән алынмыш олдуғуну гејд едән һ.Әмид онун "ичәрисинә палтар вә ја парчадан олан дикәр шејләр бүкүлмүш бөјүк јајлыг" мә"насында ишләндијини көстәрир [Әмид - 273]. Ән нәһајәт боғча>боғче сөзүнүн "бағламаг, сарымаг" мә"налы **боғмаг** фе"ли әсасында дүзәлдијини тәсдиг едән диггәтәлајиг бир факт да будур ки, фарс дилиндә **боғче** сөзүнүн синоними кими Азәрбајчан-түрк мәншәли дикәр дүзәлтмә сөз سارغ (сароғ) фе"ли исми дә ишләнир. һ.Әмид өзүнүн "Фарс дилинин луғәти"ндә **сароғ** сөзүндән ајрыча лексик ваһид кими бәһс етдијинә бахмајараг, "боғче" сөзүнүн изаһы һиссәсиндә бу синонимлији хүсуси гејд етмишдир.

بقچه - دستمال بزرگ که در آن لباس یا چیز دیگر از جنس قماش بپیچند سارغ هم میگویند.

“Боғче-ичәрисинә палтар вә ја парчадан олан дикәр шејләр бүкүлмүш бөјүк јајлыг, буна **сароғ** да дејирләр” [Әмид - 273]. Доғрудур Һ.Әмид “сароғ” сөзүнүн түрк мәншәли алынма олдуғу барәдә бир сөз демәмиш, анҹаг фарс дилиндәки мә”насыны вермишдир [бах: Әмид - 707], лакин, бунун -ыг, -ик, -уг, -үк шәкилчиси васитәсилә сар-/сары- фе”л көкүндән дүзәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли фе”ли-исим олмасы көз габағындадыр: сарыг>сароғ. Һ.Әмидин јаздығына көрә фарс дилиндә бу сөз “сарох” шәклиндә дә ишләнир [Әмид - 707]. Гејд едәк ки, дилимиздә даһа кениш семантик тутума малик олан һәмин сарыг сөзү ашағыдакы мә”налары билдирир: 1) баша сарынан сарыг, чалма; 2) сарғы; 3) сарғы илә бағланан шеј; 4) бағлы [ИЛ IV - 30].

بغلمه (боғләме) “гарны долдурулараг тәндирдә ја печдә биширилмиш гојун” [Амијане - 20]; “гарны долдурулараг тәндирдә ја печдә биширилмиш һиндтојуғу” [ПРС I - 213]. Бу сөзүн дилимиздә, еләҹә дә дикәр түрк дилләриндә кениш ишләнән **буғ** исминдән дүзәлмиш вә “бир шеји буға (бухара) вермәк, буға тутмаг” мә”насында ишләнән **буғламаг** фе”линдән [ИЛ I - 318] әмәлә кәлдији вә демәли, түрк мәншәли олдуғу шүбһә доғурмур (мүг. ет. буғлама>боғләме). Азәрбајҹан дилиндә **буғлама** сөзү, мә”лум олдуғу үзрә “буғда биширилән әт, бозартма” мә”насыны билдирир. Демәли, һәр ики дилдә - һәм бу сөзү вермиш Азәрбајҹан-түрк дилиндә, һәм дә бу сөзү алмыш фарс дилиндә - ејни үсулла һазырланан хөрәк адыны ифадә едир. Буну да гејд едәк ки, **буғлама** сөзү јемәк нөвүнү билдирән истилаһ кими дилимизин Дәрбәнд диалектиндә “ичинә туршу вә кишмиш долдурулараг биширилмиш балыг” мә”насында, Газах диалектиндә “азачыг су илә буғ ичиндә биширилән бозартма” мә”насында ишләнилир [АДЛ - 88].

دگمه (докме), دکمه (докме), تکمه (токме) “дүјмә ики мә”нада: палтарда ишләдилән дүјмә; бармаг басмагла мүхтәлиф механизмләри ишә салмаг үчүн дүјмә, дүјмәчик-кнопка” [Әмид - 414; ПРС I - 391; 648; БЕҺД.- 78; АЛ II -77]. Бу сөзүн фе”л көкүнә -ма, -мә шәкилчисинин бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә исим олмасы ајдын мәсәләдир. Бу дүзәлтмә исмин јаранма әсасыны тәшкил едән лексем фарс дилиндә

док, док, ток кими үч фонетик шәклә дүшмүш олса да, әслиндә гәдим түрк јазылы абидәләриндә “бағламаг, дүјүнләмәк; дартмаг, чәкиб бағламаг” мә”наларында ишләнмиш **түк-** (түкмәк) фе”линдән башга бир шеј дејилдир (мүг.ет: тығ ат гудругын **түкүп** “сәмәнд ат гујруғун дүјүнләјиб”, ер түкүн түкди “киши дүјүн дүјүнләди”) [ДТС - 595]. Азәрбајҹан дилиндә инди дә бу фе”л **дүјмәк** шәклиндә “илкәкләмәк, дүјүнләмәк; бағламаг, чаламаг” мә”наларында ишләнилир [ИЛ II - 173]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә бу фе”лин **түкүл(мәк)** “бағламаг”, **түклүн(мәк)** “дүјүнләнмәк”, түклүш(мәк) “дүјүнләшмәк”, түкүн(мәк) “бағланмаг” нөв төрәмәләри олдуғу кими Азәрбајҹан дилиндә дә дүјдүрмәк (“дүјмәк”дән иҹбар нөвү), дүјүлмәк (“дүјмәк”дән мәчһул нөв) кими төрәмәләри вардыр [Ил II -174,175].

Бүтүн бунлар ашкар шәкилдә көстәрир ки, фарс дилиндәки **докме** сөзү түрк мәншәлидир вә бу сөз фарс дилинә, јухарыда дедијимиз кими, чох гәдим дөврдә кечмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, фарс дилиндә бу сөзүн илк самитинә көрә һәм кар (токме), һәм дә чинкилтили (докме) вариантлары ишләнир. Фарс дилиндә **Ү** саити олмадығы үчүн һәмин саит “о”ја чеврилмишдир: түкмә>токме-докме. Буну да гејд едәк ки, һәмин дүзәлтмә сөз гәдимдә түрк дилләриндә, М.Кашгари “Диван”ында көстәрилдији кими, мәһз түкмә шәклиндә ишләнмишдир[бах: ДТС - 595]. Белә күман етмәк олар ки, чинкилтили вариант (докме) мәһз Азәрбајҹан дилиндән фарс дилинә кечмишдир. Азәрбајҹан дилинин күчлү тә”сиринин нәтиҹәсидир ки, мүасир фарс дилиндә бу сөз истәр ајрыҹа лексик ваһид кими, истәрсә дә јени сөзләр јарадылмасында иштирак едән лексем кими анҹаг чинкилтили вариантда ишләнир. Мүг.ет. دگمه “дүјмә”, دگمه سر دست “көјнәјин
دگمه پارچه‌ای "парчадан дүзәлдилмиш дүјмә”,
голуна тахылан дүјмә (запонка)”, دگمه صدفی “сәдәф дүјмә”,
دگمه قابلمه‌ای “басма дүјмә (палтар үчүн)”, دگمه یخه “јахаја тахма
дүјмәси”, جای دگمه “дүјмә кечирилән јер”, دگمه زنگ “зәнк
дүјмәси, кнопкасы”, دگمه دار “дүјмәли”, دگمه ساز “дүјмә
дүзәлдән” вә с. [ПРС I -648]. Бу фактлар һәм дә ону көстәрир ки, Азәрбајҹан-түрк мәншәли **докме** исми фарс дилинин өз сөзләри вә шәкилчиләринә гошулараг бу дилдә јени сөзләр јарадылмасында фәал иштирак едир. Тәкҹә буну хатырладаг ки, Азәрбајҹан-түрк мәншәли лексемин

иштиракы илә фарс дилиндә 20-јә гәдәр сифәт, исим вә фе"л јарадылмышдыр вә бунларын һамысы ишләк сөзләр сырасындадыр [бах: ПРС I - 648].

دلمه (долме) "долма" (јемәк ады) [Амијанә 141; ПРС I -647; Әмид -608]. Ајдындыр ки, дилимиздәки "долмаг" фе"линин көкүнә -ма шәкилчисинин бирләшмәси илә дүзәлмиш исимдир вә демәли, бунун фарс дилиндә Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынма олдуғу һеч бир шүбһә доғурмур. Лакин белә бир хүсуси ҹәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин сөзүн јаранмасында **долмаг** фе"ли **долдурмаг** мә"насы үзрә чыхыш едир; бу да ону көстәрир ки, һәмин сөзүн јаранмасы вә еләҹә дә фарс дилинә кечмәси елә бир дөврә аиддир ки, о дөврдә түрк дилләриндә фе"лләр һәм тә"сирли-тә"сирсизлик, һәм дә нөв семантикасы үзрә ортаг иди, јә"ни букүнкү кими формаҹа фәргләнмирди. Демәли, бу сөз фарс дилинә гәдим дөврдә кечмишдир. Тәсадүфи дејил ки, һәмин дүзәлтмә сөзүн иштиракы илә фарс дилиндә хөрәк адларыны билдирән دلمه بادنجان (долмеје баденҹан) "бадымҹан долмасы", دلمه کدو (долмеје кәду) "габаг долмасы", دلمه کلم (долмеје кәләм) "кәләм долмасы" кими тәркиби сөзләр јаранмышдыр [ПРС I -657].

Марағлыдыр ки, ејни фонетик тәркибли сөзә, јә"ни "долме" сөзүнә фарс дилиндә тамамилә дикәр мә"нада - "зәһәрли һөрүмчәк; бә, бәв, бәјә" [ПРС I -656] мә"насында да тәсадүф олунур.

Көрүндүјү кими бу ики мә "на арасында јахынлыг јохдур. Бунларын һәр икиси ејни фе"л көкүндән јаранмышдырмы? Һәләлик буну мүәјјән етмәк бизим үчүн чәтиндир. Бәлкә дә һөрүмчәјин "бәдәни" јумру вә долу олдуғу үчүн мәһз һәмин "долмаг" фе"линдән дүзәлмишдир. Белә олдугда хөрәк адыны билдирән "долме" илә һәшәрат адыны ифадә едән "долме" сөзүнүн ејни көкдән төрәндијини дүшүнмәк мүмкүндүр. Белә бир фикрин мүмкүнлүјүнү доғрулда биләҹәк бир факт кими буну көстәрмәк олар ки, бә"зи тәдгигатчыларын фикринҹә бир сыра түрк дилләриндә тол- ~дол- фе"линин илкин мә"насы (долмаг, долу) әсасында мәһз "јумру, кирдә, дәјирми" мә"насыны билдирән **толта** сөзү јаранмышдыр.[ЭСТ 80 - 258]. Марағлыдыр ки, фарс дилиндә "зәһәрли һөрүмчәк; бә" мә"насында دلمک "долмәк" сөзү дә мөвҹуддур. /ПРС I - 657/. Бу сөзүн дә Азәрбајҹан-түрк мәншәли олмасы һеч

бир шүбһә доғурмамалыдыр; белә ки, -маг, -мәк шәкилчили исимләрин гәдим заманлардан дилимиздә мөвҹуд олмасы мә"лум мәсәләдир. [бах: РМГ - 15-16].

دَلَمه (дәләме) "пендир һазырламаг үчүн мајаланмыш сүд; дәләмә" [Беһд-78]; "пендир мајасы вурулмуш вә бир гәдәр гатылашмыш сүд; сују сүзүлмүш чүрүмүш сүд" [Әмид-608]; "лахталанма; гатылашма; үз бағлама, бәркимә (мајеләрдә)" [Амијане-141]. Көрүндүјү кими, "дәләме" сөзү Беһдинан диалектиндә бир мә"на, фарс әдәби дилиндә исә ики мә"на дашыјыр. Лакин һәр ики мә"на арасында лексик-грамматик үмумилик вардыр: һәр икиси фе"ли һәрәкәт әсасында јаранмыш әшјанын, предметин адыны билдирир, башга шәкилдә десәк, һәр ики мә"нада "дәләме" сөзү исимдир. Лакин фарс данышыг дилиндә исә "дәләме" сөзү фе"ли һәрәкәтин просесини әкс етдирир. Тәсадүфи дејил ки, фарс данышыг дили сөзләринин изаһына һәср едилмиш "Лүғәт"дә бу сөзүн мә"насы һаггында белә јазылмышдыр:

دَلَمه ـ لخته شدن و منعقد شدن و دوبه بستن و سفت شدن چیزی مایع

"һәр һансы бир мајенин (маје олан шејин) лахталанмасы, гатылашмасы, үз бағламасы, бәркимәси" [Амијане-141].

"Дәләме" сөзүнүн форма вә тәркиб һиссәси ајдын шәкилдә көстәрир ки, о, фе"л көкүнә -ма, -мә шәкилчисинин бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр. Демәли, бу сөзүн јаранма әсасыны тарихән **дәләмәк** фе"линин көкү **дәлә-** тәшкил етмишдир. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә дәләмә сөзү вар вә бу, мә"лум олдуғу үзрә "пендир һалына кечмәк үзрә олан сүд, пендир үчүн мајаланмыш сүд" мә"насында ишләнир. [ИЛ II -61]. Букүнкү дилимиздә һәмин **дәләмә** исминдән дүзәлмиш **дәләмәләнмәк**, **дәләмәләндирмәк**, **дәләмәләндирилмәк** фе"лләри мә"лумдур. Доғрудур, мүасир Азәрбајҹан дилиндә мүстәгил **дәләмәк** фе"линә тәсадүф олунмур, лакин гәдим түрк јазылы абидәләриндә "буланмаг, булашмаг, гарышмаг; чахнашмаг" мә"наларында **телкән**(мәк) фе"ли ишләнмишдир [ДТС-550]. Ајдын мәсәләдир ки, бу фе"лин өзү дә дүзәлтмәдир вә тарихән онун илкин көкүнү тәшкил едән, чох күман ки, **тел-** фе"ли олмушдур. Белә дүшүнмәк олар ки, бу илкин фе"лдән **телә-** фе"ли јаранмышдыр ки, бу да тәхминән букүнкү "буламаг, буланмаг, булашмаг, гарышмаг" мә"наларына малик олмушдур. Түрк дилләриндә та-

рихән т~д вә е~ә сәс ујғунлуғунун мөвчуд олдуғуну нәзәрә алдыгда телә- ~ дәлә- ујғунлуғу шүбһә доғурмур. Беләликлә, күман етмәк олар ки, гәдимдә дилимиздә **дәләмәк** фе"ли олмуш вә бу фе"лдән дүзәлмиш **дәләмә** сөзү јухарыда көстәрилән мә"наларда фарс дилинә кечмишдир. Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, дилимиздә бу күн фәал ишләнән **буламаг** фе"линдән "тәзә доған сағмал һејванларын илк күнләрдә сағылан сүдү" [ИЛ I-323] мә"насында **булама** сөзү дә ејни үсулла дүзәлмишдир. Мараглыдыр ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә **телкә, телкән-** фе"лләри бүтүн мә"на чаларлары үзрә синоним фе"лләр кими ишләнир [бах: ДТС-122;550]. Бу да белә дүшүнмәјә әсас верир ки, **дәләме** сөзүнүн фарс дилиндәки чохмә"налылығы һәмин сөзүн бу дилдә кәсб етдији хүсусијјәт дејил, бу фе"лин гәдим дөврдә түрк дилләриндә малик олдуғу полисемантиклијин нәтичәсидир. Биз белә еһтимал едирик ки, гәдимдә Азәрбајчан дилиндә јухарыда көстәрилән мә"налара малик полисемантик **дәләмәк** фе"ли олмушдур, лакин бунун синоними олан "буламаг" фе"ли даһа ишләк олдуғу үчүн мүасир дөврә доғру пассивләшмиш вә јалныз бир дүзәлтмә фе"ли исмин тәркибиндә галмышдыр.

تشلمه (тешлеме) [Амијане-55], دیشلمه (дишләме) [Амијане-157; Әмид-625; ПРС I-693] "дишләмә чај". Бу сөзүн түрк дилләриндә кениш јајылмыш **дишләмәк** фе"линин көкү илә -ма, -мә шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајчан-түрк мәншәли фе"ли-исим олдуғу көз габағындадыр. Фарс дили үчүн алынма олан һәмин сөзлә бағлы диггәтә лајиг чәһәт будур ки, онун ифадә етдији мә"нанын һәм "Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти"ндә, һәм дә фарс дили лүғәтләриндә верилмиш изаһы белә үст-үстә дүшүр: мүг.ет: "Дишләмә чај-кичик гәнд парчасы вә ја ширни илә ичилән чај; ачы чај" [ИЛ II-119]; دیشلمه - چای تلخ که برای نوشیدن آن قند را در دهان گذارند و جرعه جرعه روی آن بنوشند. متضاد آن چای شیرین است.

(Дишләме-ачы чај; ону ичмәк үчүн гәнди ағыза гојурлар вә онун үстүндән гуртум-гуртум ичирләр. Антоними "ширин чај"дыр) [Әмид-625].

Диггәти чәлб едән дикәр чәһәт будур ки, фарс данышыг дилиндә һәмин сөзүн **т** кар самити илә ишләнән

фонетик варианты (тешлеме) дә вардыр. Гејд едәк ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә һәмин сөзүн јаранмасы әсасыны тәшкил едән фе"л мәһз "т" кар самити илә **тишлә**(мәк) шәклиндә ишләнмишдир. [бах: ДТС-563]. Хатырладаг ки, түрк дилләринин инкишаф тарихиндә т~д ујғунлуғу мә"лум мәсәләдир. Беләликлә, шәрһ етдијимиз сөзүн фарс дилиндә јајылмасынын белә бир мәнзәрәси нәзәрә чарпыр: фарс данышыг дилиндә бу сөзүн һәр ики фонетик варианты, фарс әдәби дилиндә исә анчаг башланғыч самити чинкилтили олан варианты ишләнир. Бу исә белә бир фикир јарадыр ки, һаггында данышдығымыз Азәрбајчан-түрк мәншәли сөз чох гәдим дөврдә - оғуз групу түрк дилләриндә сөз әввәлиндә кар самитләрин ишләндији дөврдә кечмишдир[1] вә чох күман ки, әввәлчә үмумхалг фарс данышыг дилинә кечмиш, сонрадан данышыг дилиндән фарс әдәби дилинә јајылмышдыр. Бурада белә бир еһтимал да етмәк олар ки, һәр ики вариант фарс дилинә гәдим Азәрбајчан-түрк дилиндә сөз әввәлиндә т~д фонетик гаршылығынын һәр икиси ишләнән дөврдә кечмишдир. Тәсадүфи дејил ки, бунун изләри инди дә дилимизин бир сыра диалект вә шивәләриндә галмышдыр. Мәс: тиш (диш), тиши (диши), тих (дик), түш (дүш) вә с. [бах: ДӘС-81]. Чох күман ки, мәһз Азәрбајчан-түрк дилинин фарс дилинә тә"сиринин әсрләрлә давамынын нәтичәси олараг фарс дилиндә дә, әдәби дилимиздә олдуғу кими "д" самити илә башланан вариант - чинкилтили самитлә башланан вариант даһа кениш јајылмыш вә үстүнлүк газанмышдыр. Белә бир факты да хатырлатмаг јеринә дүшәр ки, **дишләмә чај ичмә** үсулу әсасән (бәлкә дә анчаг!) Азәрбајчанда јајылдығы үчүн "дишләмә чај" тер890 терлмининә башга түрк дилләриндә раст кәлинмир. Бу да әсас верир дејәк ки, бу күн фарс дилиндә фәал сөз кими јајылмыш "дишләме" истилаһы мәһз Азәрбајчан-түрк дилиндән алынмышдыр.

داغمه (дағме) "бәркимиш (бир шеј): додагларын гурумасы" [Амијане-123]; "дамға; гыздырма вә ја дикәр хәстәликдән сонра додағын учугламасы" [БШК-258; Әмид-574]; "дәринин бәркимәси (јараланандан сонра)" [ПРС I-604].

[1] Түрк дилләриндә сөз әввәлиндә кар вә чинкилтили самит гаршылыгларынын ишләнмәсинә даир тарихи планда даһа кениш мә"лумат үчүн бах, Шербак, ф. -88-97.

Сөзүн формасы онун түрк мәншәли олмасы һаггында фикир јарадыр: дағ+ме (<-ма, -мә). Лакин, бу тәркибдәки **дағ-** фе"линә гәдим түрк јазылы абидәләриндә, еләҹә дә дикәр түрк дилләриндә раст кәлмәдијимиз үчүн, бунун һәмин дүзәлтмә сөзүн јаранма әсасы кими һансы мә"на дашыдығыны демәкдә чәтинлик чәкирик. Доғрудур, "Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти"ндә бу сөзүн, јә"ни дилимиздә "гызғын дәмирлә бәдәнә дамға басмаг" дилимиздә "дағ басмаг" мүрәккәб фе"линин мә"насында ишләнән "дағ басмаг" мүрәккәб фе"линин тәркибиндәки **дағ** сөзүнүн мәншәҹә фарс дилинә мәнсуб олдуғу көстәрилир [ИЛ II-12], лакин биз бунунла һеч ҹүр разылаша билмирик. Белә фикрә бизим шүбһә илә јанашмағымыза вә үмумијјәтлә онун инандырыҹы олмадығыны әсасландыран бир факт будур ки, фарс данышыг дилиндә һәмин **дағме** сөзүнүн ифадә етдији мә"нада, јә"ни онун синоними кими паралел олараг داغلمه (дағләме) сөзү дә ишләнир [Амијане-123]. Өзү дә бу сөз дә артыг фарс әдәби дилиндә өзүнә јер етмишдир [бах: ПРС I-604]. Һәмин дағләме сөзүнүн мәншәҹә икигат Азәрбајҹанҹа-түркҹә олдуғуну онун јаранмасында иштирак етмиш -ла, -лә (исимдән фе"л дүзәлдән шәкилчи) вә -ма, -мә (фе"ли исим әмәлә кәтирән шәкилчи) ачыг-ашкар шәкилдә сүбут едир.

تكمه (текме) "зәрли сапла ипәк парча үзәринә нахыш вурма; зәрли сапла үзәринә нахыш вурулмуш ипәк" [Әмид-414]. Бунун **тикмәк** фе"линин көкү илә **-ма, -мә** шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөз олмасы көз габағындадыр. Гејд едәк ки, дилимиздә һәмин **тикмә** сөзү даһа кениш мә"наја маликдир. Белә ки, Азәрбајҹан дилиндә **тикмә** тәкҹә ипәк парча үзәринә дејил, үмумијјәтлә һәр бир парча үзәринә рәнкбәрәнк сапларла нахыш вурма, һәмчинин һәмин үсулла нахыш вурулмуш парча мә"наларында ишләнир [бах: ИЛ IV-186].

دیمه (дејме) "арамсыз, фасиләсиз јаған јағыш; анҹаг јағыш сују илә битмиш тахыл, дәмјә" [Әмид-626; ПРС I-695]. Бу сөзүн дә формасы онун Азәрбајҹан-түрк мәншәли олдуғуна дәлаләт едир. Ајдындыр ки, бу сөз **дөјмәк** фе"линдәдир. Мә"лум олдуғу үзрә дилимиздә бу фе"л бир сыра мә"налара маликдир ки, бунлардан бири дә "арасы кәсилмәдән вурмаг"дыр [бах: ИЛ II-146]. Бу сөзүн фарс дилиндә ифадә етдији икинҹи мә"на дилимиздәки "дәмјә" сөзү мә"насындадыр. Бу да белә бир

еһтимал үчүн әсас верә биләр ки, "суварылмајан јер" мә"насыны билдирән һәмин **дәмјә** сөзү бәлкә дә "дәјмә" сөзүнүн ортасындакы ики самитин јеринин дәјишмәси вариантыдыр.

قیمه (ғејме) "чох хырда доғранмыш әт; дөјүлмүш вә ја әт машынындан кечирилмиш әт; хырда дөјүлмүш әтдән һазырланмыш јемәк; гијмә" [Амијане-312; АШТ-130; ПРС II-283; Әмид-950]. Көрүндүјү кими, фарс дилиндә әсасән ики мә"на - һәм әшјанын (хырда доғранмыш, чәкилмиш әт), һәм дә һәмин әшјадан һазырланмыш јемәјин адыны билдирмәк үчүн ишләнән бу сөз фарс дилиндә кениш јајылмышдыр. Белә ки, һәмин сөз һәм фарс данышыг дилиндә, һәм дә фарс әдәби дилиндә ишләкдир. -ма, -мә сөздүзәлдиҹи шәкилчи илә фе"л көкүнүн бирләшмәсиндән дүзәлмиш бу сөзүн Азәрбајҹан-түрк мәншәли фе"ли исим олдуғу илк нөвбәдә онун формасындан да нәзәрә чарпыр. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә **гыј-** (гыјмаг) фе"ли бир нечә мә"нада ишләнмишдир: 1)кәсмәк, доғрамаг; хырда-хырда кәсмәк, гыјғачы, әјри кәсмәк; 2) сөзүндән дөнмәк, сөзүнә әмәл етмәмәк, сөзүндән гачмаг [ДТС-440]. Өзү дә бу фе"л гәдим түрк дилләриндә ишләк олмушдур, тәсадүфи дејил ки, гәдим түрк дили абидәләриндә онун **гыјыл**(маг), **гыјыш**(маг), **гыјтур**(маг) кими (мәҹһул, гаршылыг, иҹбар) нөвләри өз әксини тапмышдыр [ДТС-440, 441]. Азәрбајҹан дилиндә **гијмә** сөзү мә"лум олдуғу үзрә "чох хырда дөјүлмүш әт, көјәрти", "чох хырда доғранмыш әт", "хырда дөјүлмүш әтдән һазырланмыш хөрәк" мә"наларында ишләнир [ИЛ I-496].

Ајдын мәсәләдир ки, фарс дилиндәки **ғејме** сөзү гәдимдән түрк дилләриндә мөвҹуд олан бу фе"лин (гиј-) биринҹи мә"насы (доғрамаг, хырда-хырда кәсмәк) әсасында јаранмышдыр. Буну да гејд едәк ки, һәмин фе"л инди дә мәһз "доғрамаг, хырда-хырда доғрамаг, дөјмәк, әзмәк" мә"наларында өзбәк, "кәсмәк, доғрамаг" мә"насында исә газах, гырғыз дилләриндә ишләнир [бах: Сев.-им.-134]. Бүтүн бунлар көстәрир ки, һаггында данышдығымыз "гејме" дүзәлтмә сөзү фарс дилинә чох гәдим дөврдә кечмишдир. Көрүнүр бунун нәтиҹәсидир ки, һәмин сөз әсасында фарс дилиндә قیمه کردن (ғејме кәрдән) "кәсмәк, доғрамаг, хырда-хырда доғрамаг (әти)", قیمه قیمه کردن (ғејме ғејме кәрдән) "кәсмәк, доғрамаг, чох хырда доғрамаг; чох бәрк дөјмәк, әзишдирмәк (кими исә)" [ПРС II-283] قیمه وقورمه کردن (ғејмево ғорме кәрдән) "һушуну итиринҹә

дејмәк, өлүсүнә әзишдирмәк (кими исә)" кими фәал ишләнән мүрәккәб фе"лләр јарадылмышдыр [ПРС II-283]. Өзү дә бу фе"лләр һәм фарс данышыг дилиндә, һәм дә фарс әдәби дилиндә ишләкдир [бах: ПРС-283, Амијане-312].

Јухарыда гәдим түрк јазылы абидәләриндән вердијимиз фактлардан да көрүндүјү кими, тәһлил етдијимиз дүзәлтмә фе"ли-исмин јаранма әсасыны тәшкил едән фе"л **гыј-** шәклиндә јә"ни **и** саити илә дејил, **ы** саити илә ишләнмишдир. Гејд едәк ки, бу инди дикәр түрк дилләриндә дә беләдир, мүг.ет. түрк дилиндә kiymak [TPC-547]. Лакин Азәрбајҹан дилиндә тарихән һәмин сөзү јаратмыш фе"л "и" саити илә ишләнир (гиј-). Азәрбајҹан дилиндә сөз јарадыҹылығы мәсәләсинә һәср едилмиш елми әдәбијјатда белә бир фикир вардыр ки, бу лексемин тәркибиндәки "ы" саити дилимиздә "ј" саитинин тә"сири илә инҹә "и" саитинә чеврилмишдир [бах: Сев.-им.-134]. Биз дә белә һесаб едирик ки, бу изаһат һәгигәтә даһа чох ујғундур. Мәсләнин белә изаһы, һаггында бәһс етдијимиз дүзәлтмә фе"ли -исмин тәркибиндәки биринҹи саитин "е" шәклиндә ишләнмәсинин фонетик ганунa даһа чох ујғун олдуғуну да әсасландырар. Белә ки, "и"-дән "е"-јә кечмәк, "ы"-дан "е"-јә кечмәјә артикулјасија бахымындан һәм мәсафәҹә јахындыр, һәм дә асандыр. Бу фонетик кечидин мәһз белә олдуғуну тәсдиг едән бир факт да будур ки, фарс дилиндә һәмин " قیمه " сөзү "ғиме" кими дә тәләффүз олунур [ПРС II-283]. Мараглыдыр ки, бу күн фарс дилиндә "дөјүлмүш; әт доғрајан машында чәкилмиш (әт)" мә"насыны билдирән قیمه شده (ғиме шоде) мүрәккәб сөзүнүн биринҹи компоненти мәһз һәмин формада ишләнир [ПРС II-283]. Бүтүн бу дејиләнләр биздә белә бир фикир јарадыр ки, һаггында бәһс етдијимиз **ғејме/ғиме** сөзү фарс дилинә мәһз Азәрбајҹан дилиндән кечмишдир. Изаһ етдијимиз бу сөзлә бағлы јери кәлмишкән бир мәсәләни дә гејд етмәк истәјирик. "Фарсҹа русҹа лүғәт"дә "ғејме/ғиме" сөзүнүн "мәтбәх бычағы" мә"насында ишләндији дә көстәрилмишдир [ПРС II-283]. Түрк дилләриндә -ма, -мә шәкилчиси васитәсилә бу вә ја дикәр һәрәкәт үзрә "аләт, васитә" ады билдирән сөзләрин дүзәлдилмәси мә"лум мәсәләдир [бах: Сев.им.-124-140]. Лакин һәмин сөзүн бу мә"нада ишләнмәси, еһтимал шәклиндә дә олса, биздә белә бир фикир јарадыр ки, дилимиздә "кичик хәнҹәр"

мә"насыны билдирән **гәмә** сөзү [ИЛ I-478] дә мәһз һәмин фе"л көкүндән дүзәлмиш исимдир. Бу сөз дә дилимиздән фарс дилинә кечмиш вә һәмин дилдә قمّه (ғәме) шәклиндә ејни мә"нада ишләнир [ПРС II-276].

قورمه (ғоворме) [ВШК-437], قورمه (ғорме) [Амијане-311; Әмид-938; ПРС II-278], قرمه (ғорме) [ПРС II-265]. Фарс данышыг вә әдәби дилиндә вә онун бир сыра диалект вә шивәләриндә (Шираз вә Казерун) ишләнән бу сөз әсасән ики мә"нада фәалијјәт көстәрир: а) өз јағында говрулуб дәријә долдурулмуш гојун әти (гыша сахламаг үчүн), говурма; б) гызардылмыш әт, гызартма (јемәк нөвү). Фарс дили үчүн алынма олан бу дүзәлтмә исмин Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөз олмасы көз габағындадыр: ајдын мәсәләдир ки, бу сөз **говурмаг** фе"линин көкү илә **-ма, -мә** шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Тәсадүфи дејил ки, Һ.Әмид бу сөзүн гаршысында "Азәрбајҹан-түрк дилиндән алынмышдыр" гејдини вермишдир [бах: Әмид-938]. Гејд едәк ки, һәмин сөзүн јаранма әсасыны тәшкил етмиш лексем гәдим түрк јазылы абидәләриндә "говурмаг, гызартмаг" мә"насында **гавыр-** [ДТС-437], **говур-** [ДТС-462], **гоғур-** [ДТС-452], **гувур-** [ДТС-475] фонетик вариантларда ишләнән фе"лдир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, **говурмаг** фе"линин гавырмаг шәклиндә ишләнмәси факты инди дә дилимизин бә"зи диалект вә шивәләриндә "говрулмуш буғда" мә"насында ишләнән **гавырға** сөзүндә өзүнү көстәрир [бах, ДЛ-104].

Јухарыдакы фактлардан көрүндүјү кими, тәһлил етдијимиз сөз һәм фарс данышыг дилиндә, һәм дә фарс әдәби дилиндә **горме** шәклиндә ишләндији һалда, бу дилин Шираз вә Казерун диалектләриндә **говорме**[1] кими ишләнир. Башга шәкилдә десәк, Шираз вә Казерун диалектиндә һәмин сөзүн формасы дилимиздәки (еләҹә дә дикәр түрк дилләриндәки) форма илә, демәк олар ки, ујғундур (мүг.ет, говорме - говурма); фарс данышыг дилиндә вә әдәби дилиндәки форма исә көзә чарпаҹаг дәрәҹәдә фәрглидир. (мүг.ет, горме - говурма). Биз белә дүшүнүрүк ки, буну түрк мәншәли **говурма** сөзүнүн фарс дилиндә фонетик дәјишиклијә уғрамасы нәтиҹәси һесаб

[1] Шираз вә Казерун диалектләринә даир әсәрдә изаһ едилән һәр бир диалект сөзүнүн әрәб графикасы илә јазылышы илә бәрабәр, латын әлифбасында транскрипсијасы да верилмишдир.

етмәк олмаз. Белә ки, түрк дилләринин тарихиндә бир сыра көк сөзләрин тәркибиндәки саитләрин кәмиіјәтинә көрә мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләринә аид "гыса вә узун" гаршылыглары мөвчуд олмушдур, мүг.ет, сыр~сығыр "инәк", ор~ағыр "ағыр", ол~оғыл "оғул", чит~чиғит "икид", чар~чағыр "чағыр" вә с. [Щербак.ф.-48]. Демәли, фарс дилиндә ејни мә"нада ишләнән "горме" вә "говорме" сөзләринин һәр икиси түрк дилләриндән бу дилә кечмишдир. Фарс дили дахилиндә јаранмыш сырф фонетик дәјишиклик исә һәр ики сөзүн сонунда "а"нын "е"јә, икинчи сөздә исә иkинчи һечадакы "у"нун "о"ја кечмәсидир. Белә күман етмәк олар ки, гәдимдә түрк дилләриндә "говурмаг; гызартмаг" мә"насында **гор-** вә **говур-** фе"лләри олмуш, бунлардан јаранмыш һәмин сөзләр фарс дилинә кечмишдир.

Мараглыдыр ки, фарс дилиндә **горме** сөзүнүн иштиракы илә хөрәк ады билдирән قرمه سبزی (ғормесәбзи) "сәбзиговурма" мүрәккәб исми [ПРС II-263] әмәлә кәлмишдир.

(гәтләмә) "гутаба охшајан ширин чөрәк" [Лар-153]. Фарс дилинин Ларестан диалектиндә тәсадүф олунан бу сөзүн Азәрбајчан-түрк мәншәли олмасы вә **гатламаг** фе"линин көкү илә -мә шәкилчисинин бирләшмәсиндән јаранмыш фе"ли исим олмасы ајдындыр. Мараглы бурасыдыр ки, һәмин диалектдә бу сөзүн сон саити фарс әдәби дилиндән фәргли олараг "ә" илә гуртарыр[1]. Мә"лум олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә бу сөз јемәк адыны билдирир: "јағда биширилмиш гат-гат чөрәк, јағлы фәтир" [ИЛ I-451]. Ајдын мәсәләдир ки, бу сөзүн јаранма әсасыны тәшкил едән **гатла** фе"ли дә **гат** исминдән јаранмыш дүзәлтмә фе"лдир. Буну гејд едәк ки, **гат** исми бу күн дилимиздә ишләндији мә"нада гәдим түрк јазылы абидәләриндә өз әксини тапмышдыр [бах, ДТС-432].

قاتمه (ғатме) "галын вә кобуд ип (палан, чувал вә с. тикмәк үчүн)" [Амијане-290; Әмид-930]; "јун вә ја гара түкдән һөрүлмүш ип" [Лар-153]; "мөһкәм јун ип, чаты" [ПРС I-250]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "бурмаг; һөрләтмәк; фырлатмаг" мә"насында **гатар-** вә **гадар-**

[1] Һәмин диалектә аид лүғәтдә сөзләрин латын графикасы илә транскрипсијасы да верилмишдир.

фе"ли вардыр [ДТС-401] ки, бунун өзү дә көрүндүјү кими, дүзәлтмәдир (гат-ар), демәли бу фе"лин даһа гәдим вә илкин формасы **гат-** олмушдур. Чох күман ки, гат- фе"ли дә бурмаг, фырламаг мә"насында олмушдур. Орхон Јенисеј абидәләриндә һәмчинин Алтај дилиндә **гат-**(маг) фе"ли "әјирмәк, ешмәк (сап, ип)" мә"насында ишләнмишдир [бах, Сев.им.-367].

Азәрбајчан дилиндә "кәндир вә ја јундан ешилмиш" мә"насында ишләнән **гатма** сөзү [ИЛ I-452] дә мәһз һәмин "һөрмәк, ешмәк, фырлатмаг" мә"налы илкин **гат-** фе"линдән јаранмышдыр. Буна көрә дә демәк олар ки, фарс дилинә гәдим дөврдә мәһз Азәрбајчан дилиндән кечмишдир.

قابلمه (ғаблеме) "мис вә ја алиминиумдан дүзәлдилмиш габ" [Амијане-289], "ичәрисинә хөрәк төкмәк вә ја хөрәк биширмәк үчүн гапағы олан бөјүк дәмир габ, газан" [Әмид-930; ПРС II-249]. Бу сөзүн гурулушу вә формасы ачыг шәкилдә көстәрир ки, о, мәншә е"тибарилә түрк дилләринә мәхсусдур, јә"ни фарс дилиндә түрк мәншәли алынмадыр. Мүасир дил бахымындан белә дүшүнмәк олар ки, бу сөзүн јаранма әсасыны тәшкил едән фе"л көкүнүн өзү **габ** исминә -ла, -лә шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир (габламаг>габла). Лакин гәдим түрк јазылы абидәләри фактларындан мә"лум олур ки, һәмин исим гәдим дөврдә түрк дилләриндә һәм **га** шәклиндә, һәм дә **габ** шәклиндә ишләнмишдир [бах, ДТС-399]. Мараглыдыр ки, гәдим түрк дилләриндә "сини, поднос" мә"насында **габан** сөзүнә раст кәлинир [ДТС-399] ки, бунун да тәркибиндә **га** (вә ја габ) лексеми вардыр. Бәлкә **габ** сөзүнүн өзү дә илкин дејил, төрәмәдир (га+б). Һәр һалда гәдим түрк јазылы абидәләри фактларындан мә"лум олур ки, бунларын һәр икиси (һәм **га**, һәм дә **габ**) гәдимдән түрк дилләриндә мөвчуддур вә демәли фарс дилинә дә гәдимдә кечмишдир. Белә бир фикри ашағыдакы факт да тәсдиг едир: Шәрһ етдијимиз сөзүн фарс данышыг дилиндә ејни мә"нада قاپلمه (ғапләме) формасы да, јә"ни көк сөзүн кар "п" самити илә оланы ишләнир [Амијане-289]. Диггәтә лајиг чәһәт будур ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә (Маһмуд Кашгари "Диван"ында) "габ" мә"насында **гап** сөзү дә ишләнир [бах. ДТС-420]. Мә"лум олдуғу үзрә Азәрбајчан дилиндә полисемантик сөз олан **габлама** исминин бир мә"насы

мәһз "Гулпсуз вә гулплу гапағы олан кичик газанча"дыр. Дилимиздә "кип. гапағы олан газанча" мә"насында ишләнән "габлама газан" [ИЛ I-387] бирләшмәсиндәки биринчи компонент дә һәмин **габ** лексеминдән јаранмышдыр. Фарс дилинин Аштијан диалектиндә бу сөз "газан" мә"насында قاولامه (гавламе) шәклиндә гејдә алынмышдыр [Ашт-121]. Биз бу фикирдәјик ки, бу сөздә "в" самитинин ишләнмәси һәмин диалектдә - јә"ни фарс дили мүһитиндә јаранмыш фонетик дәјишиклик дејил, Азәрбајҹан-түрк дилиндән мәһз бу шәкилдә, јә"ни "в" самити илә һәмин диалектә кечмишдир. Белә дүшүнмәјә әсас верән бир факт да будур ки, дилимизин бир сыра диалектләриндә (Газах, Шуша, Кәнҹә, Шәки, Товуз) инди дә "газанча, ағзы гапалы мис габ" мә"насында "гавлама" сөзү ишләнир [ДЛ-104].

سالمه (салме) "гәнди чаја салыб ичмә"; "дишләмә"нин антоними [Амијане-197] . Ајдын мәсәләдир ки, бу сөз **салмаг** фе"линин көкү илә -ма, -мә шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөздүр. Мә"лум олдуғу үзрә дилимиздә "салма" сөзү "ширин чај" мә"насында ишләнир, бундан әлавә бу сөзүн иштиракы илә "салма чај" бирләшмәси дә јаранмышдыр. [ИЛ IV-22]. Бу сөз фарс дилинә Азәрбајҹан-түрк дилиндән кечмишдир, чүнки бу сөз көстәрилән мә"нада бизим дилимизә хас олан сөздүр. Дикәр түрк дилләриндән олан түрк дилиндә salma сөзү "дүјүдән һазырланмыш јемәк" адыдыр [TRS-749].

سخمه (сохме) - формасындан да көрүндүјү кими бу сөз **сохмаг** фе"линин көкүнә -ма, -мә шәкилчисинин бирләшмәси илә јаранмыш фе"ли исимдир вә бунун түрк мәншәли сөз олмасы көз габағындадыр. Үмумхалг фарс данышыг дилиндәки сөзләрин изаһына даир "Лүғәт"дә бу сөзүн "бирисинә дәјәнәклә вә ја силаһла һүҹум етмәк" мә"насыны билдирән سخمه رفتن (сохме рәфтән) мүрәккәб фе"линин тәркибиндә ишләндији көстәрилир. /Амијане-199/. Һәмин әсәрдә С.М.Ҹамалзадә гејд едир ки, бу сөз "мә"лум олдуғу үзрә анҹаг Исфаһанда ишләнир" [Амијане-199]. С.М.Ҹамалзадәнин мушаһидәсинә көрә 37 ил бундан әввәл фарс дилинин анҹаг Исфаһан диалектиндә ишләнән түрк мәншәли бу сөз, мараглыдыр ки, нәинки дилдән чыхмамышдыр, әксинә ишләклик даирәсини кенишләндирәрәк букүнкү фарс әдәби дилинин лүғәт

тәркибиндә фәал лексик ваһид кими мөһкәмләнмишдир. Өзү дә инди фарс дилиндә һәмин **сохме** сөзү һәм дә мүстәгил истилаһ кими "рапира (мәшг гылынчы); низә; ҹида" мә"насында ишләнир, һәм дә "рапира (вә ја низә) зәрбә вурмаг; низә (вә ҹида) батырмаг, низә (вә ја ҹида) сохмаг (кимә исә)" мә"насыны билдирән سخمه زدن (сохме зәдән) мүрәккәб фе"линин тәркибиндә фәалијјәт көстәрир [ПРС II-24]. Демәли, һәмин сөз фарс дилиндә артыг мүстәгил һалда ајрылыгда ишләнән идман термини статусу кәсб етмишдир. Диггәти ҹәлб едән бир ҹәһәт дә будур ки, букүнкү фарс дилиндә **сохме** сөзүнүн иштиракы илә јаранмыш мүрәккәб фе"лин тәркибиндәки көмәкчи фе"л дә дәјишмишдир, белә ки, бу сөз Исфаһан диалектиндә олдуғу кими رفتن "кетмәк" көмәкчи фе"ли илә дејил, زدن "вурмаг" көмәкчи фе"ли илә бирләшмишдир.

Мараглыдыр ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә **к** самити илә ишләнән **sok-** фе"ли "сохмаг, батырмаг, дүртмәк" мә"насы илә јанашы "вурмаг, зәрбә ендирмәк" мә"насында да ишләнмишдир [бах, ДТС-508]. Чох күман ки, фарс әдәби дилиндә јухарыда көстәрилән мүрәккәб фе"лин јаранмасы үчүн һәмин сөзүн мәһз "вурмаг" мә"налы "зәдән" јардымчы фе"лә бирләшмәси дә **sok-** фе"линин гәдим түрк дилләриндә дашыдығы бу мә"на илә бағлыдыр. Мә"лумдур ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә бу фе"лин тәркибиндәки партылтылы "к" самити Азәрбајҹан дилиндә "х" самити илә ишләнир (sok-сох-). Јухарыда вердијимиз фактдан көрүндүјү кими, фарс дилиндә дә һәмин сөзүн јаранма әсасыны тәшкил едән фе"л мәһз **х** самити илә (сох+ме) ишләнир. Буна көрә белә дүшүнмәк олар ки, түрк мәншәли олдуғу һеч бир шүбһә доғурмајан **сохме** сөзү көстәрилән мә"наларда фарс дилинә мәһз Азәрбајҹан дилиндән кечмишдир.

سقلمه (соғолме) - "дүмсүк, дүртмә; дүмсүкләмә; дүртмәләмә; јумруғун учу илә вурма" [ВШК-348, Ашт-100, 101; Лар-135; Әмид-743; ПРС II-49; Амијане-215].

Гәдим түрк јазылы абидәләриндән "вурулмаг, зәрбә алмаг" мә"насында **согул-** фе"ли мә"лумдур [ДТС-509]. Фарс дилиндә ишләнән **соғолме** сөзү дә һәмин фе"л әсасында дүзәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмадыр. Бу сөз, демәк олар ки, бүтүн фарс дилиндә (әдәби вә данышыг дилиндә, бир сыра диалект вә шивәләрдә) јајылмышдыр. Лакин бу сөзүн фарс графикасы илә јазылышында бә"зи хырда фәрг нәзәрә чарпыр: ثقلمه (согол-

ме) [Амиіане-64]. سوقولمه (суғулме) /Амиіане/. Әлбәттә, бунларын арасында мә"на фәрги јохдур, амма, бә"зи фәргли мә'на чаларлары вардыр. Әслиндә бу дүзәлтмә сөз һәмин фе"лин мәзмунундакы һәрәкәтин ичра васитәсини - бир нөв аләтини билдирән фе"ли исимдир. Јәгин буна көрәдир ки, о фарс дилиндә даһа чох јардымчы "вурмаг" фе"ли илә бирликдә سقلمه (соголме зәдән) "дүмсүк вурмаг" шәклиндә ишләнир [ВШК-348; Әмид-743 вә б.]. Фарс данышыг дилиндә бу сөзүн ајрылыгда, јә"ни фе"ли исим кими "өзүнү көзә сохма; инадкешлик етмә" мә"наларында ишләндији гејд олунмушдур [Амиіане-64]. Мараглыдыр ки, фарс дилинин Шираз диалектиндә "соголме зәдән" мүрәккәб фе"линин синоними кими (соголи зәдән) фе"ли дә ишләнир [ВШК-348]. Бу мүрәккәб фе"лин биринчи компонентинин **согол** лексеми вә "и" морфеминдән ибарәт дүзәлтмә исим олдуғу ајдын мәсәләдир. Демәли бу тәркибдә дә **согол** лексеми јухарыда һаггында данышдығымыз **сохул-(маг)** фе"линдән башга бир шеј дејилдир.

سکمه (сокме). Үмумхалг фарс данышыг дилиндә (сокмедузи) мүрәккәб фе"линин тәркибиндә ишләнир [Амиіане-216]. Һәмин мүрәккәб сөз исә "парчанын сапларыны сөкмәк јолу илә әл иши һазырламаг пешәси, әл сәнәти" адыны билдирән исимдир. Әслиндә **сокме** вә **дузи** тәркиб һиссәләриндән ибарәт олан бу мүрәккәб исмин биринчи компоненти Азәрбајҹан дилиндә чохмә"налылығы илә фәргләнән **сөкмәк** фе"линдән дүзәлмиш түрк мәншәли сөздүр (икинчи компоненти исә фарс мәншәлидир). Мә"лум олдуғу үзрә, дилимиздә **сөкмәк** фе"линин бир мә"насы да "тикишини ачмаг"дыр [ИЛ IV-104]. Бу да мә"лумдур ки, хүсусән чит парчанын сапыны сөкмәклә мүхтәлиф "фигурлу, шәкилли" әл иши јаратмаг сәнәти Азәрбајҹанда вахтилә кениш јајылмышды вә бу инди дә Күнеј Азәрбајҹанда галмышдыр. Көрүнүр бу үсулла әл иши һазырламаг пешәси, гәдим дөврләрдән түркдилли халглар арасында јајылмыш сәнәт олмушдур. Бизә белә кәлир ки, М.Кашгаринин "Диван"ында ишләнмиш **ол тон сoктүрди** (о, дон сөкдүрдү) [ДТС-510], ҹүмләсинин хәбәрини ифадә едән фе"л һәмин мә"нада ишләнмишдир. "Древнетюрский словарь"да бу ҹүмлә рус дилинә "он заставил распороть (~ разорвать) одежду" (о, палтары сөкдүрдү~ҹырдырды) кими тәрҹүмә едилмишдир

[ДТС-510]. Бизә белә кәлир ки, бу ҹүмләдә **сөкдүрмәк** фе"ли "сөкдүрмәк, дағытмаг, парча-парча етмәк" мә"насында дејил, "парчанын сапыны сөкмәк үсулу илә тикдирмәк" мә"насында ишләнмишдир. Бизҹә бу ҹүмлә "о, сөкмәли дон тикдирди (јә"ни үзәринә **сөкмә** тикилмиш дон, палтар тикдирди)" мә"насындадыр (мүг.ет, "тикмәли көјнәк"). Бүтүн бунлар белә бир нәтиҹәјә әсас верир ки, **сокме** сөзү түрк мәншәлидир вә гәдим дөврдә фарс дилинә кечмишдир. Фарс дилиндә "ө" сәси олмадығы вә сөз сонунда "ә" саитинин ишләнмәдијинә көрә е>о вә ә>е әвәзләнмәси баш вермишдир. Бунун фарс дилиндә түрк мәншәли гәдим алынма олдуғуну тәсдиг едән бир факт да будур ки, **сокме** сөзү фарс дилиндә (сокме дуз) "сокме тикән"[1] фе"ли сифәтини вә бу фе"ли сифәтлә "и" шәкилчисинин бирләшмәсиндән ибарәт олан سکمه دوزی (сокмедузи) мүҹәррәд исмини јаратмышдыр.

سکرمه (секерме) "гашларын дүјүнү, әсәбиләшдикдә, овгат тәлхлији заманы гашларын дүјүнләнмәси; алын гатлары, алындакы гатлар" [Амиіане-218; Әмид-746; ПРС II-52]. Һәм һәрәкәтин просесини (гашлары дүјүмләмә), һәм дә онун нәтиҹәсини әкс етдирән бу сөз гәдим түрк јазылы абидәләриндә "сычрамаг; јухары галхмаг" мә"насында ишләнмиш **секри-**(мәк) вә "сыхмаг, сыхлашмаг, сыхышдырмаг, сыхлашдырмаг" мә"насында ишләнмиш секрит-(мәк) [ДТС-494] фе"лләринин һәр икисинин мәзмунуна малик олмуш секирмәк~сәјирмәк (>сәјримәк) фе"линдән әмәлә кәлмишдир. Башга шәкилдә десәк, һәм фарс данышыг дилиндә, һәм дә фарс әдәби дилиндә ишләнән **секерме** сөзү Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә исимдир вә о, гәдим дөврдә фарс дилинә кечмишдир.

ساخلو (сахлу). "гарнизон, гаровулчу вә ја горумаг мәгсәдилә мүәјјән јердә гојулмуш әскәр дәстәси" [Әмид-706; ПРС II-8]. Бу сөзүн гурулушу ајдын шәкилдә көстәрир ки, о, **сах** вә **лу** тәркиб һиссәләриндән ибарәтдир. Азәрбајҹан дилиндә, еләҹә дә дикәр түрк дилләриндә -лы, **-ли**, -лу, -лү шәкилчисинин гәдимдән фәалијјәт көстәрән сөздүзәлдиҹи морфем олдуғу мә"лум

---

[1] دوز (дуз) лексеми фарс дилиндә "тикмәк (палтар)" мә"насында олан دوختن (духтән) фе"линин көкүдүр.

мәсәләдир. Бу шәкилчинин әсасән исимләрә бирләшәрәк јени сөз дүзәлтдији дә мә"лумдур. Демәли, тәкчә бу гурулуш әсас верир дејәк ки, **сахлу** сөзү фарс дилиндә Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмадыр. Доғрудур Һ.Әмид бу сөзүн гаршысында مأخوذ از ترکی (мә"хуз әз торки) "түрк (Азәрбајҹан-Д.Р) дилиндән алынмышдыр" гејдини вермишдир, лакин онун гурулушу вә јаранма мәншәји һаггында һеч бир сөз демәмишдир [бах. Әмид-706]. Бәлкә дә Һ.Әмид -лу шәкилчиси әсасында бу сөзүн түрк мәншәли алынма олдуғуну мүәјјән етмишдир, чүнки фарс дилиндә чохлу дүзәлтмә сөзләр, хүсусән јер адлары вардыр ки, бунларын әмәлә кәлмәсиндә -лы, -ли, -лу, -лү шәкилчисинин анҹаг -лу варианты ишләнир[1].

Түрк дилләринин, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилинин сөз јарадыҹылығы ганунларындан чыхыш едәрәк там инамла демәк олар ки, тәһлил етдијимиз **сахлу** сөзүнүн тәркибиндәки **сах** лексеми дилимиздә фәал ишләнән **сахламаг** дүзәлтмә фе"линин тәркибиндәки **сах** лексеми илә тарихән һәм лексик морфоложи мөвгејинә көрә, һәм дә семантик бахымдан ејнидир. Азәрбајҹан дилиндә -ла, -лә шәкилчиси васитәсилә исимдән (еләчә дә дикәр нитг һиссәләриндән) фе"л дүзәлдилдији факты әсасында дејә биләрик ки, һәмин фе"лин јаранма көкүнү тәшкил едән **сах** сөзү исимдир. Өзү дә бу исим гәдимдә мүстәгил мә"наја вә мүстәгил ишләнмә кејфијјәтинә малик олмушдур. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "горујуҹу, горујан, гаровулчу" мә"насында ишләнән сакчы ("к" самити кар, галын вә патылтылыдыр) дүзәлтмә исми ишләнмишдир [ДТС-486]. Мә"лумдур ки, -чы (-чи, -чу, -чү) шәкилчиси дә әсасән исимләрдән исим дүзәлдир. Демәли бу дүзәлтмә сөзүн дә јаранма әсасыны тәшкил едән **саг** сөзү исимдир. Бу истигамәтдә диггәтә лајиг фактлардан бири дә будур ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә **саг** сөзүнүн мүстәгил шәкилдә "диггәтли, еһтијатлы, сајыг, ајыг-сајыг" мә"наларында фәал ишләнмәсинә раст кәлинир, мәс, усал болма, саг тур (мајмаг олма, сајыг ол, диггәтли ол) [ДТС-485]. Бүтүн бу фактлар әсасында белә нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, саг~сах сөзү гәдимдә "еһтијат, диггәт; горума, сахлама; еһтијатлы,

[1] Бу барәдә кениш мә"лумат үчүн бах, Д.М.Рәһимова Иран әразисиндә -лу шәкилчили топонимләр. "Азәрбајҹан ономастикасы проблемләри" IV Бакы, 1993, с.122-124.

диггәтли" мә"наларында олмушдур. Белә еһтимал етмәк олар ки, фарс дилинә кечмиш **сахлу** сөзү дә һәмин мә"на үзрә јаранмыш вә илкин мә"насы тәгрибән "еһтијатлы олан, диггәтли олан; горујан, горумаг үчүн бахан" олмушдур. Гејд едәк ки, гырғыз, түркмән, татар, өзбәк вә бир сыра дикәр түрк дилләриндә "гаровулчу, нөвбәтчи, гаровул" мә"насында ишләнән **сагчы** исминин, еләчә дә газах дилиндә "еһтијатлы олмаг" мә"насында ишләнән **саг бол-** мүрәккәб фе"линин [бах, Сев.гл.-24] тәркибиндә һәмин саг~сах гәдим семантикасыны сахламышдыр. Бизә белә кәлир ки, Азәрбајҹан дилиндә бу сөзүн илкин семантикасы "чәкилмәк, горунмаг, өзүнү сахламаг" мә"насында ишләнән **сагынмаг** вә "чәкиндирмәк, өзүнү көзләмәји, горунмағы мәсләһәт көрмәк" мә"насыны билдирән **сагындырмаг** фе"лләринин [ИЛ IV-10] тәркибиндә галмышдыр. Башга шәкилдә десәк, һәмин фе"лләр **саг-** илкин көкү әсасында јаранмышдыр. Әкәр q~г~х ујғунлуғу әсас көтүрүлсә еһтимал шәклиндә демәк олар ки, лап гәдимдә түрк дилләриндә saq~саг~сах сөзү һәм фе"л, һәм дә исим олмушдур. Беләликлә демәк олар ки, фарс дилиндә түрк мәншәли алынма олан сахлу дүзәлтмә сөзү чох гәдим дөврдә бу дилә кечмишдир. Јәгин буна көрәдир ки, һәмин сөз фарс дилиндә архаик сөзләр сырасына кечмишдир вә онун билдирдији дикәр мә"на "гарнизон" мә"насы [ПРС II-8]. پادگان (падеган) сөзү илә ифадә едилир [Әмид-706].

چالمه (чалме) - фарс дилинин анҹаг Шираз вә Казерун диалектләриндә гејд олунмуш бу сөз һаггында һәмин диалектләрин лүғәтинә даир китабда јалныз белә бир изаһат верилмишдир:

نام مرضی است . بعنوان نفرین هم گفته میشود (хәстәлик адыдыр, гарғыш кими дә ишләнир. [ВШК-200]. Доғрудур һәмин диалектләрә һәср олунмуш әсәрдә **чалме** сөзүнүн ифадә етдији хәстәлијин конкрет мәзмуну верилмәмишдир. Лакин бизә белә кәлир ки, бу сөзүн билдирдији хәстәлик ады **чалмаг** фе"линин һәмин мә"насындадыр. Бу сөзүн **чалмаг** фе"линин көкү - чал илә -ма, -мә шәкилчисинин бирләшмәсиндән јаранмыш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә исим (чалма>чалме) олмасы көз габағындадыр.

Азәрбајҹан дилиндә гәдимдән чохмә'налылығы илә фәргләнән **чалмаг** фе"линин "санҹмаг, вурмаг, дишләмәк (һәшәрат вә илан тәрәфиндән)" мә"насында

ишләндији мә"лумдур [ИЛ IV-414]. Чох күман ки, фарс дилинин Шираз вә Казерун диалектләриндә ишләнән **чалме** сөзү дә **чалмаг** фе"линин һәмин мә"насы әсасында јаранмышдыр. Һәмин фе"лин "санчмаг, вурмаг, дишләмәк, дөјмәк" мә"насында ишләнмәси гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә өз әксини тапмышдыр [бах, ДТС-137]. Демәли, **чалме** сөзү фарс дилинин һәмин диалектинә гәдим дөврдә кечмишдир. Бәлкә дә гәдимдә бу сөз үмумиҗҗәтлә фарс дилинә кечмиш, лакин сонралар фарс әдәби дилиндә үмуми ишләклијини итирәрәк анҹаг Шираз вә Казерун диалектләриндә галмышдыр.

چاتمه (чатме) "бир нечә (3 вә ја 4) түфәнки баш-баша гојма, чатма; бир нечә нәфәрлик дәстә шәклиндә бир јердә дуруб гаровулчулуг етмә" [ВШК-197; Әмид-482; ПРС I-435]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "бир јерә јығмаг, топламаг" мә"насында **чат-**(маг) фе"ли ишләнмишдир [ДТС-141]. Азәрбајҹан дилиндә исә **чатмаг** фе"ли гәдимдән чохмә"налы фе"л кими мә"лумдур. Дилимиздә бу фе"лин "(бир-биринә) говушмаг, (учлары бир-биринә) бирләшмәк" мә"насында ишләнмәси вә бу фе"лдән дүзәлмиш **чатме** сөзүнүн "учлары бир-биринә говушмуш, бирләшмиш" мә"насы дашымасы мә"лумдур [ИЛ IV-420]. Демәли, фарс дилинин Шираз вә Казерун диалектләриндә, һәмчинин фарс әдәби дилиндә ишләнән **чатме** сөзү **чатмаг** фе"линин һәмин мә"насы әсасында јаранмыш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр ки, гәдимдән фарс дилинә кечмишдир. Бунун фарс дилиндә гәдим алынма олдуғуну тәсдиг едән бир факт да будур ки, һәмин сөзүн јаранмасында **чат-** фе"ли әслиндә тә"сирли (кечәр) фе"л мә"нада, јә"ни бугүнкү чатдыр - мә"насында ишләнир (түфәнк учларыны бир-биринә чатдырмаг, бирләшдирмәк). Тәсадүфи дејил ки, дилимиздә бу сөз һәрби истилаһ кими инди дә мәһз **чатма** шәклиндә (**чатдырма** мә"насында) ишләнир: "түфәнкләри баш-баша чатмаг" [бах, РАСI-543]. Дилимиздә бу мә"нада ишләнән **чатмаг** фе"линин семантик гаршылығы фарс дилиндә һәмин чатме сөзү илә کردن "етмәк" вә ја زدن вурмаг" јардымчы фе"линин бирләшмәсиндән дүзәлмиш چاتمه کردن вә ја چاتمه زدن мүрәккәб фе"лләри илә верилир [бах, Әмид-482, ПРС I-455]. Бу фактлар әсасында белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, **чатме** сөзү көстәрилән мә"нада фарс дилинә елә бир дөврдә кәлмишдир ки, һәмин дөврдә түрк дилләриндә фе"лләр

тә"сирли - тә"сирсиз вә нөв семантикалары үзрә форма фәргинә малик дејилдиләр, јә"ни бу бахымдан ортаг семантикалы идиләр.

چغرتمه (чеғертме) - фарс данышыг дилиндә ишләнән бу сөзүн мә"насы белә изаһ едилмишдир: نوعی غذاست که اصلاً قفقازی است و با گوشت و تخم مرغ پزند "мәншәҹә Гафгаза аид јемәк нөвүдүр, әт вә јумурта илә биширирләр" [Амијане-87]. Бу сөзүн әслиндә Азәрбајҹан халгына аид олан јаранма вә гурулушуна көрә Азәрбајҹан-түрк мәншәли **чығыртма** дүзәлтмә исми олдуғу көз габағындадыр. "Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәт"индә бу сөзүн мә"насы белә верилмишдир: "Гызардылмыш помидор, бадымҹан вә ја әт тикәләриндән ибарәт хөрәк (бә"зән јумурта да вурулур)" [ИЛ IV -440]. Илк бахышда белә дүшүнмәк олар ки, бу сөз **чығыртмаг** фе"линдән әмәлә кәлмишдир (чығырт+ма). Лакин һәмин хөрәк нөвүнүн мәзмуну илә бу фе"л арасында семантик ујушма јохдур.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "бәркидилмәк, тапдаланыб бәркидилмәк" мә"насында **чығры-**(маг), "бәркимәк, бәркитмәк" мә"насында **чығру-**(маг) фе"лләри ишләнмишдир [ДТС-148]. Бизә белә кәлир ки, дилимиздә хөрәк адыны билдирән **чығыртма** сөзү һәмин көкдән јаранмыш вә "бәркитмәк" мә"насыны дашыјан **чығыртмаг** фе"линдән дүзәлмишдир. Һәмин дүзәлтмә сөз әввәлҹә фе"ли сифәт олмуш, сонра исә субстантивләшмишдир, јә"ни исмә чеврилмишдир. Һәмин хөрәк нөвүнүн "сулу" дејил, "гаты, бәрк" олмасы буну тәсдиг едир. Фарс дилиндә "ы" самити олмадығы үчүн **чығыртма** сөзү "чеғертме"шәклинә дүшмүшдүр.

Мараглыдыр ки, фарс данышыг дилиндә "бәрк, мөһкәм" мә"насында چغر(чеғер) вә چغره(чеғре) вә چغرمه (чеғерме) сөзләри ишләнир [Амијане-87]. Бизҹә бунлар да һәмин көкдән олмалыдыр. Фарс дилиндә "бәркијиб чатламыш (әл вә ја ајаг дәрисинә аид мә"насында ишләнән) چغر (чеғер) фе"ли сифәти дә [ПРС I-472] бизҹә һәмин фе"л көкү илә бағлыдыр.

Азәрбајҹан дилинин Ағдам вә Шуша диалектләриндә "бәрк, ичи чыхмајан гоз" мә"насында ишләнән **чәрт** вә Газах, Кәнҹә, Ағдам, Товуз диалектләриндә "бәрк, чәтинликлә сынан гоз" мә"насыны билдирән **чәтәнә** сөзләринин [АДЛ-441] тәркибиндә **чә** лексеминин олмасы да бу бахымдан мараг доғурмаја билмәз.

چکمه (чəкме) "узунбоғаз чəкмə" [Ашт-47; Əмид-500; ПРС I-143] бу сөзүн түрк диллəриндə, о ҹүмлəдəн дə Азəрбајҹан дилиндə гəдимдəн ишлəнəн **чəкмəк** фе"линин көкү илə -ма, -мə шəкилчисинин бирлəшмəсиндəн əмəлə кəлдији вə демəли, Азəрбајҹан-түрк мəншəли олдуғу көз габағындадыр. Дилимиздə бу дүзəлтмə сөзүн мə"на тутуму фарс дилиндə ишлəндији мə"насындан даһа кенишдир. Белə ки, Азəрбајҹан дилиндə **чəкмə** сөзү үмумијјəтлə **ајаггабы** мə"насыны билдирмəклə јанашы "узунбоғаз чəкмə" мə"насында да ишлəнир [бах, ИЛ IV-427]. Фарс дилиндə исə **чəкме** сөзү анҹаг "узунбоғаз чəкмə" мə"насында ишлəнир. Мəс, Һ.Əмид һəмин сөзүн изаһыны белə верир: نوعی کفش ساقه بلند آن تا زیر زانو میرسد و بیشتر هنگام اسب سواری بپا میکنند .

"Ајаггабынын бир нөвүдүр, боғазынын узунлуғу дизин алтына гəдəр чатыр, даһа чох ат минəркəн кејирлəр" [Əмид-500].

Көрүнүр **чəкмə** сөзү фарс дилинə гəдимдə кечмишдир; тəсадүфи дејил ки, фарс дилиндə бу сөзүн иштиракы илə јени сөз вə ифадəлəр јарадылмышдыр: چکمه نمدی (чəкмеје нəмəди) "кечə чəкмə"; چکمه دوز (чəкмедуз) "чəкмəтикəн, чəкмəчи"; چکمه دوزی (чəкмəдузи) "чəкмəчи е"малатханасы, чəкмə тикилəн јер, чəкмəчилик (пешəси)" вə с. [ПРС I-473].

گزمه (кəзме) "кечə патрулу, кечə кəзəтчиси, кечə кəзəри кешикчиси" [Амијане-352; Əмид-1008; ПРС II - 396]. Бу сөзүн Азəрбајҹан дилиндə "кəзишəрəк бахмa, кəзə-кəзə нəзарəт етмəк" вə дикəр чохлу мə"наларда ишлəнəн **кəзмəк** фе"линин [ИЛ III-150] көкү илə -ма, -мə шəкилчисинин бирлəшмəсиндəн əмəлə кəлмиш олдуғу Азəрбајҹан-түрк мəншəли бу фе"ли исим мүасир фарс дили үчүн көһнəлмиш сөз олса да [бах, ПРС II-396], гəдим дөврлəрдə бу дилə кечмишдир.

چمباتمه (чомбатме) - "чөмбəлтмə, чөмбəлəрəк отурма" [Амијане-90; Əмид-503, ПРС I-476]. Гурулушу вə јаранма формасы ашкар шəкилдə көстəрир ки, бу сөз Азəрбајҹан-түрк мəншəлидир вə бу күн дилимиздə ишлəнəн "чөмбəлмəк, чөмəлмəк" фе"ли илə тарихəн ејни көклүдүр. Тəсадүфи дејил ки, бу сөзүн фарс дили лүғəтлəриндə верилмиш изаһынын мəзмуну да дилимиздəки мəзмуну илə там ујғундур; - муг.ет, фарс данышыг дили лүғəтиндə: روی دو پا نشستن و سینه را بزانوها نزدیک کردن

"ики ајағы үстə отуруб дизлəри синəјə јахынлашдырмаг" [Амијане-90]; "Азəрбајҹан дилинин изаһлы лүғəт"индə "Ајагларыны дизлəрдəн гатлајыб пəнҹəлəри үстə отурмаг" [ИЛ IV-451]. Һ.Əмид бу сөзүн Азəрбајҹан-түрк дилиндəн алынмыш олдуғуну "мə"хуз əз торки" гејд етмишдир /Əмид-503/, лакин јаранма мəншəјини көстəрмəмишдир. Гəдим түрк јазылы абидəлəри фактларындан мə"лум олур ки, гəдимдə түрк диллəриндə букүнкү **чум-** вə **бат-** (суја чуммаг, суја батмаг мə"насында) **чом-** фе"ли ишлəнмишдир, мəсəлəн М.Кашгари "Диван"ында: оғлан сувда чомды (оғлан суја чумду-батды) [бах, ДТС-153]. Гəдим түрк јазылы абидəлəриндəн бу да мə"лум олур ки, гəдим түрк диллəриндə **чом-** вə **бат-** фе"ллəри синоним мə"налы олмушдур вə буна көрə дə чох вахт гоша ишлəнмишдир [бах, ДТС-153].

Белəликлə, гəдим түрк јазылы абидəлəри фактларыны нəзəрə алдыгда белə күман етмəк олар ки, фарс дилиндə ишлəнəн **чомбатме** сөзү үч тəркиб һиссəсиндəн ибарəтдир: синоним мə"налы **чом-** вə **бат-** фе"л көклəри вə ме (<-ма, -мə) сөздүзəлдичи морфеми. Бəлкə дə һəмин дүзəлтмə сөз (чомбатме) суја чуман вə ја суда батан адамын һəмин һəрəкəтин иҹрасы нəтиҹəсиндə алдығы вəзијјəти билдирəн зəрф кими лексиклəшмиш вə əсасəн һəмин семантика үзрə дə фарс дилинə кечмишдир. Истəр фарс данышыг дилиндə, истəрсə дə фарс əдəби дилиндə "чомбатме" сөзүнүн ајрылыгда дејил, бир гајда олараг,

نشستن "отурмаг", زدن "вурмаг" јардымчы фе"ли илə бирликдə (чомбатме нешəстəн, чомбатме зəдəн "чөмбəлтмə отурмаг") ишлəнмəси [Əмид-503; Амијане-90] һəмин фикримизи тəсдиг едəн бир факт кими гијмəтлəндирилə билəр. Фарс дили лүғəтлəриндə бу сөзүн چنباتمه (чонбатме) шəклиндə јазылдығы да көстəрилир. Бизə белə кəлир ки, бу вариант, јə"ни "м" əвəзинə "н" јазылмасы фарс дилинə аид фонетик һадисə тə"сиридир: фарс дилиндə "н" самити "б" самитиндəн əввəл кəлдикдə "м" кими тəлəффүз едилир: əнбар>əмбар, тəнби>тəмбиһ вə с. [бах, Һатəми I, ПРС I,II вə б.].

یورتمه (јортме) "лөһрəм јериш, јортма јериш, јортма" [Амијане-473; Əмид-1223; ПРС II-751]. Дилимиздə "јорт кетмəк, лөһрəм јеришлə кетмəк, јеримəк" вə с. мə"наларда ишлəнəн **јортмаг** [ИЛ II-558] фе"линдəн јаранмыш Азəрбајҹан-түрк мəншəли дүзəлтмə сөздүр. Азəрбајҹан

дилиндә **јортма** сөзү "Ат јеришинин бир нөвү: ләһрәм јериш (бу јеришдә ат бир габаг ајағы илә бир дал ајағыны ејни вахтда јерә гојур)" мә"насында ишләндији кими [ИЛ II-558] фарс дилинә дә һәмин мә"нада кечмишдир. Бу фе"лин илкин әсасыны тәшкил едән **јор-** фе"ли гәдим түрк јазылы абидәләриндә "кетмәк" мә"насында ишләнмишдир [ДТС-274].

تخمه (тохме вә тохәме) "һәддиндән чох јемәк нәтиҹәсиндә гиданын мә"дәдә һәзм олунмамасы вә ја чох пис һәзм олунмасындан јаранмыш вәзијјәт; гиданын һәзм олунмамасы; кәјирмә вә һычгырма төрәдән мә"дә позулмасы" [Амијане-52; Әмид-381; ПРС I-359].

Гурулушча бунун -ма, -мә шәкилчиси илә фе"л көкүндән јаранмыш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөз олдуғу шүбһә доғурмур. Түрк дилләриндә, о ҹүмләдән дә Азәрбајҹан дилиндә һәмин шәкилчинин көстәрилән типли сөз јаратмаг үчүн фе"л көкүнә бирләшдији гајдасы нәзәрә алынса, **тохме** исминин јаранма әсасыны тәшкил едән **тох** лексеми фе"л олмалыдыр. Лакин истәр Азәрбајҹан дилиндә, истәрсә дә гәдим түрк јазылы абидәләриндә (еләҹә дә бир сыра дикәр түрк дилләриндә) **тог~тох** шәклиндә ајрыҹа ишләнән бу сөз "дојмуш, тох" мә"насыны билдирән исимдир [бах, ДТС-576; ИЛ IV-202]. Белә дүшүнмәк олар ки, фарс дилинә кечмиш **тохме** түрк дилләри тарихинин елә гәдим дөврүнә аид дүзәлтмә сөздүр ки, о дөврдә фе"л илә исим мә"наҹа һәлә ајрылмамышды. Түрк дилләри лексикасынын мүгајисәли тарихи тәдгиги әсасында мүәјјән едилмишдир ки, доғрудан да гәдимдә "дојунҹа јемәк, чох јемәк, дојмаг" мә"насында **тог- ~ тох-** (тогмаг~тохмаг) фе"ли олмушдур, бу бә"зи түрк мәнбәләриндә мәһз фе"л кими ишләнмишдир /бах, [ЭСТ 80-253]. Демәли **тохме** сөзү доғрудан да гәдимдә түрк дилләриндә мөвҹуд олмуш **тох-** фе"л көкүндән дүзәлмишдир. Буну тәсдиг едән бир факт будур ки, түрк дилинин Әрзинҹан диалектиндә "чох јемә, чох јемиш" мә"насыны **tohma** (тохма) сөзү вә "һәддиндән артыг јемәк нәтиҹәсиндә мә"дәси хәстәләнмәк" мә"насыны **tohma ol-** (тохма олмаг) мүрәккәб фе"ли инди дә ишләнир [бах, ЭСТ 80-253]. Фарс дилиндә бу сөз ики шәкилдә **-тохме** вә **-тохәме** шәклиндә ишләнир. Зәннимизҹә бу сөз фарс дилинә **тохме (<тохма)** шәклиндә кечмишдир. Лакин фарс дилиндә ејни фонетик тәркибдә, тамам

башга мә"нада - "јумурта; тохум; өзәк; чәрдәк" мә"насында ишләнән **тохме** сөзү илә гарышдырмамаг үчүн түрк мәншәли алынманын **тохәме** шәклини дә јаратмышлар. Белә күман етмәк олар ки, гәдим **тог-** фе"ли илә мүасир дилимиздә ишләнән дојмаг (тој-) фе"ли ејни көкдәндир.

Һ.Әмид бу сөзүн әрәб мәншәли олдуғуну көстәрир ки, бу да јухарыдакы фактлардан көрүндүјү кими әсассыздыр.

سورتمه (суртме) "киршә, хизәк" [Әмид-762; ПРС II-68]. Бу сөзүн ифадә етдији предметин мәзмуну ајдын көстәрир ки, о **сүртмәк** фе"линин көкү илә -ма, -мә шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә исимдир:

сүрүт+мә > сүртмә > суртме.

ساچمه (сачме) "ов түфәнкиндә ишләтмәк үчүн гурғушундан дүзәлмиш хырда күрәҹикләр; сачма, сечмә, гырма".

Бу сөзүн дилимиздә "јајмаг, сәпәләмәк" мә"насында ишләнән **сачмаг** фе"ли [ИЛ IV-38] илә -ма, -мә шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли фе"ли-исим олдуғу көз габағындадыр. Лакин диггәтәлајиг ҹәһәт будур ки, **сачме** сөзүнүн јаранмасы о дөврә аиддир ки, һәмин дөврдә фе"лләр нөв семантикасы үзрә формаҹа ајрылмамышды. Белә ки, һәмин сөзүн тәркибиндә **сачмаг** фе"ли мүасир дилимиздә ишләндији "јајмаг, сәпмәк" мә"насында дејил, "јајылмаг, сәпилмәк" мә"насында чыхыш едир.

یغما (јәғма) "гарәт, талан, сојғунчулуг, гәнимәт, трофеј" [Әмид-1221; ПРС II-745]. Бу сөзүн гурулуш вә формасы ашкар шәкилдә көстәрир ки, фе"л көкүнә -ма, -мә шәкилчиси артырылмасы васитәсилә дүзәлмишдир. Мә"наја кәлдикдә исә бизә елә кәлир ки, һәмин сөзүн јаранма әсасыны тәшкил едән **јәғ** лексеми түрк дилләриндә, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилиндә дә гәдимдән фәалијјәтдә олан **јығмаг** фе"линин көкүдүр ки, фарс дилинин фонетик тәбиәтинә ујғун дәјишмишдир: јә"ни фарс дилиндә "ы" сәси олмадығы үчүн "ә" јә чеврилмишдир: јығма>јәғма. Һәмин дүзәлтмә сөзүн фарс дилиндә ифадә етдији мә"налар да бу фикрә даһа чох ујғун кәлир. Мә"лум олдуғу үзрә гәдим дөврләрдә дөјүшдә галиб кәлән тәрәфин әскәрләри алдыглары шәһәрин евләриндәки гијмәтли шејләри гәнимәт кими јығырдылар. Бу **јығма**, ајдын мәсәләдир ки, зорла да һәјата кечирилирди.

Буна көрә һәмин сөз илкин мә"насындан әлавә "гарәт, сојма, сојғунчулуг" кими мә"налар да кәсб етмишдир. Бу фикрин керчәклијә даһа ујғун олмасына бизи инандыран бир факт да фарс дилиндә خوان یغما (хане јәғма) сөз бирләшмәсинин варлығыдыр. Һ.Әмидин лүғәтиндә бу сөз бирләшмәсинин фарс дилиндә ики мә"нада ишләндији көстәрилмишдир. 1) سفره‌ای که از مال غارت شده فراهم شود "гарәт олунмуш малдан һазырланмыш" сүфрә; 2) سفره‌ای که همه بر آن بنشینند و از آن بهره برند "һамынын әтрафына отурдуғу вә фајда-ландығы сүфрә" [Әмид-1221]. Көрүндүјү кими, мә"наларын бириндә **гарәт** сөһбәти јохдур, бурада сөһбәт елә сүфрәдән кедир ки, һәр кәс - һамы сүфрәнин әтрафына јығылыб вә ја јығышыб ондакы не"мәтләрдән јејә биләр. Демәли, бу һалда **јәғма** (<јығма) дүзәлтмә сөзүнүн мәһз **јығмаг** фе"л көкүндән әмәлә кәлмиш олдуғу ашкар шәкилдә өзүнү көстәрир.

Бунун илкинлијини вә ја даһа чох гәдимлијини көстәрән дикәр бир чәһәт дә будур ки, **јығ-** фе"ли бурада нөв категоријасы бахымындан һәлә форма фәрги кәсб етмәмишдир; јә"ни ејни һалда һәм **јығ-**, һәм дә **јығыл-**, **јығыш-** вә с. мә"наларына маликдир. Бу да көстәрир ки, **јәғма** фарс дилинә чох гәдим дөврдә кечмиш Азәрбајчан-түрк мәншәли сөздүр.

Мә"лум олдуғу үзрә дилимизин гәдим јазылы абидәләриндән олан "Китаби Дәдә Горгуд"да **јағмаламаг** фе"ли ишләнмишдир. Бу фе"лин -ла, -лә шәкилчиси васитәсилә **јағма** (вә ја јәғма) шәклиндән дүзәлмиш олдуғу ајдын мәсәләдир. Суал олуна биләр ки, түрк дилләриндә "ы" саити олдуғу һалда нә үчүн бу сөз "а" (вә ја "ә") саити илә ишләнир.

Диггәти бир чәһәт чәлб едир ки, дүшмәнин Салур Газанын евиндән апардығы мүхтәлиф шејләр садаланаркән **јағмаламаг** фе"ли, бир гајда олараг, гызыла вә пула аид ишләнир; мүг.ет, "евләрин... чапдылар, ... шаһбаз атларыны миндиләр, ... дәвәләрини једдиләр (једәкләдиләр), ... ағыр хәзинәсини, бол ағчасыны јағмаладылар), ... ағыр хәзинәсини, бол ағчасыны јағмаламышыз" вә с. [бах. КДГ-29;30]. Демәли хәзинәдәки гызыллар, гијмәтли даш гашлар, пуллар дағыдылмыр, тарач едилмир, мәһз јығылыр, јығышдырылыр. Бизә белә кәлир ки, бу һалда да јухарыда дедијимиз кими, **јәғма** лексеми илкин мә"нада **јығма** мә"насында чыхыш едир. Хатырладаг ки, бу күн дилимиздәки **јығмаг** фе"линин бир мә"насы да мәһз "јығышдырмаг, көтүрмәк"дир [ИЛ II-548].

Мараглыдыр ки, Азәрбајчан дилинин Губа диалектиндә "шәнлик мәчлиси, јығышма" мә"насында **јығва** сөзү ишләнир ки, бу да, көрүндүјү кими, **јығ** фе"л көкүндән јаранмышдыр [ДЛ-248].

Бүтүн бу фактлар көстәрир ки, һәмин сөз фарс дилинә чох гәдимдә кечмишдир. Тәсадүфи дејил ки, бу Азәрбајчан-түрк мәншәли сөзүн иштиракы илә фарс дилиндә "јағмаламаг, гарәт етмәк" мә"насында да یغما کردن (јәғма кәрдән), یغما زدن (јәғма зәдән), мүрәккәб фе"лләри јаранмышдыр [ПРС II-745]. Түрк дилләриндә "мүһарибә; дөјүш; вуруш; јаделли" мә"наларында "јағ" вә "дүшмәнчилик; дүшмән; хилафәтә табе олмајан мүсәлман" мә"наларында **јағы** исимләринин "дүшмәнчилик етмәк; дүшмән кәсилмәк; тәһдид етмәк" мә"наларында **јағы- јағыг-** фе"лләринин ишләнмәси мүхтәлиф мәнбәләрдә өз әксини тапмышдыр [ЭСТ 89-53, 56]. Бу факты нәзәрә алдыгда белә дә дүшүнмәк олар ки, бәлкә дә гәдимдә түрк дилләриндә **јағ-** фе"ли олмуш вә бу фе"лдән дә **јағма** фе"ли исми төрәмишдир. Бу сөз дә фарс дилинә кечмишдир. Бәлкә елә буна көрәдир ки, фарс дилиндә **јәғма** сөзүнүн гарәт, талан, дағытма мә"насы илә јанашы "сүфрә башына јығышма" мә"насы да вардыр. Лакин бир мәсәлә вар ки, белә һалда **јағма** сөзү фарс дилиндә **јағме** кими сәсләнмәли иди. Әлбәттә, бу мәсәлә илә бағлы дикәр мүлаһизәләр дә ола биләр лакин бурада бир мәтләб дәгигдир ки, фарс дилиндә мөвчуд олан **јәғма** исми Азәрбајчан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр вә бу сөз фарс дилинә чох гәдим дөврдә кечмишдир. Мә"лумдур ки, дилимиздә "сојғун, гарәт, сојғунчулуг, талан, чаповул" мә"насында **јағма** исминин вә бу исимдән дүзәлмиш **јағмаламаг** (сојмаг, гарәт етмәк, талан етмәк) вә **јағмаланмаг** (сојулмаг, гарәт едилмәк, таланмаг) фе"лләри гәдимдән мөвчуддур [ИЛ II-470]. Гәрибәдир ки, һәмин **јағма** исми илә ејни көкдән вә ејни семантикада олан, јә"ни "гарәт, сојғунчулуг, чаповул" мә"насы дашыјан **јәғма** фонетик варианты "Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти"ндә ајрыча сөз кими верилмиш, өзүнүн дә фарс дилиндән алынма олдуғу көстәрилмишдир [ИЛ II-545]. Әслиндә исә классик әдәби мәнбәләрдә бу, һәмин сөзүн

әрәб әлифбасы илә јазылышындан јаранмыш фонетик фәргдир. Бурада лексик вә семантик мүхтәлифлик јохдур.

-аг, -әк, -к, -г шәкилчиси илә дүзәлмиш сөзләр

Түрк дилләринин һәм гәдим, һәм дә мүасир дөврләринә аид јазылы абидәләр вә мүхтәлиф мәнбәләр әсасында апарылан тәдгигатлардан мә"лумдур ки, -аг, -әк, -к/-г шәкилчиси васитәсилә фе"л көкләриндән сөз дүзәлдилмәси Азәрбајҹан дилиндә (еләҹә дә дикәр түрк дилләриндә) кечмиш дөврләрдән кениш јајылмышдыр [бах, Сев.им-200-217].

Тәсадүфи дејил ки, фарс дилиндә раст кәлдијимиз Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмаларын мүәјјән бир һиссәсини мәһз бу шәкилчи васитәсилә јаранмыш фе"ли-исимләр тәшкил едир. Фарс дилинә кечмиш бу шәкилчили сөзләрин сәҹијјәви ҹәһәтләриндән бири дә будур ки, онларын тәркибиндәки лексемләрин демәк олар ки, һамысы инди дә фәалијјәт көстәрән вә өз ишләклији илә фәргләнән фе"лләрин көкләридир. Бу ҹәһәт она көрә диггәтә лајигдир ки, һәмин сөзләрин Азәрбајҹан-түрк мәншәли олдуғуну вә фарс дили тәрәфиндән мәһз бизим дилимиздән алынмыш олдуғуну ашкар шәкилдә көстәрир вә буна шүбһә јери гојмур. Башга сөзлә десәк, фарс дилиндәки -аг, -әк, -г, -к шәкилчили алынма сөзләрин Азәрбајҹан-түрк мәншәли олмасы дилимизин фактлары әсасында өз тәсдигини о дәрәҹәдә ајдын тапмыш олур ки, дикәр түрк дилләри фактларына сөјкәнмәјә хүсуси еһтијаҹ дујулмур.

دیرک (дирәк) вә تیرک (тирәк) "чадырын ортасында дуран вә чадыры сахлајан ағаҹ вә дәмир дирәк, дајаг" [Лар-82,120; ВШК-171; Әмид-439; ПРС I415,692].

Демәк олар ки, бүтүн түрк дилләриндә (һәм гәдим түрк јазылы абидәләриндә, һәм дә мүасир түрк дилләриндә) ишләнән бу сөзүн **тирә-~дирә-** фе"л көкү илә **-к** шәкилчисинин бирләшмәсиндән јаранмыш вә демәли Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә - исим олмасы көз габағындадыр. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "дирәмәк" мә"насында **тирә-** фе"линин, һәмчинин бу фе"л әсасында јаранмыш **тирәкү** "дирәк, сүтун, шалбан" вә **тирәклик** "дирәклик" исимләринин ишләнмәси [ДТС-

561] факты да буну тәсдиг едир. Азәрбајҹан дилиндә һәм бир нечә мә"на илә јанашы "дајамаг, сөјкәмәк" мә"насында ишләнән **дирәмәк** фе"ли, һәм дә бундан әмәлә кәлмиш **дирәк** исми, мә"лум олдуғу үзрә ишләк сөзләрдир. Бураја һәмин фе"лин **дирәмәк**, **дирәнмәк**, **дирәкләмәк**, **дирәкләнмәк**, **дирәкләтмәк** вә с. төрәмәләрини дә [ИЛ II-112,113] әлавә етдикдә бир даһа ајдын олур ки, фарс дилиндә **тирәк ~ дирәк** бу дил үчүн Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмадыр. Бунун фарс дилинә чох гәдим дөврдә кечмиш олдуғуну ашағыдакы фактлар да тәсдиг едир: а) фарс дилиндә һәмин сөзүн башланғыч самити һәм кар, һәм дә ҹинкилтили вариантда (тирәк~дирәк) ишләнир ки, бу да т~д гаршылығы, мә"лум олдуғу үзрә түрк дилләри тарихинин гәдим дөврүнә аиддир; б) фарс дилиндә бу сөз дикәр сөзләрлә бирләшәрәк илкин семантика әсасында бир сыра әлавә мә"на чалары кәсб етмишдир: мүг.ет, фарс дилинин Шираз вә Казерун диалектләриндә تیرک مازه (тирәке мази) вә تیرک پشت (тирәке пошт) "бел сүтуну, бел сүмүјү, фәгәрә" [ВШК-171], фарс әдәби дилиндә تیرک کشتی (дирәке кәшти) "дор ағаҹы" [ПРС I-435]. Мә"лумдур ки, Азәрбајҹан дилиндә "шалбан" мә"насында ишләнән **тир** исми вардыр [ИЛ IV-187]. Бизә елә кәлир ки, бу исимлә **тирәк~дирәк** сөзүнүн әсасыны тәшкил едән тир~дир лексеми тарихән ејнидир. Көрүнүр, бу, түрк дилләри тарихинин елә бир дөврүнә аид сөздүр ки, о дөврдә бир һеҹалы сөз һәм фе"л, һәм дә исим иди, јә"ни семантик ортаглыға малик идиләр. Белә еһтимал етмәк олар ки, гәдим дилимиздә һәмин семантика үзрә **тир-** исми илә јанашы тир- (дир-) фе"ли дә олмушдур. Чох күман ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә ишләнмиш **тирә-** фе"ли һәмчинин бу күн дилимиздә фәалијјәт көстәрән **дирә-** фе"ли дә илкин **тир- ~ дир-** фе"линдән төрәмишдир.

دولاغ / دولاق (долағ), دولاخ (долах) 1) "гәдимдә гадынларын күчә вә базара чыхдығы вахт кејдији ајағын алтындан кәмәрә гәдәр олан һиссәсини өртән чох енли вә кен шалвар, чахчур"; 2) "узаг јола чыханда ајаға доланан парча, долаг" [Амијане-155; Лар-115; Әмид-619; ПРС I-662].

Бу сөз дилимиздә "сарымаг, сарыгламаг" мә"насында кениш јајылмыш доламаг фе"линин [ИЛ II-130] көкү

дола- илә -г шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Мараглыдыр ки, фарс дилинин Шираз вә Казерун диалектләриндә دلاخ (долах) шәклиндә ишләнән бу сөз "һаваја галдырылмыш тоз-торпаг" мә"насыны билдирир [ВШК-295]. Белә күман етмәк олар ки, бу мә"на дилимиздәки **долмаг** фе"линин көкү **дол** лексеми илә **-аг** морфеминин бирләшмәсиндән јаранмышдыр. Һәмин диалектләрин лүғәтинә һәср олунмуш әсәрдә бу сөзүн һәмин мә"нада ишләнмәсинә даир белә мисаллар верилмишдир:

سواران بسرعت رفتند و دولاق کردند

"Атлылар сүр"әтлә кетдиләр вә тоз галдырдылар (долаг етдиләр)".

لباس را تکانید و دولاق کرد "Палтары чырпыб тоз галдырды (долаг етди)"[ВШК-295].

دوشک (дошәк) [Лар-113], تشک (тошәк), توشک (тушәк), دوشک (душәк) [Әмид-398, 434, 618; ПРС I-374, 409, 688].

Фарс дилиндә "дөшәк" мә"насында ишләнән бу сөз дилимиздә гәдим дөврдән ишләнән дөшәмәк фе"линин көкү **дөшә** илә -к шәкилчисинин бирләшмәсиндән јаранмыш исимдир. Бу фе"л гәдим дөврләрдән түрк дилләриндә **дүше-**(мек), **түшә-**(мәк), **дөше-**(мек), **дөшә-**(мәк), **төшә-**(мәк) вә с. фонетик шәкилләрдә "дөшәмәк (јорған-дөшәји); јатачағы һазырламаг; јербәјер етмәк; сәрмәк вә с." мә"наларда ишләнир [бах, ЭСТ 80-333-335]. Дилимиздә һәмин фе"л әсасында јаранмыш **дөшәк** исми түрк дилләриндә вә диалектләриндә **дүшек**, **дөшек**, **түшек, түшәј**, **түшәв**, **төшек** вә с. фонетик вариантларда өз әксини тапмышдыр [бах, ЭСТ 80-333-335]. Ајдын мәсәләдир ки, фарс дилиндә "ө" вә "ү" саитләри олмадығы үчүн һәмин саитләр "о" вә "у" саитләри илә әвәз едилмишдир. Бу сөзүн илк самити, јухарыдакы фактлардан да көрүндүјү кими, һәм кар "т", һәм дә чинкилтили "д" илә ифадә едилмишдир. Бу сәбәбләрә көрәдир ки, фарс дилиндә һәмин сөз **дошәк**, **тошәк**, **душәк**, **тушәк** вариантларында ишләнир. Демәли илк һечадакы саитләр фарс дилинин фонетик тәбиәтиндән доғмуш ујғунлашдырма нәтичәсидирсә, илк самитин ики вариантда ишләнмәси түрк дилләри инкишаф тарихиндә узаг кечмишдә мөвчуд олмуш т ~ д фонетик ајрылма мәрһәләсинин гоһум олмајан дилдә бир баша изидир.

Бүтүн бунлар белә дүшүнмәјә әсас верир ки, тәһлил етдијимиз һәмин Азәрбајчан-түрк мәншәли сөз фарс дилинә чох гәдим дөврләрдә кечмишдир. Бунун белә олдуғуну ашағыдакы фактлар да тәсдиг едир: Һ.Әмид һәмин сөзүн фарс дилиндәки мә"насыны изаһ едәркән, гејд едир ки, бу сөз пәһләви дилиндә (орта фарс дилиндә) **душәк** шәклиндә ишләнмишдир [бах, Әмид-398]. Демәли, түрк мәншәли олмасы шүбһә доғурмајан һәмин сөз ән азы ерамызын әввәлләриндә, бәлкә дә ерадан әввәл биринчи јүзилликдә фарс дилинә кечмишдир.

Һ.Әмидин белә бир гејди дә вар ки, һәмин сөз (дошәк, тошәк) мә"насында фарс дилиндә برخوابه (бәрхабе) дә ишләнмишдир [Әмид-398]. Демәли түрк мәншәли дошәк/тошәк сөзү фарс мәншәли сөзә галиб кәлмиш, ону ишләк олмаға гојмамышдыр. Бу да јалныз онунла изаһ олуна биләр ки, түрк мәншәли **дошәк** сөзү даһа гәдимдән фарс дилиндә фәалијјәт көстәрдији вә мөһкәмләндији үчүн, еләчә дә мүвафиг мәзмуну даһа дәгиг вә әһатәли ифадә етдији үчүн, сонрадан бәлкә дә тәәссүбкешлик һиссиндән фарсча дүзәлмиш сөз (бәрхабе) өзүнү доғрултмамышдыр, фарс дилиндә мөһкәмләнә билмәмишдир. Тәсадүфи дејил ки, фарс дилиндә "хошбәхт вә раһат јашамаг", "јағ, бал ичиндә үзмәк" мә"насында ишләнән در تشک پر قو خوابیدن (пәргу дошәкдә јатмаг) идиоматик ифадәси [ПРС I-374] мәһз һәмин түрк мәншәли төшәк ~ дөшәк сөзү әсасында јаранмышдыр. Еләчә дә "үзәриндә идманчыларын күләшдији дөшәк, идман дөшәји" мә"насыны билдирән تشک کشتی (тошәке кошти) идман истилаһы да [ПРС I-374] һаггында данышығымыз һәмин түрк мәншәли сөзүн иштиракы илә дүзәлмишдир. Мараглыдыр ки. Һ.Әмид һәмин сөз һаггындакы изаһатын сонунда јазыр: بعربی دَوُشَک میگویند

"Әрәбчә дәушәк дејирләр" [Әмид-618]. Ајдындыр ки, әрәб дилинә дә һәмин сөз түрк дилләриндән кечмишдир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Һ.Әмид бу сөзүн түрк мәншәли олмасы барәдә һеч бир сөз демәмишдир, јәгин ки, фарс мәншәли һесаб етмишдир.

قاچاق (гачаг) "алыныб сатылмасы гејри-гануни олан вә гадаған едилмиш шеј, гачагмал" [Амијане-295]; чәлд, ити, јејин, сүр"әтли, чевик, кизли шәкилдә бир иши вә ја һәрәкәти ичра етмә; дөвләт инһисарында олан, идхал вә ихрачы вә ја алыныб сатылмасы гадаған едилмиш (мал);

контрабанда [Әмид-930; ПРС II-250]. Бу сөз **гачмаг** фе"линин көкү илә **-аг** шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир вә демәли түрк мәншәли олмасы көз габағындадыр.

Көрүндүјү кими, фарс дилиндә дә бу сөз һәм сифәт кими, һәм дә тәрзи-һәрәкәт билдирән зәрф кими ишләнир. Истәр Азәрбајҹан дилиндә, истәрсә дә гәдим түрк јазылы абидәләриндә гач-(маг) фе"линин вә бу фе"лин мүхтәлиф төрәмәләринин мә"наларыны нәзәрдән кечирдикдә мә"лум олур ки, **гачаг** сөзүнүн фарс дилиндәки "чәлд, зирәкликлә, тез" мә"насы бу дилдә сонрадан әмәлә кәлмиш мә"на дејил, садәҹә олараг һәмин фе"лин түрк дилләриндә гәдимдән малик олдуғу илкин мә"налардан биридир. Тәкҹә буну хатырладаг ки, **гачмаг** фе"линин Азәрбајҹан дилиндә һәмин "гачмаг"дан әлавә "гојуб гачмаг, арадан чыхмаг, јајынмаг, кизләнмәк" мә"налары да вардыр [бах, ИЛ I-154; Сев.им.-212]. М.Кашгаринин "Дивану луғат-ит түрк" әсәриндә "чәлд, сүр"әтлә" мә"насында **гачығ**, еләҹә дә "гачараг, јејин" мә"насында **гачығај** сөзләри, һәмчинин "сүр"әтлә гачмаг" мә"насыны билдирән "**гачығ гач**"-маг тәркиби өз әксини тапмышдыр [бах, ДТС-401]. Түрк дилләриндә гәдимдән ы~а гаршылығынын варлығы нәзәрә алынарса, **гачығ** илә **гачағ** сөзләринин тарихән ејни олмасы һеч бир шүбһә доғурмаја биләр. Белә дә дүшүнмәк олар ки, гәдимдә фарс дили "сүр"әтли, чәлд, јејин" мә"насында **гачыг** сөзүнү алмыш, бурадакы ы саитини а илә әвәз етмәли олмушдур.

Буну да гејд едәк ки, **гачаг** сөзүнүн иштиракы илә фарс дилиндә "гачыб арадан чыхмаг; гачаг дүшмәк; кизләнмәк" мә"насында قاچاق شدن (гачағ шодән), "гачагчылыгла кечирмәк (јүкү, шеји)" мә"насында قاچاق کردن (гачағ кәрдән) мүрәккәб фе"лләри, еләҹә дә **гачаг** сөзү илә фарс шәкилчиси "**и**"нин бирләшмәсиндән дүзәлмиш قاچاقی (гачағи) "гачаг мал; гачагчылыгла" лексик ваһиди јаранмышдыр [ПРС II-250].

اطراق - اوتراق - اتراق (отрағ) "сәфәрә чыхмыш адамларын јолда динҹәлмәк үчүн мүвәггәти дајанмасы, дајанаҹаг, дүшәркә" [Әмид-72; ПРС I-43, 95].

Фарс дилиндә фе"ли-исим кими ишләнән бу сөз дилимиздәки **отурмаг** фе"линин көкү **отур** илә **-аг** шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир: отураг>отраг. Азәрбајҹан дилиндә **отураг** сөзү, мә"лум олдуғу кими, бир нечә мә"на дашыјыр: "көчәри һәјат кечирмәјән, даим бир јердә јашајан; истираһәт јери, дүшәркә, мәнзил салынан јер вә с." [бах, ИЛ III-453]. Көрүндүјү кими, Азәрбајҹан дилиндә һәмин сөзүн һәм сифәт, һәм дә фе"ли исим мә"насы вардыр ки, фарс дилинә бунун бир мә"насы - фе"ли исим семантикасы кечмишдир. Буну да хатырладаг ки, үмумијјәтлә түрк дилләриндә **отурмаг** фе"линин өзү чохмә"налыдыр. Белә ки, түрк дилләриндә һәмин фе"л "отурмаг, галмаг, дајанмаг; јашамаг; дајаныбдурмаг; дурмаг; мәскән салмаг; бир јердә мүәјјән мүддәт галмаг вә с." мә"наларда ишләнир [бах, ЭСТ 74-490-492].

Демәли, отрағ (<отураг) сөзү фарс дилиндә мә"на дәјишиклијинә уғрамыш вә јени мә"на кәсб етмәмишдир: түрк дилләриндә, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилиндә дә чохмә"налы олан бу сөзү дилимиздән бир мә"насы үзрә алмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, фарс дилиндә һәмин сөзүн иштиракы илә "дүшәркә салмаг, мүвәггәти дајанаҹаг гурмаг" мә"насыны билдирән اطراق کردن (отраг кәрдән) мүрәккәб фе"ли јаранмышдыр [ПРС I-43].

یراق (јәрағ) "гылынҹ, галхан, ох-каман, түфәнк вә бу кими **силаһлар**", "ат јәһәри вә мүвафиг ләвазимат", "назик метал мәфтилдән һөрүлмүш лент; гошгу шејләри, гошгу ләвазиматы", "сүваријә лазым олан шејләр" [Ашт-198; Лар-231; Амијане-466; Әмид-1219; ПРС II-743]. Бүтүн бу мә"наларын әсасыны һәлә гәдим түрк јазылы абидәләриндә, "јармаг, парчаламаг" мә"насында ишләнмиш **јар-** вә "јарамаг, лазым олмаг" мә"насыны ифадә едән **јара-** фе"л көкләри [ДТС-239] тәшкил едир. Гәдим түрк дили абидәләриндә һәмин фе"л көкләри әсасында әмәлә кәлмиш **јарағ** "васитә", "зиреһ, дәмир кејим", **јарағлыг** "лазым олан, јарајан, јарарлы" сөзләр ишләнмишдир.

Мүасир түрк дилләриндә **јар-**(маг) фе"ли "парчаламаг, ики јерә бөлмәк, ајырмаг, парча-парча етмәк вә с." чохлу мә"наларда [бах, ЭСТ 89-135,136], еләҹә дә **јарағ** сөзү "васитә; ләвазимат; лазым олан шеј; күҹ; силаһ вә с." мә"наларында јајылмышдыр [бах, ЭСТ 89-139].

Беләликлә ајдын олур ки, һәм фарс әдәби дилиндә, һәм дә фарс данышыг дилиндә вә бир сыра диалектләрдә ишләнән јәрағ (<јарағ) сөзү түрк мәншәлидир вә гәдим дөврдә фарс дилинә кечмишдир.

(јәтағ) "гаровул, нөвбәт, кезәтчилик; гаровулчу, кезәтчи дәстәси, мүһафизә дәстәси" [Әмид-1218; ПРС II-741]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "кезәтчи, гаровулчу" мә"насында **јатағ** сөзү ишләнмишдир [ДТС-247].

Чох күман ки, бу дүзәлтмә сөзүн јаранма әсасыны тәшкил едән **јат** лексеми фе"л көкүдүр. Бу лексем заһирән "јухуламаг" мәзмунлу **јатмаг** фе"линин көкү **јат-** илә еjни формада олса да онунла бир семантик јувадан дејилдир, јә"ни онунла мә"на бағлылығы јохдур. Һазырда бир сыра түрк дилләриндә **јетик** "хәбәрдар олан, хәбәри олан, мә"луматы олан" (түркмән дилиндә), "биличи, мә"луматлы" (газах дилиндә), "чәлд, зирәк, чевик" (татар диалектләриндә), **јетиз** "зирәк, чәлд, чевик" (татар, башгырд дилләриндә) сөзләринин варлығы [бах, ЭСТ 89-194], еләчә дә Азәрбајҹан дилиндә һәмин **јетик** сөзүнүн "бәләд, таныш, хәбәрдар" мә"насы илә јанашы "көз гојан, нәзарәт едән" мә"насыны дашымасы [ИЛ II-542] фактлары белә дүшүнмәјә әсас верир ки, һәм фарс дилиндәки **јәтаг** сөзү, һәм дә бу сөзләр ејни фе"л көкүндәндир.

Марагльдыр ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә **јет-**(мәк) фе"линин бир мә"насы да "әлиндән тутуб апармаг, јол кестәрмәк"дир [ДТС-258]. Түрк дилләриндә тарихән а ~ ә вә е ~ ә фонетик ујғунлуғунун олмасыны нәзәрә алдыгда белә нәтиҹәјә кәлмәк олар ки. гәдимдә түрк дилләриндә "(гајда-ганунун позулмасына) көз гојмаг; нәзарәт етмәк; (гајда-гануну) горумаг" мә"насыны билдирән **јатмаг ~ јетмәк** фе"ли олмушдур ки, мәһз һәмин фе"лин көкүндән јаранмыш јәтағ (< јатаг) сөзү јухарыда кестәрилән мә"наларда (гаровул, кезәтчилик, горовулчу вә с.) фарс дилинә кечмишдир.

سراغ - سراق (сорағ) "биринин һал вә вәзијјәтини сорушма" [Лар-131]; "әламәт, нишан" [Ашт-97; Әмид-724] "сорғу, сорушма, бирисинин јерини-јурдуну сорушма" [Әмид-724]; "ахтарма, арама, сорушуб билмә, сорушуб мә"лумат алма, мә"лумат, хәбәр" [ПРС II-29]. Бу сөз түрк дилләриндә гәдим дөврләрдән ишләнән **сормаг** фе"линин көкү **сор** илә **-аг** шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлмишдир. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә **сор-**(маг) фе"ли "сорушмаг, сорушуб хәбәр билмәк, сорушуб мә"лумат алмаг, итмиш шеји ахтармаг, арамаг" мә"наларында ишләнмишдир [ДТС-509]. Бунунла јанашы

һәмин јазылы абидәләр дә бу фе"лин "сорғу, сорушма" мә"насында **соруғ**, "ахтаран, ахтарычы" мә"насында **сортур-**(маг), "тапылмаг" мә"насында **соруг-**(маг) кими төрәмәләри өз әксини тапмышдыр [ДТС-509]. Азәрбајҹан дилиндә **сораг** сөзү мә"лум олдуғу кими "ахтарма, арама, сорушма, сорушуб билмә, өјрәнмә, хәбәр тутма" мә"наларында фәал ишләнән лексик ваһид кими јајылмышдыр [ИЛ IV-97, 98]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә олдуғу кими, мүасир Азәрбајҹан дилиндә дә **сормаг** фе"ли һәм ишләклиди, һәм дә чохлу төрәмәләринин (сорушмаг, сорушулмаг, сорагламаг, сораглашмаг, сорагча, сорғу вә с.) варлығы илә [бах, ИЛ IV-98, 99] сечијјәләнир.

Бүтүн бунлар кестәрир ки, фарс дилиндә ишләнән **сораг** Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр. Бу сөзүн фарс дилиндә ифадә етдији мә"налары истәр гәдим түрк јазылы абидәләриндә, истәрсә дә Азәрбајҹан дилиндәки мә"наларла гаршылашдыранда мә"лум олур ки, онун бу дилдәки семантик тутуму да тамамилә түрк мәншәлидир. Бу факт әсас верир дејәк ки, **сораг** сөзү фарс дилинә гәдим дөврдә кечмишдир. Тәсадүфи дејил ки, бу сөзүн иштиракы илә фарс дилиндә јаранмыш мүрәккәб фе"лләр Азәрбајҹан дилиндәки мүрәккәб фе"л илә семантик ҹәһәтдән дә ејнијјәт тәшкил едир, мүг. ет, Азәрбајҹан дилиндә **сораг етмәк** "ахтармаг, арамаг, ондан бундан сорушуб өјрәнмәк, билмәк, хәбәр тутмаг, мә"лумат алмаг" [ИЛ IV-98], фарс дилиндә سراغ کردن (сораг кәрдән) (ејнилә Азәрбајҹан дилиндәки мә"налар) [бах, ПРС II-29].

سنجاق (сәнчаг), سنجق (сәнчәғ) - ики мә"на дашыјыр: 1) бајраг (бир јерә санчылан), 2) санчаг [Әмид-750; ПРС II-60]. Бу сөз түрк дилләриндә гәдимдән мә"лум олан "тахмаг, батырмаг, кечирмәк, илишдирмәк" мә"налы **санчмаг** фе"линин көкүнә -аг, -әг шәкилчисинин бирләшмәси васитәсилә әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә фе"ли-исимдир. Гејд едәк ки, һәр ики мә"на (һәм "бајраг", һәм дә јахаја вә ја дикәр јерә тахмаг үчүн олан "санчаг") тарихән һәмин фе"лин семантикасы илә бағлыдыр.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә **санч-** фе"ли һәм "батырмаг, тахмаг", һәм дә "галиб кәлмәк, мағлуб етмәк" мә"насында ишләнмишдир [ДТС-483]. Бәлкә дә **санчаг**

сөзүнүн "бајраг" мә"насы бу семантика әсасында јаранмышдыр.

الک (әләк) "әләк" [Оразан-43; Әмид-117; ПРС I-117], بزک (бәзәк) "бәзәк; бәзәнмә" [Ашт-14; Әмид-265; ПРС I-206]. Һәр ики сөз дилимиздә гәдимдән јајылмыш **әләмәк** вә **бәзәмәк** фе"линин көкүнә (әлә-; бәзә-) -к шәкилчиси әлавә етмәклә јаранмыш түрк мәншәли исимдир. Мә"лум олдуғу кими һәр ики фе"л (әләмәк, бәзәмәк) Азәрбајҹан дилиндә ишләк фе"ллардәндир вә чохлу төрәмәләри олмасы илә фәргләнирләр [бах, ИЛ I-239, 240; ИЛ II-205, 266].

-ыг, -ик, -уг, -үк, -г, -к шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сөзләр

قاتق (гатег) - 1. Гатыг (ағарты нөвү) [Оразан-62; Амијане-289; ПРС II-250]; 2. Чөрәк илә јејилән хуруш, јаванлыг [Амијане-289; Әмид-930; ПРС II-250]. Фарс дилиндә әсасән ики мүхтәлиф мә"нада ишләнән бу сөзүн јаранма әсасыны түрк дилләриндә гәдимдән фәалијјәтдә олан ики мүхтәлиф мә"налы фе"л көкү олан **гат-** лексеми тәшкил едир: 1).ағарты мә"насында олан **гатег** сөзү "бәркимәк, бәркләшмәк, гатылашмаг" мә"насында олан гәдим **гатмаг** фе"линин көкү гат- илә -ыг сөздүзәлдичи шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш түрк мәншәли **гатыг** сөзүдүр ки, онун тәркибиндәки "ы" саити "е" саити илә әвәз едилмишдир. Һәмин фе"л "бәркимәк, бәркләшмәк, гатылашмаг" мә"насында гәдим түрк јазылы абидәләриндә өз әксини тапмыш [ДТС-432] вә бу күн дә бир сыра түрк дилләриндә һәмин мә"нада фәалијјәт көстәрир [Сев.им.-260].

Мүасир Азәрбајҹан дилиндә һәмин гат- (гатмаг) фе"ли ајрыҹа, јә"ни мүстәгил шәкилдә ишләнмәсә дә, онун төрәмәләри олан **гаты** "бәрк, сых, гәлиз", **гатылыг**, **гатыланмаг**, **гатылашмаг** кими сөзләрин [бах, ИЛ I-450] тәркибиндә һәмин илкин мә"насыны сахламышдыр; 2) "јаванлыг, чөрәклә јејилән шеј" мә"насында олан **гатеғ** сөзү исә Азәрбајҹан дилиндә "әлавә етмәк, бирләшдирмәк, ичәрисинә дахил етмәк, гарышдырмаг" мә"насыны билдирән **гатмаг** фе"линин [ИЛ I-452] көкү **гат-** илә **-ыг** шәкилчисиндән әмәлә кәлмишдир. Бу фе"лин "гарышдырмаг, гарышмаг" мә"насында ишләнмәсинә гәдим түрк

јазылы абидәләриндә [бах, ДТС-432] вә бир сыра түрк дилләриндә, о ҹүмләдән мүасир Азәрбајҹан дилиндә кениш шәкилдә раст кәлинир. Демәли, фарс дилиндә бу мә"нада ишләнән **гатег** сөзү дә түрк мәншәлидир. Фарс данышыг дилиндә мәһз бу семантика үзрә **гатег** сөзүнүн иштиракы илә قاتق کردن (гатег кәрдән) мүрәккәб фе"ли јаранмышдыр ки, бу да "гәнаәт етмәк" мә"насында ишләнир. Бу мүрәккәб фе"лин мә"насы барәдә "Фарс данышыг дилинин луғәти " әсәриндә јазылмышдыр ки, "гатег кәрдән" фе"ли "чөрәклә јаванлыг едәндә јаванлыға гәнаәт етмәк" мә"насыны билдирир. Бә"зән үмумијјәтлә "гәнаәт етмәк" мә"насында, јә"ни јалныз "јаванлыға" дејил, дикәр шејләрә дә "гәнаәт етмәк" мә"насында ишләнир. Мәс, کاغذ را قاتق کردن "кағыза гәнаәт ет" (һәрфән: кағызы гатыг ет) вә с. [Амијане-295]. Бу да көстәрир ки, һәмин түрк мәншәли сөз фарс дилинә чох гәдимдә кечмишдир.

قسقرق (ғешғереғ) "һај-күј, чығыр-бағыр, гышгырыг, сәс-күј, галмагал, дава" [Амијане-301; Әмид-889; ПРС II-268]. Даһа чох фарс данышыг дилиндә ишләнән бу сөзүн дилимиздә **гышгырмаг** фе"линдән дүзәлмиш вә "чығырты, бағырты, сәс-күј" мә"наларыны дашыјан **гышгырыг** [ИЛ I-530] фе"ли исми олдуғу көз габағындадыр. Бу фе"л дикәр түрк дилләриндә дә (шор, алтај вә б.) ишләнир [бах, Сев.гл-264]. Фарс дилиндә бу Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөзүн иштиракы илә قشقرق راه انداختن (ғешғереғ раһ әндахтән) вә قشقرق برپا کردن (ғешғереғ бәрпа кәрдән) мүрәккәб фе"лләри дүзәлмишдир ки, бунларын һәр икиси "һај-күј салмаг, дава салмаг" мә"насында ишләнир [Амијане-301; ПРС II-268]. Мараглыдыр ки, фарс дилиндә **ғешғереғ** сөзүнүн синоними кими قشقره (ғешғере) сөзү дә ишләнир [Амијане-301; ПРС II-268]. Әслиндә бу сөз **ғешғереғ** сөзүнүн фонетик варианты дејил, **гышгырғешғереғ** фе"л көкү илә фе"лдән исим дүзәлдән -ы (-и, -у, -ү) шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш мүстәгил **гышгырыг** сөзүдүр. Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөзүн тәркибиндәки "ы" саити фарс дилиндә "е" саити илә әвәз едилмәли олмушдур: гышгыры>ғешғере.

قلق (ғелеғ) "хасијјәт, рәфтар, гылығ" [Амијане-305; ПСС II-273] фарс данышыг дилиндә даһа кениш јајылмыш бу сөз тарихән Азәрбајҹан дилиндә "етмәк, кәрмәк, ичра етмәк, јеринә јетирмәк" мә"насында ишләнмиш **гылмаг** фе"линин көкү **гыл-** лексеми илә **-ыг** (-ик, -уг, -үк)

морфеминин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајчан-түрк мәншәли **гылыг** фе"ли исмидир ки, фарс дилиндә "ы" саити бу дилин фонетик тәбиәтинә ујғун олараг "е" саити илә әвәз едилмишдир: гылыг > ғелеғ. Фарс данышыг дилиндә бу сөз һәм чанлылара, һәм чансыз исимләрә (хүсусән мүхтәлиф аләт вә васитәләрә) аид ишләнир вә бу һалда һәмин сөзүн иштиракы илә јаранмыш تلق کسی راچیزی را بدست آوردن (ғелеғе кәси ра чизи ра бе дәст авәрдән) "бир кәсин (ја шејин) хасијјәтини өјрәнмә" мүрәккәб фе"линдән истифадә олунур [Амијане-305]. Һәмин сөз даһа чох بد تلق (бәдғелеғ) "пис хасијјәтли, ујушмаз" мүрәккәб сифәтинин тәркибиндә анчаг чансызлара аид ишләнир [Амијане-305]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә бу сөз **гылыг** вә **ғылығ** фонетик вариантларында "хасијјәт, рәфтар, әмәл, тәбиәт" мә"насында өз әксини тапмышдыр [ДТС-443]. Буну да хатырладаг ки, **гыл-** (маг) гәдим түрк јазылы абидәләриндә чохмә"налы олмасы вә ишләклији илә фәргләнән фе"ллләрдәндир [бах, ДТС-442].

Азәрбајчан дилинин бир сыра диалект вә шивәләриндә һәмин **гыл-** фе"ли әсасында дүзәлмиш **гылых** "хасијјәт, рәфтар" (Шәки), "чүр, сајаг, тәһәр" (Кәдәбәј), **гылыхлы** "хош хасијјәтли" (Шәки), **гылдыхсыз** "инсафсыз, амансыз, ит хасијјәтли" (Товуз, Газах, Шәмкир) сөзләри инди дә ишләнир [АДЛ-134].

سرتق (сертеғ) "тәрс, инадкар, инадчыл, ипә-сапа јатмајан, ипә-сапа кәлмәјән" [Амијане-202; ПРС II-32]. Белә дүшүнмәк олар ки, "утанмаз, һәјасыз, арсыз, үзлү, өзүнү һәр јерә сохан, һеч шејдән утанмајан" мә"наларыны билдирән **сыртыг** сөзүдүр ки, тәркибиндәки һәр ики "ы" саити фарс дилиндә "е" саитинә чеврилмишдир. Бу сөзүн фарс вә Азәрбајчан дилләриндә билдирдији мә"налар ејни олмаса да јахындырлар. Бу да алынма сөзләрдә ганунаујғун һалдыр. Түрк дилләриндә -ыг, -ик, -уг, -үк шәкилчиси васитәсилә сөз дүзәлмәси үсулуна әсаслансаг демәлијик ки, дилимиздәки **сыртыг** сөзү **сырт-** фе"л көкү илә сөздүзәлдичи **-ыг** шәкилчисиндән ибарәтдир. Лакин Азәрбајчан дилиндә, мә"лум олдуғу үзрә, **сыртмаг** вә ја **сыртымаг** фе"ли ишләнмир. Лакин сырф еһтимал шәклиндә дүшүнмәк олар ки, **сырт-** фе"ли олмушдур. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "чод (түк), бәрк (түк)" мә"насында **сырт** сөзү, еләчә дә "мөһкәм, бәрк сырымаг" мә"насында **сыры-** (маг) фе"ли вә бундан төрәмиш **сырыт-** (маг), **сырыш-** (маг) фе"лләри ишләнмишдир [ДТС-505] бүтүн бунлар белә бир фикрә кәлмәјә әсас верир ки, гәдим түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә **сырт-** (маг) фе"ли мөвчуд олмушдур. Беләликлә, "фикриндә, сөзүндә мөһкәм дурмаг, фикриндә инад етмәк" илә "инадкар олмаг, тәрс олмаг" фе"лләри арасында нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә семантик јахынлыг олдуғуну нәзәрә алдыгда демәк олар ки, фарс дилиндәки **сертег** сөзү, һәмин **сырт-** фе"л көкү илә **-ыг** шәкилчисинин бирләшмәсиндән јаранмыш сөздүр вә бу түрк мәншәли сөз фарс дилинин фонетик тәбиәтинә ујғун олараг **сертеғ** шәклинә дүшмүшдүр.

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлинән дикәр бир факт шәрһ етдијимиз һәмин **сертег** сөзүнүн мәншәјини башга бир фе"л көкү илә дә бағламаг еһтималы јарадыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, М.Кашгаринин "Дивану луғат-ит турк" әсәриндә, еләчә дә "Кутадғу билиг"дә вә дикәр гәдим түрк јазылы абидәләриндә "дөзмәк, давам кәтирмәк, ејни вәзијјәтдә галмаг, дурухмаг, донуб галмаг" мә"насында **сер- (сермәк)** фе"ли вә онун төрәмәләри -"мане олмаг, дајандырмаг" мә"насында **серкүр-** (серкүрмәк); "давамлы олмаг, дөзүмлү олмаг" мә"насында **серил-** (серилмәк) фе"лләри, "дөзүмлү, мөһкәм" мә"насында **серимлик** сифәти, "дөзүм, дөзүмлүлүк" мә"насында **серинч** исми ишләнмишдир [ДТС-496]. Көрүндүјү кими бүтүн бу төрәмәләрин әсасыны тәшкил едән **сер-** фе"ли илә **сертег** сөзү арасында семантик јахынлыг, охшарлыг чохдур. Бу да белә бир еһтимал сөјләмәјә әсас верир ки, фарс дилиндә ишләнән **сертег** сөзү һәмин **сер-** фе"ли әсасында јаранмышдыр. Дилимиздә "бәрк, мөһкәм" мә"насында ишләнән **сәрт** сөзү дә [ИЛ IV-62] чох күман бу көкдән төрәјиб. Әлбәттә, **сертег** сөзүнүн јаранмасынын семантик әсасы һаггында дедикләримизин һәр икиси еһтимал сәчијјәси дашыјыр, лакин һәр ики һалда керчәклик вә данылмаз бир һәгигәт будур ки, фарс дилиндә ишләнән **сертег** сөзү Азәрбајчан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр. С.М.Чамалзадә бу сөзүн фарс данышыг дилиндәки мә"насыны изаһ етдикдәк сонра белә бир гејд вермишдир: ظاهراً این لفظ ترکی است "Дејәсән бу түрк (Азәрбајчан дили Д.Р.)" сөзүдүр [Амијане-202] .

قاشق (ғашоғ) “гашыг, чөмчә” [Амиајне-296; Лар-154; Әмид-931; ПРС II-251]. Һәм фарс данышыг дилиндә. Һәм дә фарс әдәби дилиндә јајылмыш бу сөз түрк дилләриндә, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дилиндә гәдим дөврләрдән мә”лум олан **гашымаг** фе”линин көкү **гашы-** илә **-г** шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөздүр: **гашыг>ғашоғ**. Мә”лум олдуғу үзрә, **гашымаг** фе”ли букүнкү мә”насындан башга гәдимдә “газымаг, сыјырмаг, јонмаг” мә”насыны да билдирмишдир [бах, Сев.гл-61]. Мәһз бу гәдим мә”на әсасында да **гашыг** сөзү әмәлә кәлмишдир: “ағаҹ парчасыны газымаг, јонмаг васитәсилә дүзәлмиш аләт”. Јухарыда гејд етдијимиз кими, **гашы-** фе”ли түрк дилләриндә чох гәдимдән ишләк олмушдур. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә, һәм бу сөзүн ики фонетик вариантда - **гашыг**, **гашуг** шәклиндә, һәм дә бу сөздән јаранмыш **гашыгла-**(маг), **гашугла-**(маг), “гашыгла јемәк”, **гашуглан-**(маг) “гашыг саһиби олмаг”, **гашуглуғ** “гашығы олан, гашыглы” кими лексик ваһидләр өз әксини тапмышдыр [бах, ДТС-431, 432]. Бүтүн бу фактлар әсас верир дејәк ки, тәһлил етдијимиз сөз түрк дилләринин өзүндә гәдим фе”ли төрәмә олдуғу кими фарс дилинә дә гәдим дөврдә кечмишдир: ғашоғ<гашыг~гашуг. Бу сөзүн фарс дилиндә чох гәдим алынмалардан олдуғуну тәсдиг едән тутарлы бир факт да бу ола биләр ки, фарс дилиндә һәмин **ғашоғ** сөзү әсасында бир чох јени сөз вә сөз тәркибләри јаранмыш вә бунларын һамысы бу дилдә ишләкдир: قاشق آشخوری (ғашоғе ашхори) “хөрәк гашығы”, قاشق چای خوری (ғашоғе чај хори) “чај гашығы”, قاشق مرباخوری (ғашоғе морәббахори) “десерт гашығы”, قاشق ساز (ғашоғсаз) “гашыг дүзәлдән”, قاشق تراش (ғашоғ тәраш) “гашыг јонан”, قاشق زنی (ғашоғзәни) “гашыг дөјмә” (сон чәршәнбә ахшамы иҹра едилән мәрасим), قاشقی (ғашоғи) “гашыға охшар (ачар)”, “силлә, шапалағ” вә с. [бах, ПРС II-251]. Бу сөз әсасында јаранмыш قاشق هر آش است (ғашоғе һәр ашәст) “һәр ашын гашығыдыр” кими Азәрбајҹан-түрк аталар сөзү дә фарс данышыг дилиндә ишләнир [ПРС II - 251].

سارخ (сарох). Ичәрисинә мүхтәлиф парчалар, палтар вә бу кими шејләр бүкүлүб гојулан јајлыг; Борған вә Кәрәҹ мәнтәгәләриндә ичәрисинә чөрәк гојулан сүфрә вә јајлыг [Лар-130]: боғча /Беһд.-96/; سارق (саруғ)

“гундағүзү”; “көрпә ушаға бүкүлмүш парчаларын үстүндән сарынмыш парча” [Ашт-95,96]; سارغ (сароғ) “боғча, ичәрисинә шеј бүкүлмүш бөјүк јајлыг” [Лар-130; Әмид 707]. Истәр фарс дилинин бир сыра диалектләриндә, истәрсә дә фарс әдәби дилиндә сон самитин ҹүз”и фәргләнмәси (г~ ғ~х) илә ејни семантик јуванын мүхтәлиф мә”на чаларларында ишләнән **сарох~сароғ** сөзү Азәрбајҹан дилиндә гәдимдән фәалијјәтдә олан **сармаг** фе”линин көкү сар илә -ыг (-ик, -уг, -үк) шәкилчисинин бирләшмәсиндән јаранмыш Азәрбајҹан-түрк мәншәли **сарыг** дүзәлтмә сөзүдүр. Садәҹә олараг фарс дилинин фонетик тәбиәтинә ујғунлашдырылараг “ы” саити “о”ја чеврилмишдир. Мә”лум олдуғу үзрә түрк дилләриндә гәдимдә “бүкмәк, сарымаг, бәләмәк, доламаг, бағламаг”, һабелә “бүкүлмәк, сарылмаг, бәләнмәк, доланылмаг, бағланылмаг” мә”наларыны билдирән **сар-** (сармаг) фе”ли олмушдур [бах, Севим.-230]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә бу фе”л көкү **сару-** “сарымаг, доламаг, бүкмәк”, **сарыл-** (сарылмаг), **сарын-** (сарынмаг), сарағуҹ “гадынын үзүнү вә башыны өртән өрпәк ” вә с. төрәмәләрдә [ДТС-488,489] өзүнү сахламышдыр. Бу күн дилимиздә ишләнән **сарылмаг** “бүкүлмәк, доланмаг” **сарымаг** “бир шејин үзәринә доламаг”, **сарынмаг**, **сарышмаг** [бах, ИЛ IV-30,31] фе”лләри дә мәһз гәдим **сар-** фе”линин төрәмәләридир.

تتق (тотоғ) “чадыр, алачыг, хејмә” [Әмид-375; ПРС I-350]. Бу сөзүн фарс дилиндәки мә”насы да көстәрир ки, о, Азәрбајҹан дилиндә бир сыра дикәр мә”наларла јанашы “гапамаг, өртмәк” мә”насында да ишләнән **тутмаг** фе”линин [ИЛ IV-214] көкү илә -уг шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр: муг.ет, **тутуг** алачыг - үстү өртүлү вә ја үстү тутулмуш көчәри мәнзили [бах, ИЛ I-86].

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә “өртмәк, бағламаг, (гаршысыны) тутмаг, (гаршысына) сәдд чәкмәк” мә”насында **ту-** фе”ли ишләнмишдир [ДТС-584]. Шүбһә јохдур ки, истәр гәдим түрк јазылы абидәләриндә, истәрсә дә Азәрбајҹан дилиндә полисемантиклији илә фәргләнән **тут-** фе”ли [бах, ДТС-591] мәһз һәмин **ту-** фе”линин төрәмәсидир. Тәсадүфи дејил ки, фарс дилинә кечмиш **тотоғ** сөзүндә дә мәһз бу илкин фе”лин мә”насы (өртмәк, бағламаг, гаршысыны алмаг) даһа чох өз әксини

тапмышдыр. Бүтүн бунлар көстәрир ки, **тотоғ** сөзү Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөздүр. Белә бир суал гојула биләр ки, фарс дилиндә "у" саити олдуғу һалда нә үчүн һәмин сөзүн тәркибиндәки һәр ики "у" саити "о" саити илә әвәз едилмишдир? Бизә белә кәлир ки, бу әвәзләнмәнин әсас сәбәби Азәрбајҹан дилиндәки "у" саити кәмијјәтчә (узунгысалығa көрә) фарс дилиндәки "о" саити илә даһа јахындыр: Мә"лум олдуғу үзрә фарс дилиндә "о" гыса, "у" исә узун саитдир вә узунлуғуну бүтүн фонетик һалларда сахлајыр.

قرق (гороғ) фарс данышыг дилиндә бу сөз ики мә"нада ишләнир: 1) һәр һансы бир јерә мүәјјән мүддәт әрзиндә һеч кәси бурахмајыб ораны бир шәхсин истифадәси үчүн сахламаг, горуг етмәк; 2) силаһ чәкиб горхутмаг, һәдәләмәклә јолу кәсмәк [Амијане-299]. Фарс әдәби дилиндә исә биринчи мә"нада ишләнир. [бах, Әмид-937; ПРС II-264]. Фактларын тәһлили көстәрир ки, бу сөзүн һәмин фәргли мә"налары бир-бириндән семантик бахымдан фәргли олан ики мүхтәлиф фе"л әсасында јаранмышдыр. Биринчи мә"на, шүбһәсиз ки, түрк дилләриндә, о ҹүмләдән дә Азәрбајҹан дилиндә гәдим дөврләрдән јајылмыш "мүһафизә етмәк, горујуб сахламаг" мә"насыны билдирән **горумаг** фе"линдән әмәлә кәлмишдир: гору+г > гороғ. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "мүһафизә етмәк, горумаг, горујуб сахламаг" мә"насында ишләнмиш һәмин **гору-** (маг) фе"линин "мүһафизә, мүдафиә; һимајә, һимајәчилик" мә"насында **горуғ**, "гаровулчу, мешә көзәтчиси" мә"насында **горуғчу** вә с. төрәмәләри вардыр [бах, ДТС-460]. Шәрһ етдијимиз гороғ (< горуг) сөзүнүн фарс данышыг дилиндә ишләнән икинчи мә"насы исә, бизә белә кәлир ки, гәдим түрк дилләриндә "горхмаг, горхутмаг" мә"насыны дашыјан илкин **гор-** фе"линдән дүзәлмишдир. Фикримизҹә истәр гәдим түрк јазылы абидәләриндә ишләнмиш **горгу**, истәрсә дә мүасир дилимиздәки **горху** сөзү фе"л көкүнә -гу (~ху), -кү, -гы, -ки шәкилчисинин бирләшмәси үсулу илә дүзәлмиш фе"ли исимдир.(мүг.ет, билки, һәркү, күлкү, гурғу, дурғу вә с.). Мә"лум олдуғу үзрә гәдим дөврдә түрк дилләриндә фе"лләр нөв катeгоријасы үзрә мә"на шәриклијинә, семантик үмумилијә малик иди. Чох күман ки, илкин фе"л кими **гор-** ејни һалда букүнкү **горх-** (маг), **горхут-** (маг), **горхудул-** (маг) мә"наларына ма-

лик олмушдур. Фарс данышыг дилиндә ишләнән гороғ (< горуг) сөзү "горхутма, һәдәләмә" мә"насында мәһз бу фе"лдән јаранмышдыр. Дикәр тәрәфдән бу факт көстәрир ки, шәрһ етдијимиз сөз фарс дилинә чох гәдимдә кечмишдир.

-ы, -и, -у, -ү шәкилчиси[1] васитәсилә дүзәлмиш сөзләр

قاتی (ғати) "гатышыг, гарышыг, гарышма" [Амијане-296; ПРС II-250]. Һәм фарс данышыг дилиндә, һәм дә фарс әдәби дилиндә ишләнән бу лексик ваһид түрк дилләриндә гәдим дөврдән мә"лум олан **гат-** (маг) фе"л көкү илә -ы (-и, -у, -ү) шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр. Бу дүзәлтмә сөзүн тәркибиндә **гат-** фе"ли түрк дилләринин гәдим дөврләриндә малик олдуғу полисемантиклик хүсусијјәтини сахламышдыр. Һәмин фе"лин бу ҹәһәти гәдим түрк јазылы абидәләриндә даһа ајдын шәкилдә өз әксини тапмышдыр: гәдим түрк јазылы абидәләриндә **гат-** (маг) фе"ли "гатмаг, гатдырмаг, гатышмаг, гатылмаг, гарышмаг, гарышдырылмаг" мә"наларында ишләнмишдир [бах, ДТС-432]. Доғрудур, мүасир Азәрбајҹан дилиндә бу фе"л **гатмаг**, **гатылмаг**, **гатышмаг**, **гатышдырмаг**, **гатышдырылмаг** кими конкрет мә"налар үзрә грамматик форма фәрги кәсб етмиш вә һәмин диференсиал мә"налар үзрә дә фәалијјәт көстәрир, лакин онун илкин мә"на синкретиклијинин изләри дилимиздә "низамсыз, бир-биринә гарышмыш, долашыг, гарышыг" мә"насында ишләнән **гат- гарышыг**, **гат- гарыш**, **гатма-гарышыг** гоша сөзләринин [ИЛ I -449] тәркибиндә инди дә галмышдыр. Беләликлә, ајдын олур ки, шәрһ етдијимиз ғати (<гаты) лексик ваһиди фарс дилинә чох гәдим дөврдә кечмиш түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр. Тәсадүфи дејил ки, һәмин сөзүн иштиракы илә фарс дилиндә قاتی شدن (ғати шодән) мүрәккәб фе"ли јаранмыш вә бу мүрәккәб фе"лин тәркибиндә дә "бир-биринә гарышмаг; (мүәјјән дәстәјә вә ја кимләрәсә) гошулмаг, гарышмаг" мә"насыны сахлајыр.

[1] Бу шәкилчи һаггында, еләчә дә -а; -ә шәкилчиси һаггында мә'лумат алмаг үчүн бах, Һ.Мирзәјев. Азәрбајҹан дилиндә фе'л. Бакы, 1986, сәһ. 96-99.

پاتی (пати) "гарышмыш, гатма-гарышыг, гарышыг, гатышдырылмыш" [Амијане-37]. Әсасән фарс данышыг дилиндә тәсадүф олунан бу сөз тәкликдә ишләнмир, јухарыда шәрһ етдијимиз гати (< гаты) сөзүнүн синоними кими онунла бирликдә гоша компонентли лексик ваһид кими, јә"ни **ғатипати** шәклиндә ишләнир [бах. Амијане-296]. Түрк дилләриндә п-б фонетик ујғунлуғу әсасында демәк олар ки, **пати** әслиндә **батмаг** фе"линин көкү "бат" илә -ы, -и, -у, -ү шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр. Мә"лум олдуғу үзрә мүасир дилимиздә **батмаг** фе"ли бир сыра мә"наларла јанашы "булашмаг, буланмаг" мә"насында да ишләнир [ИЛ I-205]. Бу исә "гарышмаг, гатышмаг" фе"линә семантик ҹәһәтдән чох јахындыр. Белә семантик јахынлыг хүсусән "булашыг, булашмыш, гарышмыш" мә"насыны билдирир **батыг** төрәмәсиндә [ИЛ I-204] даһа ајдын өзүнү көстәрир.

-ыр,-ир,-ур,-үр шәкилчиләри васитәсилә дүзәлмиш сөзләр

قسر (ғесер) "гысыр" [Вәфс-85; Амијане-301; ПРС II-267]. Әсасән фарс данышыг дилиндә ишләнән бу сөз истәр гәдим түрк јазылы абидәләриндә, истәрсә дә Азәрбајҹан дилиндә (еләҹә дә бир сыра дикәр түрк дилләриндә) "сыхыб тутмаг, ики шеј арасында бәрк сыхмаг" мә"насында ишләнән **гысмаг** фе"линин [бах, ДТС-447; ИЛI-527] көкү **гыс-** илә **-ыр** (-ир, -ур,- үр) шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр. Фарс дилиндә "ы" саити олмадығы үчүн һәмин саит "е" илә әвәз едилмишдир: **гысыр>ғесер**. Бу сөз васитәсилә фарс дилиндә قسر در رفتن (ғесер дәр рәфтән) "гысыр галмаг" мүрәккәб фе"ли дүзәлмишдир. [Амијане-303; ПРС II-267]. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу сөз көстәрилән мә"нада фарс дилинин Оразан диалектиндә قسّر ғәссәр, Аштијан диалектиндә исә قسّو шәклиндә ишләнир [Оразан-49; Ашт-125]. Мараглыдыр ки, Аштијан диалектиндә һәмин сөз көстәрилән мә"надан (гысыр инәк, гојун, кечи) әлавә "әкилмәмиш торпаг" زمینی که کشت نشده است (зәмини ке кешт нә шодеәст) мә"насыны да билдирир [Ашт-125].

یقور - یقر - یغور - یغر (јоғор) "јоғун (адам), јекәпәр, јекә ҹүссәли, габа, кобуд, јонулмамыш (адам)" [Ашт-199; Амијане-468; ПРС II-745]. Бесим Аталај, М.Ресенен, Л.С.Левитскаја мүғајисәли - тарихи тәһлил әсасында мүәјјән етмишләр ки, гәдим дөврләрдән бу күнә гәдәр түрк дилләриндә "јекә, галын, ири ҹүссәли, јекәпәр, јоғун; кобуд, габа, јонулмамыш, кәлә-көтүр, гүввәтли" мә"наларында ишләнән **јоған ~ јоғын ~ јоғун** сөзүнүн јаранма әсасыны илкин *јоғ- фе"л көкү вә -ан, -ун, -үн шәкилчиси тәшкил едир [бах, $ЕСТ_{89}$-208,209]. М.Еркин "Китаби Дәдә Горгуд" абидәсиндә "көкәлмәк, јоғунламаг" мә"насында ишләнмиш **јоғул-** (маг) фе"лини дә илкин *јоғ - фе"линин төрәмәси һесаб едир [бах, $ЕСТ_{89}$-209]. Демәли, гәдимдә түрк дилләриндә ***јоғ-** (маг) фе"ли олмушдур. Буна көрә дә белә һесаб едирик ки, фарс данышыг дилиндә вә Аштијан диалектиндә ишләнән **јоғор** сөзү һәмин *јоғ - фе"л көкү илә -ур (ыр, -ир,-үр) шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр: јоғур>јоғор.

قاطر (ғатер) [Ашт.-120; Әмид-931; ПРС II-252], (гаттор) [Оразан-48] "гатыр". Јухарыда да гејд етмишдик ки, **гатмаг** фе"ли гәдимдә түрк дилләриндә "гарышмаг, гарышдырмаг, гарышдырылмаг, гатылмаг" мә"наларына малик олмушдур [бах, ДТС-432]. Ајдын мәсәләдир ки, **гатер** "гарышмаг, гатышмаг" мә"налы **гатмаг** фе"линин көкү илә -ыр, -ир, -ур, -үр шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш түрк мәншәли сөздүр, фарс дилиндә "ы" саити "е" илә әвәз едилмишдир: гатыр>гатер. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә дә **гатыр** сөзү өз әксини тапмышдыр [ДТС-435]. Бу да тәсдиг едир ки, һәмин Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөзү фарс дили гәдим дөврдә алмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, бу сөзүн иштиракы илә фарс дилиндә قاطر بارکش (ғатере баркеш) "јүк дашыјан гатыр", قاطر راویه کش (ғатере равијекеш) "су дашыјан гатыр" тәркибләри јаранмышдыр [ПРС II-252]. Оразан диалектиндә сонунда "ә" саитинин варлығы илә фәргләнән قاطره (гатерә) сөзүнә тәсадүф олунур ки, бу да "бөјүк тахта гашыг" мә"насыны билдирир [Оразан-49]. Көрүндүјү кими, бу сөз **гатмаг** фе"линин "гатышдырмаг" мә"насы үзрә јаранмышдыр. Бизҹә бу факт да шәрһ етдијимиз сөзүн фарс дилинә чох гәдимдә кечдијини тәсдиг едир.

-ар, әр шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сөзләр

چاپار (чапар) /Лар-88; Әмид-482; ПРС I-455/.

چپر (чәпәр) [Ашт-44; Әмид-482; ПРС I-462/ "чапар, гасид; атла бир јерә мәктуб, әмр, хәбәр апарыб-кәтирән шәхс" мә"насыны билдирән бу сөзүн дилимиздә "ити сүрмәк, сүрмәк" мә"насы дашыјан **чапмаг** фе"линин көкү илә -ар шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли фе"ли-исим олдуғу көз габағындадыр. Мараглы бурасыдыр ки, фарс дилиндә бу сөзүн **чәпәр** варианты да вардыр вә јухарыда верилмиш фактлардан да көрүндүјү кими һәр ики вариант мә"наҹа ејнидир. Буну да гејд едәк ки, Азәрбајҹан дилиндә олдуғу кими, фарс дилиндә дә бу сөз архаик лексик ваһидләр сырасындадыр [бах, ПРС I-455]. Бу сөз әсасында фарс дилиндә چاپارخانه (чапархане) "чапархана" мүрәккәб исминин, چاپاری (чапари) "сүр"әтлә" сифәтинин јараныб вахтилә кениш ишләнмәси [бах, ПРС I-455] көстәрир ки, фарс дилиндә **чапар** сөзү Азәрбајҹан-түрк мәншәли гәдим алынмалардандыр. Диггәти ҹәлб едән ҹәһәт будур ки, бу сөзүн һәр ики фонетик варианты "и" шәкилчиси гәбул едәрәк тәрзи-һәрәкәт зәрфинә чеврилмишдир. چپری (чәпәри) вә چاپاری (чапари) "сүр"әтлә, дәрһал, чох тез" [Амијане-81; Лар-88; ПРС I-455]. Дилимиздә -ар, -әр шәкилчиси васитәсилә фе"л көкүндән јаранмыш сөзүн илкин мә"насынын фе"ли-сифәт олмасыны, сонрадан субстантивләшмә нәтиҹәсиндә фе"ли-исмә чеврилдији фактыны нәзәрә алсаг, беләдүшүнә биләрик ки, һәмин тәрзи-һәрәкәт зәрфләри **чапар**, **чәпәр** сөзүнүн илкин дөврүндә, јә"ни субстантивләшмәмиш мәрһәләсиндә јаранмышдыр. Бурада "и" морфеми заһирән фарс дили шәкилчиси тә"сири бағышласа да әслиндә -ары,-әри түрк мәншәли шәкилчисидир. Бизә елә кәлир ки, бу тип морфем дилимиздә **көчмәк** фе"линин көкүндән јаранмыш **көчәри**, **өтмәк** фе"линин көкү әсасында јаранмыш **өтәри** (тез, сүр"әтли мә"насында) дүзәлтмә сөзләриндә өзүнү көстәрир. Мә"лум олдуғу үзрә **өтәри** сөзү һәм зәрфдир, һәм дә сифәт [бах, ИЛ III-471]. Көрүнүр гәдимдә Азәрбајҹан дилиндә фе"л көкүндән сифәт вә зәрф әмәлә кәтирән -ары, -әри шәкилчиси олмушдур. Буну тәсдиг едән бир факт да будур ки, фарс данышыг дилиндә "доғулмуш, өвлад" мә"насыны билдирән تغاری (тоғари) дүзәлтмә сөзү вардыр вә бу сөз **тоғ-** (доғ-) фе"л

көкүнә һәмин -ары, -әри шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Доғрудур фарс данышыг дилиндә "аиләнин сон өвлады" мә"насыны ифадә едән ته تغاری (тәһтоғари) мүрәккәб сөзүнүн тәркибиндә чыхыш едир, лакин бунун һәмин -ари, (<-ары) шәкилчисиндән дүзәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сифәт олмасы көз габағындадыр. Гејд едәк ки, тоғари (<тоғары) сөзүнүн јаранмасында тоғмаг~доғмаг фе"ли "доғулмаг" мә"насы үзрә чыхыш едир[1], демәли бу дүзәлтмә сөзүн јаранмасы елә бир дөврә аиддир ки, һәмин дөврдә түрк дилләриндә фе"лин мәзмунунда тә"сирли-тә"сирсиз семантикасы формаҹа ајрылмамышдыр. Јери кәлмишкән хатырладаг ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә тоғ- (маг) мәһз "доғулмаг" мә"насында ишләнмишдир. /бах, ДТС-570/.

Јухарыдакы фактлардан белә нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, гәдимдә Азәрбајҹан дилиндә фе"л көкүндән сифәт вә зәрф әмәлә кәтирән -ары, -әри шәкилчиси олмуш вә шәкилчи фарс дилинә кечмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли чапари (<чапары), тоғари (<тоғары) сөзләринин тәркибиндә галмышдыр[2].

سالار (салар) "башчы, рәһбәр, дәстәнин башында кедән; гошун башчысы" [Әмид-710; ПРС II-12]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә **сал-** (маг) фе"ли "вурмаг, зәрбә ендирмәк; галиб кәлмәк; атмаг, тулламаг; тә"јин етмәк, мүәјјәнләшдирмәк" мә"наларында ишләнмишдир [ДТС-482]. Бу фе"лин "һүҹум етмәк, үстүнә дүшмәк" мә"насына да малик олмасы гәдим түрк јазылы абидәләриндә раст кәлинән **салтур-** (маг) "һүҹум етдирмәк, үстүнә дүшдүрмәк" фе"линин [ДТС-483] törәмә әсасында өзүнү көстәрир. Бүтүн бунлар ајдын шәкилдә көстәрир ки, фарс дилиндәки **салар** сөзү **сал-** фе"ли илә **-ар** шәкилчисинин бирләшмәсиндән дүзәлмиш түрк мәншәли гәдим алынмадыр. Бунун гәдим дөврдә фарс дилинә кечмиш олдуғуну тәсдиг едән бир факт да будур ки, Һ.Әмидин көстәрдијинә көрә, **салар** сөзү пәһләви дилиндә, јә"ни Сасаниләр дөврүнүн рәсми дөв-

---

1 ته (тәһ) сөзү фарс дилиндә диб; сон мә"наларыны билдирир, бурадан да ته تغاری сон өвлад, сон доғулмуш мә"насы јаранмышдыр. "Фарс данышыг дили лүғәти"ндә бу мүрәккәб сөзүн мә"насы белә јазылмышдыр: آخرین فرزند خانواده (ахерин форзәнде ханеваде) "аиләнин сон ушағы" /Амијане-62/.

2 . Дилимиздәки ичәри, јухары сөзләринин тәркибиндә дә -ары, -әри вар, лакин ич-, јух- фе"ли бизә мә"лум дејил.

ләт дилиндә дә ишләнмишдир /бах, Әмид-710/. Тәсадүфи дејил ки, фарс дилиндә бу сөзүн иштиракы илә (саларе бар) "ешик ағасы", (саларе ҹәнк) "али баш командан" кими лексик ваhидләр јаранмышдыр [ПРС II-12].

آچار (ачар) "винт, гајка, болт вә с. ачмаг вә бошалтмаг үчүн аләт- ачар" [Амијане-2; Әмид-15; ПРС I-50]. Ајдын мәсәләдир ки, дилимиздә (еләҹә дә дикәр түрк дилләриндә) кениш јајылмыш **ачмаг** фе"линин көку илә -ар (-әр) шәкилчисинин бирләшмәсиндән јаранмыш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр: ач+ар. Фарс дилиндә бу сөзүн иштиракы илә آچار دوسر (ачаре досәр) "ики тәрәфли гајка ачары", آچارچکش (ачарчәкош) инкилис килиди ачары", آچارپیچ گوشتی (ачарпичгушти) "винтачан, винтбуран" кими мүрәккәб истилаhлар јаранмышдыр [ПРС I-50].

Һәм С.М.Ҹамалзадә, hәм дә Һ.Әмид **ачар** сөзүнүн Азәрбајҹан-түрк мәншәли олдуғуну کلمه ترکی است (кәлемеје торкист) "Азәрбајҹан-түрк сөзүдүр" [Амијане-2], (мәхуз әз торки) "Азәрбајҹан-түрк дилиндән алынмышдыр" [Әмид-15] шәклиндә гејд етмишләр. Мараглы будур ки, бу сөзлә формаҹа там ејни олан, лакин онунла heч бир мә"на әлагәси олмајан дикәр **ачар** сөзүнү фарс мәншәли hесаб етмишләр. Һалбуки, ашағыдакы шәрhдән көрәҹәјимиз кими бу сөз дә Азәрбајҹан-түрк мәншәлидир.

آچار (ачар) "туршу, турш; лимон сујунда вә ја сиркәдә туршландырылмыш hәр hансы јемәли шеј" [Амијане-2; Әмид-15; ПРС I-50].

Гәдим түрк јазылы абидәләриндә **ачы- (маг)** фе"ли **"туршумаг, гыҹгырмаг"** мә"насында ишләнмишдир [ДТС-4]. Гејд едәк ки, hәмин фе"л түрк дилләриндә јалныз гәдим дөврдә дејил, мүасир дөврдә дә ишләнир. Өзү дә hәм **ачы- (маг)**, hәм дә **аҹы- (маг)** шәклиндә, јә"ни hәм ч, hәм дә ҹ самити илә чыхыш едир, мүг. ет, Азәрбајҹан дилиндә аҹымаг "туршумаг, гыҹгырмаг, јетишмәк" мә"насында [ИЛ I-163]; татар, гырғыз вә ханас дилләриндә ачы- (маг) "туршумаг, турш олмаг" [бах, Сев.гл-398]. Бу гәбил фе"лләрин илкин форма олмадығыны, бурада "ы"нын тарихән морфем олдуғуну нәзәрә алсаг, дејә биләрик ки, **ачы- ~ аҹы-** (маг) фе"линин өзү ***ач- ~ аҹ-** илкин форманын төрәмәсидир, мүг.

ет, сүр- (мәк) вә сүрү- (мәк), бүр- (мәк) вә бүрү- (мәк) вә с.. Бүтүн бунлар әсасында биз белә дүшүнүрүк ки, гәдим түрк дилләриндә "туршумаг, турш олмаг, турш етмәк, туршланмаг" мә"наларыны дашыјан *ач- ~ *аҹ- илкин фе"ли олмушдур вә фарс дилиндә "туршу, турш; сиркә вә ја лимон сујунда туршландырылмыш hәр hансы јемәли бир шеј" мә"насында ишләнән **"ачар"** сөзү мәhз hәмин фе"л көку илә **-ар** шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмадыр.

Буну да гејд едәк ки, истәр фарс данышыг дилиндә, истәрсә дә фарс әдәби дилиндә фарс лексикологларынын көстәрдији кими, **ачар** сөзү чох вахт **ачил** сөзү илә бирликдә - آجیل آچار (ачилачар) шәклиндә, јә"ни гоша сөз кими ишләнир вә ејни мә"наны билдирир [бах, Амијане-2; Әмид-15]. Бизә белә кәлир ки, бу тәркибдәки **ачил** сөзү дә hаггында данышдығымыз hәмин ***ач-** фе"линин төрәмәсидир.

Буну тәсдиг едән бир факт да будур ки, *ач- ~ *аҹ- фе"линин "туршумаг, туршутмаг, турш етмәк, гыҹгырмаг, гыҹгыртмаг" семантикасы мүасир Азәрбајҹан дилиндә "туршумуш, гыҹгырмыш" мә"насында ишләнән аҹымыш, "туршутмаг, гыҹгыртмаг" мә"насы дашыјан **аҹытмаг**, hабелә "хәмир мајасы" мә"насыны билдирән **аҹыхәмирә** кими төрәмәләрин [бах, ИЛ I-163] тәркибиндә галмышдыр. Ән нәhајәт белә бир факты да гејд едәк ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә **аҹығ** шәклиндә өз әксини тапмыш **аҹы** сөзүнүн кениш јајылмыш мә"насы мәhз "турш"дур: аҹығ нара "турш нар", аҹығ алымла "турш алма" вә с. [бах, ДТС-4].

-а, -ә шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сөзләр

Мә"лум олдуғу үзрә бу шәкилчи васитәсилә фе"л көкләриндән сөз дүзәлдилмәси түрк дилләриндә кениш јајылмыш вә өзү дә гәдим дөврә аид олан васитәләрдән биридир [бах, Сев.им -263,265].

تله (толә) "бөјүк долча" /Беhд.-47/. Бизә белә кәлир ки, бу сөз **тол-** (маг) ~ **дол-** (маг)фе"л көкүнә -ә шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә исимдир. Азәрбајҹан дилинин бир сы-

ра диалект вә шивәләриндә (Бакы, Ҹәнуби Азәрбајҹан, Шамахы, Салјан, Кәнҹә, Ордубад) "ағаҹ, тахта вә ја мал көнүндән һазырланмыш ведрә, тулуг" мә"насында **дол** сөзү ишләнир ки, бу сөзлә фарс дилинин Беһдинан диалектиндә тәсадүф олунан **толә** сөзү ејни көкдәндир: бунларын һәр икиси һәм мә"нача, һәм дә формача чох јахындыр. Беһдинан диалектиндә ишләнән сөзләрин "Лүғәтин"дә **толә** сөзүнүн фарс әдәби дилиндәки гаршылығы سبوی بزرگ (сәбује бозорк) "бөјүк сәбу", کوزهٔ بزرگ (кузеје бозорк) "бөјүк кузә" верилмишдир [Беһд-47].

Азәрбајҹан дилинин јухарыда гејд олунмуш диалект вә шивәләриндә ишләнән **дол** сөзүнүн һәм формасы, һәм дә мә"насы көстәрир ки, бу сөз түрк дилләриндә фе"л көкү илә исим арасында семантик шәриклик олдуғу дөврә, јә"ни ејни лексем һәм предмети, һәм дә һәрәкәти билдирдији дөврә аиддир. Демәли, гәдимдә дилимиздә "долмаг, долдурмаг" мә"наларыны дашыјан фарс дилинин *тол- ~ *дол- фе"ли олмушдур ки, Беһдинан диалектиндәки толә сөзү дә һәмин фе"лдән әмәлә кәлмишдир.

Беләликлә, демәк олар ки, **толә** сөзүнүн илкин мә"насы "(су, шәраб вә с.) долдурулмаг үчүн аләт, васитә" олмушдур.

Буну да гејд едәк ки, дол (~тол) исми әсримизин әввәләринә гәдәр, јә"ни кечмишдә үмумијјәтлә Азәрбајҹан дилиндә "гујудан су, нефт (мазут) чәкмәк үчүн мал дәрисиндән јахуд брезентдән вә с. тикилән тулуг" мә"насыны билдирән сөз кими ишләнмишдир [бах, ИЛ II-129]. Бу күн дилимиздә "су вә башга маје төкмәк үчүн ашағысы нисбәтән енли вә ағыз тәрәфә доғру кетдикҹә даралан узунсов габ" мә"насында ишләнән **долча** исми дә [ИЛ II-135] һәмин гәдим сөздәндир.

تپه (тепә) "тәпик" [Беһд-41]. Гәдим түрк дилләриндә "тәпикләмәк, тәпик вурмаг" мә"насында **теп-** (мәк) фе"линин ишләндијини һәлә М.Кашгари өз "Диван"ында көстәрмиш, буна даир **ыт ысырмаз, ат тепмәс темә** (ит гапмаз, ат тәпикләмәз демә); ол гулын тепди (о, өз гулун тәпикләди) мисалларыны вермишдир [бах, ДТС-553]. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Азәрбајҹан дилиндәки **тәпик** сөзү дә мәһз -ик (-ыг, -уг, үк) шәкилчиси илә **тәп-** фе"л көкүнүн бирләшмәсиндән ибарәт дүзәлтмә сөздүр. Демәли, фарс дилинин Беһдинан диалектиндә раст кәлинән тепә исми һәмин **теп-** фе"л көкүнә -ә

сөздүзәлдиҹи шәкилчисинин бирләшдирилмәси јолу илә әмәлә кәлмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр. Фарс данышыг дилиндә бу сөз تیپا (типа) әклиндә ишләнир [Амијане-63; ПРС I-414].

پاره (паре) "пара, ҹырыг; һиссә; параланмыш, ҹырылмыш" [ПРС I-262; Әмид-307]. Бизә belә кәлир ки, бу лексик ваһид -а, -ә шәкилчисинин ***пар-** фе"л- көкүнә бирләшмәси илә јаранмыш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр. Белә дүшүнмәјә әсас верән бир факт да будур ки, бу дүзәлтмә сөзүн төрәмә әсасыны тәшкил едән илкин лексем **пар** шәклиндә мүстәгил исим кими фарс дилинин өзүндә - һәм данышыг дилиндә, һәм дә әдәби дилдә "пара, парча, тикә, ҹырыг" мә"насында ишләнир [бах, Әмид-305; ПРС I-260]. Доғрудур бу сөз фарс дилиндә даһа чох гоша һалда (**пар пар**) ишләнир, лакин бунун **паре** дүзәлтмә сөзү илә синоним олмасы [бах, Әмид-305] факты да көстәрир ки, һәр ики форма - һәм пар, һәм дә паре (<пара) ејни көкдәндир. Бу бахымдан мараглы бир факт да будур ки, фарс дилиндә гоша сөз кими **парепар** (пара-пара) да ишләнир [ПРС I-262]. Белә күман етмәк олар ки, **пар** лексеми түрк дилләриндә һәм исим, һәм дә фе"л кими фәалијјәт көстәрән дөврдә, јә"ни предмет вә һәрәкәти билдирмәк үзрә ајрылмадығы дөврдә фарс дилинә кечмишдир. Тәсадүфи дејил ки, **паре** сөзү пәһләви дилиндә дә мөвҹуд олмушдур [Әмид-307]. Бу сөзүн фарс дилиндә **пул** мә"насында ишләнмәси дә онун түрк мәншәли олдуғуну тәсдиг едир.

Бүтүн бунлар әсасында белә нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, гәдимдә түрк дилләриндә ***пар-** фе"ли олмуш вә фарс дилиндәки **паре** сөзү мәһз һәмин көклә ә~е шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш түрк мәншәли лексик ваһиддир. Буну да хатырладаг ки, муасир фарс дилиндә бу сөзүн иштиракы илә 20-дән чох мүрәккәб сөз (фе"л, исим, сифәт вә с.) јаранмышдыр [бах, ПРС I-262, 263].

Фарс дилиндә раст кәлдијимиз Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөзләр сырасында еләләри дә вардыр ки, бунларын сајы чох аздыр - бир вә ја икидән артыг дејилдир. Башга шәкилдә десәк, бу вә ја дикәр сөздүзәлдиҹи морфем васитәси илә бир вә ја ики төрәмә әсасында сөз јаранмышдыр. Дилимиздә сөз јарадыҹы-

лығынын кечирдиjи инкишаф јолуну, хүсусән сөздүзәлдичи шәкилчиләрин тарихини әтрафлы тәдгиг етмәк үчүн фајдалы олачағыны нәзәрә алыб бунлары вермәји лазым билдик.

النج (әленч) "фитнә, фәсад, һијлә"[Беһд.-9]. Түрк дилләриндә а~ә сәс ујғунлуғуну нәзәрә алдыгда беләдүшүнмәк олар ки, бу сөз һәлә гәдимдән түрк дилләриндә, о чүмләдән дә Азәрбајчан дилиндә "алдатма, јалан, һијлә, фитнә, фәсад" мә"насында мә"лум олан **ал** сөзү [бах, ДТС-32] илә вә бунун әсасында гәдим ***ал-** фе"л көкү илә бағламаг олларды. Лакин марагды будур ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә "алчаг, рәзил, фитнәкар" мә"насында **ел** сөзү ишләнмишдир, мүг.ет: ел киши "алчаг адам" [бах, ДТС-31]. Көрүндүјү кими бу **ел** сөзү илә **әленч** сөзүнүн тәркибиндәки **әл** лексеми арасында һәм семантик јахынлыг, һәм дә фонетик јахынлыг вардыр. Бизчә һәр **ики** һал, јә"ни истәр ал~әл, истәрсә дә ел~әл мүмкүнлүјү беләдүшүнмәјә әсас верир ки, фарс дилинин Беһдинан диалектиндә ишләнән **әленч** сөзү **әл** лексеми илә **-енч** шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајчан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр. Дилимиздә севинч, күлүнч, гылынч типли дүзәлтмә сөзләрин варлығы да буну тәсдиг едир.

سُولَه (сулә) "нов, новча" [Вәфс-42]. Бу сөзүн мә"насы илә онун тәркибиндәки "су" лексеминин мә"насы арасында әлагәнин варлығы, јә"ни һәр икисиндә "су" семантикасынын әсас јер тутмасы[1] биздә белә бир фикир јаратды ки, **сулә** сөзү Азәрбајчан-түрк мәншәли дүзәлтмә исимдир. Дилимиздә, әлбәттә, **суламаг** фе"линин көкү **сула-** вардыр, лакин Вәфс диалектиндәки **сулә** көрүндүјү кими, исимдир. Бәлкә дә бу, исимлә фе"лин ортаглығы илә бағлы сөздүр, һәр һалда бунун түрк мәншәли олмасы биздә шүбһә ојатмыр.

الدی (әлди) "пул" [Беһд.-9]. Түрк дилләриндә -ды, -ди, -ду, -дү шәкилчисинин фе"л көкүндән исим әмәлә кәтирмәси бир сыра түркологларын (М.Еркин, П.М.Мелиорански, Н.А.Баскаков, К.Брокелман, Е.В.Севортјан вә б.) арашдырмаларында мүхтәлиф мәнбәләрдән верил-

---

[1] . Вәфс диалектинә даир әсәрдә **сулә** сөзүнүн фарс әдәби дилиндә мә"насы ناودان (навдан) верилмишдир [Вәфс-42] ки, бу да Азәрбајчан дилиндә "нов, новча", јә"ни "су вә с. ахытмаг үчүн дәмирдән, ағачдан, дашдан вә с.-дән јарымдаирә шәклиндә дүзәлдилмиш ахынты јолу, су јолу" демәкдир [ИЛ III-422].

миш фактлар (**дөвдү** "балта күпү" дөвмәк~дөјмәк фе"линдән, **јагты** "парылты" **јағмаг** фе"линдән, **умду** "үмид" уммаг фе"линдән вә с.) әсасында чохдан сүбут едилмишдир [даһа кениш мә"лумат үчүн бах, Сев.им.-287, 288]. Тәкчә буну хатырладаг ки, гәдим түрк јазылы абидәләриндә "тә"риф, тә"рифләмә, өјмә" мә"насыны билдирән **өкди** вә **өкдү** вариантлы сөз ишләнмишдир ки, бу да **өк-** (мәк) "өјмәк, тә"рифләмәк" фе"линин көкүндән дүзәлмишдир [ДТС-379].

Бүтүн бу фактлар әсас верир дејәк ки, фарс дилинин Беһдинан диалектиндә ишләнән **әлди** сөзү **әл-** фе"л көкү илә -ди сөздүзәлдичи шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш түрк мәншәли дүзәлтмә исимдир. Бурадан да белә бир нәтичә алыныр ки, гәдимдә түрк дилләриндә ***әл-** фе"ли олмушдур. Бәс бу фе"л һансы мә"наны дашымышдыр? Фарс дилинин Шираз вә Казерун диалектләриндә "даһа чох натура илә - пул әвәзинә мал, мәһсул, әмтәә васитәсилә алыб вермә, мал алма, мүбадилә етмә" мә"насында الش دکش (әлешдәкеш) мүрәккәб сөзү ишләнир [ВШК-35] ки, бу да әслиндә Азәрбајчан-түрк мәншәли ики синоним гоша сөздән - **дәкеш** (<дәјишмәк фе"ли) вә **әлеш** компонентләриндән ибарәтдир. Гоша сөзләр синоним мә"налы олдуғу үчүн јәгин ки, **әлеш** компоненти дә әлешмәк фе"линдәндир. Бундан әлавә һәмин диалектләрдә ејни көкдән олмасы шүбһә доғурмајан вә "дәјишмә, мүбадилә етмә" мә"насында ишләнән الشت (әлешт) сөзү вардыр [ВШК-35]. Өзү дә бу сөзүн иштиракы илә һәмин дилаектләрдә "дәјишдирилмәк, мүбадилә едилмәк" мә"насында الشت شدن (әлешт шодән) вә "дәјишдирмәк, мүбадилә етмәк" мә"насында الشت کردن (әлешт кәрдән) мүрәккәб фе"лләри ишләнир [ВШК-35].

Буну да гејд едәк ки, фарс данышыг дилиндә дә дәјишмә, мүбадилә етмә мә"насында الش و دکش (әлешодәкеш) гоша тәркибли мүрәккәб сөз ишләнир [Амијане-8] ки, бунун да компонентләри, Шираз вә Казерун диалектләриндә олдуғу кими, түрк мәншәли синоним сөзләрдир. Бүтүн бу фактлар әсасында белә нәтичәјә кәлирик ки, фарс дилинин Беһдинан диалектиндә "пул" мә"насында ишләнән **әлди** сөзүнүн тәркибиндәки **әл** лексеми доғрудан да түрк дилләринә мәхсус гәдим **әл-** фе"лидир вә бу фе"л илкин дөврдә

"дәјишмәк, дәјишдирмәк, дәјишдирилмәк, мүбадилә етмәк" мә"наларыны дашымышдыр. "Пул"ун әсас вәзифәсинин мүбадилә, дәјишмә васитәси олдуғуну нәзәрә алдыгда тәһлил етдијимиз "әлди" илә "пул"ун семантик еквивалентлији өзүнү там доғрулдур.

-чы, -чи, -чу, -чү шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сөзләр

Фарс дилиндә (истәр әдәби дилдә, истәрсә дә данышыг дилиндә вә диалектләрдә) мөвчуд олан бу морфемли сөзләрин тәркибиндә һәмин шәкилчи бир фонетик вариантда, јә"ни -чи формасында чыхыш едир. سورچی (сурчи) "арабачы, араба сүрән, сүрүчү" [Амијане-257; ПРС II-68]. Бу сөзүн јаранма әсасыны тәшкил едән **сур** лексеми түрк дилләриндә, о чүмләдән дә Азәрбајчан дилиндә гәдим дөврләрдән фәал ишләнән сүрмәк фе"линин көкү "сүр"дүр ки, фарс дилиндә "ү" сәси олмадығы үчүн "сур" шәклини алмышдыр; сүр>сур.

قیچی (ғејчи) "гајчы" [Лар-156; Әмид-949; ПРС II-282]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "кәсмәк, гыјгачы кәсмәк" мә"насында гыј- (маг) фе"ли ишләнмишдир [ДТС-440]. Шәрһ етдијимиз ғејчи исми һәмин фе"л көкү илә -чи шәкилчисинин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш Азәрбајчан-түрк мәншәли сөздүр. Хатырладаг ки, гыј- фе"ли инди дә гырғыз дилиндә "гыјгачы кәсмәк" мә"насында ишләнир [КРС-152].

قامچی (гамчи), قمچی (гәмчи) "гамчы, шаллаг" [Әмид-946; ПРС II-254]. Гәдим түрк јазылы абидәләриндә "вурмаг, вуруб јыхмаг" мә"насында **гам-** фе"ли ишләнмишдир [ДТС-413]. Бу да әсас верир дејәк ки, фарс дилиндә мөвчуд олан **гамчи** исми түрк мәншәли дүзәлтмә сөздүр. Бу дүзәлтмә сөзүн өзү дә түрк дилләриндә гәдимдән ишләнән лексик ваһиддир [бах, ДТС-415].

ایلچی (илчи)- фарс дилиндә "сәфир; чапар, гасид" мә"налары дашыјан бу сөз мүасир дөвр үчүн архаикләшмишдир [Әмид-224; ПРС I-149]. Бизә белә кәлир ки, бу сөз **ил-** фе"ли илә -чи шәкилчисинин бирләшмәсиндән јаранмыш Азәрбајчан-түрк мәншәли гәдим лексик ваһиддир. Буну тәсдиг едән факт будур ки, "Китаби-Дәдә Горгуд" абидәсиндә, Нәсиминин әсәрләриндә вә дикәр јазылы мәнбәләримиздә "апармаг, чатдырмаг, јетирмәк" мә"насында иләтмәк фе"ли ишләнмишдир [бах, ДГ- 62-

165]. Иләт- фе"линин тәркибиндә "-әт"ин тарихән шәкилчи олдуғуну нәзәрә алсаг дејә биләрик ки, дилимиздә гәдимдә ил- фе"ли олмушдур вә бу да "апармаг, чатдырмаг (хәбәр, мә"лумат вә с.)" мә"насыны билдирмишдир. Беләликлә, **илчи** сөзүнүн илкин мә"насы "(хәбәр, мә"лумат вә с.) чатдыран, апаран" олмушдур.

Көрүндүјү кими, фарс дилинә гәдимдә кечмиш бу Азәрбајчан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөзләрдә -чи шәкилчиси фе"л көкүнә бирләшмишдир. Һалбуки, мә"лум олдуғу үзрә, -чы, -чи, -чу, -чү шәкилчиси әсасән исимләрә бирләшәрәк исим дүзәлдир. Лакин бу шәкилчинин бирбаша фе"л көкүнә бирләшәрәк "һәрәкәтин ичрачысыны, ичра васитәсини вә аләтини" билдирән сөзләр әмәлә кәтирмәси түрк дилләриндә гәдимдән фәалијјәтдә олмуш вә инди дә давам едән сөзјарадычы васитәләрдәндир [бах, Сев.им.-83]. Бизә белә кәлир ки, -чи шәкилчисинин фе"л көкүнә бирләшиб сөз јаратмасы түрк дилләриндә фе"ллә исмин семантик ортаглығы олдуғу дөврә, демәли, даһа гәдим дөврә аиддир. Буна көрә дә белә дүшүнмәк олар ки, јухарыда шәрһ етдијимиз сөзләр фарс дилинә чох гәдимдә кечмишдир.

Фарс дилиндә Азәрбајчан-түрк мәншәли قروقچی (гороғчи) "горугчу, горуғу горујан" [ПРС II-264], قاچاقچی (гачағчи) "гачагчы, контрабандист" [Әмид-930; ПРС II-250], یورتچی (јуртчи) "квартирјер (гошун үчүн мәнзил һазырламагдан өтрү габаға көндәрилмиш һәрби гуллугчу)" [ПРС II-751], قایقچی (гајеғчи) "гајыгчы, гајыг сүрән" [ПРС II-255], قاپوچی (гапучи) "гапычы" [Әмид-930; ПРС II-250], قاطرچی (гатерчи) "гатырчы" [ПРС II-252], باشماقچی (башмагчи) "мәсчиддә ибадәтә кәләнләрин башмагларыны сахлајан адам; чәкмәчи" [ПРС I-171], چپاولچی (чәпаволчи) "чапгынчы, таланчы, гарәтчи" [Әмид-487; ПРС I-461], جرگه‌چی (чәркечи) "ову овчуја тәрәф гован дәстәнин адамы" [Әмид-460; ПРС I-430], کشیکچی (кешикчи) "кешикчи" [Әмид-977; ПРС II-332] алынмалар вардыр ки, бунлар -чи шәкилчисинин түрк мәншәли дүзәлтмә исимләрә (гороғ, гајеғ, гапу вә с. -бунларын мә"на вә мәншәји јухарыда изаһ едилмишдир) бирләшмәси васитәсилә

јаранмыш сөзләрдир[1]. Бу шәкилчи түрк дилләриндә чох гәдим сөздүзәлдичи морфем олдуғу кими, истәр онун васитәсилә јаранмыш Азәрбајҹан-түрк мәншәли дүзәлтмә сөзләр, истәрсә дә -чи шәкилчисинин өзү фарс дилинә дә чох гәдим заманларда кечмишдир. Сүбут үчүн бир дә бу ҹәһәти көстәрмәк олар ки, -чи шәкилчиси фарс дилиндә һәм бу дилин өз сөзләринә, һәм дә әрәб, рус вә Авропа дилләриндән алынмалара бирләшәрәк јени сөзләр јарадыр[2].

-лыг, -лик, -луг, -лүк шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сөзләр

Бу сөздүзәлдичи шәкилчинин түрк дилләриндә гәдим дөврдән фәалијјәтдә олмасы мә"лумдур.

Гејд едәк ки, фарс дилиндәки Азәрбајҹан-түрк мәншәли алынмаларын тәркибиндә бу шәкилчинин-лоғ, -лек фонетик вариантларына да раст кәлинир. Бу да әслиндә фарс дили фонетикасынын түрк дилиндән фәргләнән хүсусијјәтләри илә бағлыдыр. Белә ки, бу дилдә ы вә ү саитләри олмадығы үчүн онлар фарс дилиндә олан саитләрлә әвәз едилмишдир ارخالق (әрхалоғ) "архалыг" [Лар.-15; Беһд.-4; Әмид-100; ПРС I-62], һәмчинин еjни мә"нада آرخالق (архалоғ) [Әмид-100; ПРС I-62]; باشلق (башлоғ) "јағыш јағанда папағын үстүнә чәкилән өртү, башлыг" [Әмид-238; ПРС I-171]; گوزلیک (гозлик) "көзлүк, ејнәк" [Кер.-31]; املک (әмлек) "јени доғулмуш гузу, әмлик" [ВШК-39]; قلق (голлоғ) "рүшвәт; гәдимдә дөвләт мә"мурларына верилән (инди ишләнмир; јашлыларын дилиндә раст кәлмәк олар)" [Амиjане-305].

Бүтүн бу сөзләрин јаранма әсасыны тәшкил едән Азәрбајҹан-түрк лексемләрин (арха, баш, көз вә с.) Азәрбајҹан-түрк мәншәли олмасы о гәдәр ајдындыр ки, онларын етимоложи шәрһинә еһтијаҹ јохдур. Бурада диггәти ҹәлб едән бир факт **әмлек<әмлик** сөзүндә -лик шәкилчисинин фе"л көкүнә бирләшмәсидир. Көрүнүр бу сөз түрк дилләриндә фе"л вә исмин семантик ортаглығы дөврүндә јаранмышдыр. Демәли, фарс дили үчүн бу сөз чох гәдим алынмадыр. Бу сөзләрлә бағлы марағлы бир ҹәһәт будур ки, **башлыг** сөзү фарс дилиндә "баш**лоғ**" шәклиндә "башлыг" мә"насында ишләндиjи һалда باشلیق (баш**лиғ**) формасында "башчы, рәһбәр; гошун башчысы, сәркәрдә" мә"насыны билдирир [ПРС I-171]. Һалбуки, һәм -лоғ, һәм дә -лиғ бу шәкилчинин дилимиздәки дөрд фонетик вариантындан биринин, јә"ни -лыг фонетик вариантынын фарс дили фонетик тәбиәтинә ујғунлашдырылмыш формаларыдыр.

Беләликлә, тарихин мүхтәлиф дөврләриндә фарс дилинә кечмиш Азәрбајҹан-түрк мәншәли сөзләрин тәркиб һиссәләринә көрә арашдырылмасы бир даһа көстәрир ки, Азәрбајҹан дилиндә һәм көк сөзләрин, һәм дә сөздүзәлдичи шәкилчиләрин кечдиjи семантик инкишаф тарихини әтрафлы ишығландырмаг үчүн фарс дилиндәки бүтүн түрк мәншәли алынмалар чохтәрәфли әһәмијјәтә маликдир.

---

[1] . Үмумијјәтлә -чи шәкилчисинин фарс дилиндә ишләнмәси һагтында даһа кениш мә"лумат үчүн бах: Д.М.Рәһимова. Азәрбајҹан-түрк мәншәли шәкилчиләрин фарс дилинин сөз јарадычылығында иштиракы. "Дил вә әдәбијјат. Нәзәри, елми, методик журнал", 1 (16), Бакы, 1997, с.46-51.

[2] . Бах, Д.М.Рәһимова. Азәрбајҹан-түрк мәншәли шәкилчиләрин фарс дилинин сөзјарадычылығында иштиракы, с.47-49.

ИХТИСАРЛАР

1. Амиjане — سید محمد علی جمال‌زاده، فرهنگ لغات عامیانه، انتشارات فرهنگ ایران زمین تهران، ۱۳۴۱

2. Ашт. — صادق کیا، گویش آشتیان، دفتر نخست واژه‌نامه، تهران، ۱۳۳۵

3. Бирч. — گویش بیرجند، بخش نخست، فرهنگ ملاعلی اشرف صبوحی، و به‌کوشش دکتر جمال رضائی دانشیار زبانشناسی و زبانهای باستانی ایران در دانشگاه تهران، ۱۳۴۴

4. Беhд. — فرهنگ بهدینان، گردآوری جمشید سروش سروشیان با مقدمه استاد ابراهیم پورداود بکوشش منوچهر ستوده، تهران، ۱۳۳۵

5. Лар. — فرهنگ لارستانی از احمد اقتداری با مقدمه استاد ابراهیم پورداود، شامل پنج هزار واژه محلی لارستانی، طهران، ۱۳۳۴

6. Вшк. — واژه‌ها و مثلهای شیرازی و کازرونی گردآورنده علی نقی بهروزی، تهران، ۱۳۴۸

7. Кәр. — یحیی ذکاء، گویش کرینگان «تاتی» تهران، ۱۳۳۲

8. Оуразан — جلال آل احمد - اورازان - وضع محل و آداب و رسوم - فلکلور - لهجه تهران کتابخانه دانش - ۱۳۳۳

9. ФАС. — بهزاد بهزادی - فرهنگ آذربایجانی - فارسی، آذربایجانجا - فارسجا سوزلوک، انتشارات دنیا، تهران، ۱۳۶۹

10. Әмид. — حسن عمید - فرهنگ فارسی عمید تهران، ۱۳۷۴

11. Вәфс — م. مقدم، نمونه‌هائی از گویشهای وفسی و آشتیان و تفرش و آمره، تهران ۱۳۲۸

12. ПРС — Персидско-русский словарь. Изд. 2.-е. II т. М., 1983.

13. Гаф.—М.А.Гаффаров. Персидско-русский словарь. Изд. "Наука" I, II тт., М., 1976.

14. ДТС — Древнетюркский словарь. Изд. "Наука", Ленинград, 1969.

15. ЭСТ "б" — Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "б", М., 1978;

16. ЭСТ 80 —Э.В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву "В", "Г" и "Д". М., 1980.

17. ЭСТ 89 — Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основа на буквы Ж, Ж, Й, М., 1989.

18. ИЛ — Азәрбаjҹан дилинин изаhлы лүғәти, I чилд, Бакы 1966; II чилд, Бакы 1980; III чилд, Бакы 1983; IV чилд, Бакы 1987.

19. АДЛ — Азәрбаjҹан дилинин изаhлы лүғәти, Бакы 1964.

20. TRS — Türkce-rusca sözlük M., 1977.

21. ДӘС —Азәрбајҹан диалектолокијасынын әсаслары. Б., 1968.

22. РАС —Русско-азербайджанский словарь. Бакы, 1975.

23. Сев. гл. — Э.В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., 1962.

24. Сев. им.— Э.В.Севортян. Аффиксы словообразования в азербайджанском языке. М., 1966.

25. Ант. — Н.К.Антонов. Лекции по тюркологии, часть II, / Древнетюркская эпоха / Якутск, 1979.

26. Пејс. — Л.С.Пейксиков. Лексикология современного персидского языка. М., 1973.

27. КДГ — Китаби Дәдә Горгуд, АДН, Бакы, 1962.

28. РМГ — Р.Г.Мәдәтова XIII-XVIII әсрләр Азәрбајҹан дили јазылы абидләриндә мәсдәр. Намизәдлик диссертасијасынын автореферaты.

29. КРС — К.Юдахин. Киргизско-русский словарь. М., 1940.

30. Щерб.— Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюрксих языков. Л. 1970.

31. Ожег.— С.И.Ожегов. Словарь русского языка. - Москва, 1978.

32. Һатәми I — Н.З. Һатәми. Фарс дили. Шәргшүнаслыг факүлтәсинин I курс тәләбәләри үчүн дәрслик, Бакы. 1984.

МҮНДӘРИҸАТ

Өн сөз 3

Кириш 6

I ФӘСИЛ
Садә сөзләр 15
1. Түрк дилләриндә исимлә фе"лин мә"наҹа ајрылмадығы (диференсиаллашмадығы) дөврә аид оланлар 15
2. Түрк дилләриндә фе"лин тә"сирлилик-тә"сирсизлик вә нөв категоријалары үзрә ајрылмадығы /диференсиаллашмадығы/ дөврә аид оланлар 35
3. Алынмаларын анлајыш мәнсубијјәтинә көрә тәзаһүрү 43
Бәдән үзвләринин адлары вә бәдән үзвләрилә бағлы мәфһумлары билдирән сөзләр 43
Ев һејванлары вә һәшәрат адлары билдирән сөзләр 45
Јејинти мәһсулларынын адларыны билдирән сөзләр 47
Мүхтәлиф мәишәт васитәләринин адларыны билдирән сөзләр 50
Әламәт, кејфијјәт мәзмунлу сөзләр 56
Сәмт, истигамәт, мөвге анлајышы билдирән сөзләр 62
Һал, вәзијјәт мә"насы билдирән сөзләр 63
Јашајыш јери вә мәскән анлајышлы сөзләр 67
Мүхтәлиф гуш адларыны билдирән сөзләр 68
Мүхтәлиф мә'на групларына аид ајры-ајры сөзләр 69

II ФӘСИЛ
Дүзәлтмә сөзләр 79
-ма, -мә шәкилчиси илә дүзәлмиш сөзләр 85
-аг, әк, -к, -г шәкилчиси илә дүзәлмиш сөзләр 116
-ыг, -ик, -уг, -үк, -г, -ҝ шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сөзләр 124
-ы, -и, -у, -ү шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сөзләр 131
-ыр, -ир, -ур, -үр шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сөзләр 132
-ар, -әр шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сөзләр 134
-а, -ә шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сөзләр 137
-чы, -чи, -чу, -чү шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сөзләр 142
-лыг, -лик, -луг, -лүк шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сөзләр 144

Ихтисаслар 146

Нәшриjjатын директору:	Рәшад Бәjдәмирли
Редактор:	Јашар Мәммәдли
Тех. ред.:	Ш. Бабаханов
Корректор:	Леjла Ахундова
Набор:	Севинч Рәфиjева

Чапа имзаланмышдыр: 17.10.98
Јығылмаға верилмишдир: 10.11.98
9,25 шәрти ч.в., Тираж 500
Азәрбаjчан Азад Гәләмләр Чәмиjjәтинин
«Чәнлибел» нәшриjjатынын үнваны: Бакы шәһ., Ф. Ағаjев 14
ЕА ФИ «Селен» ЕИБ – дә чап олунмушдур.